

Behagets betydelse

Döttrarnas utbildning
i det sena 1700-talets adelskultur

Jessica Parland-von Essen

Akademisk avhandling i historia
Helsingfors Universitet
Helsingfors 2005

ISBN 952-10-2250-7 (pdf)

INNEHÅLL

Förord 3

I Adelskap, edukation och dygd

- 1700-talets ståndssamhälle 6
- Synen på barnen och edukationen 11
- Upplysningstiden och bildningen 17
- De dolda reglerna 21
- Handskrivna och litterära källor om den nordeuropeiska adelskulturen 32

II Adeln och edukationen

- Edukationen och kvinnan 38
- Adelsedukationens texter 51
- Formeringen. Om tecknets makt över innehållet 63
- Studiernas innehåll och förlopp 68
- Behaget som norm, formen som kriterium 82

III Planer och individer – fäder och döttrar

- Individen i kulturen 89
- Personerna 96
- Lyckan som ledstjärna 106
- Naturen och känslan som metod 117
- Några edukationsplaner 125

IV Formering och edukation i praktiken

- Karaktärsdanning och moralisk fostran 131
- Sättet att uttrycka sig 152
- Sättet att vara 174

V Förnuftet och vetenskaperna

- Förnuftet och adelns döttrar 188

VI Grace, goût och modestie

- En kulturs överlevnadsstrategi 208

Summary 215

Källor och litteratur 217

Förord

Detta arbete har för mig haft många syften. Dels har jag velat kasta ljus över ett tidigare rätt utforskat område, det vill säga flickors edukation på 1700-talet, dels har jag funnit en stor utmaning och glädje i att försöka omsätta mitt intresse för teoretisk kultursemiotik i praktik. Dessutom har jag strävat till att skriva en avhandling som inte förfaller till vetenskaplig tomgång, utan är skriven på ett tillgängligt och öppet sätt. Målsättningen har varit att avhandlingen som sådan skall kunna bli en bok som är intressant för en bildad allmänhet. Därför är det med blandade känslor jag nu disputerar på ett manuskript. Jag hoppas dock att resultatet kan bli en bättre bok och att några av dess brister ännu kan avhjälpas innan den en dag förhoppningsvis blir en tryckprodukt.

Betydelsen av all hjälp, alla uppslag och otaliga oumbärliga råd jag fått under arbetet med denna avhandling kan svårligen överdrivas. Ursprungligen var det en av mina lärare och mentorer, fil.lic. Rainer Knapas, som pekade på Augusta Armfelts uppfostran som ett tänkbart forskningsämne. Det jag då, som ung studerande, fann i arkivet gjorde mig nyfiken och utgjorde en utmaning som fört mig vidare i min forskning till denna dag. Professor Matti Klinge har under åren fungerat som en oerhört inspirerande handledare och har varit ett stort stöd både då det gällt praktiska och intellektuella frågor. Det bemötande jag fått av honom under våra diskussioner gällande förståelsen av historien som vetenskap och hantverk har varit både lärorikt och uppmuntrande. Professor Henrik Meinander tillträdde som handledare i ett sent skede av arbetet, men har erbjudit många goda råd och mycket uppmuntran. Jag vill också tacka mina förhandsgranskare professor Anna-Maria Åström och docent Panu Pulma.

Den typ av arkivmaterial som använts vid denna undersökning är ibland rätt svår att lokalisera. Därför har jag många gånger fått oersättliga tips av kolleger. Jag vill särskilt tacka fil.dr Alexandra Ramsay och fil.lic. Henrika Tandefelt för mycket värdefulla arkivtips. Även det stöd jag fått av fil.dr in spe Charlotta Wolff samt fil.lic. in spe Johanna Ilmakunnas har varit inspirerande. Utan fil.dr Joachim Mickwitzs uppmuntran skulle min forskning knappast någonsin ens ha kommit igång. Senare har min text lästs i kritiska skeden av förutom alla ovannämnda också av fil.dr Rebecka Lettevall, fil.mag. Kristina Linnovaara, fil.dr Henrik Bruun och min kära syster Stella Parland. Uppmuntrande ord har jag fått av bland andra docent Jakob Christensson, professor Stina Hansson, professor Marie-Christine Skuncke, docent Laura Kolbe, professor Eero Tarasti och många andra, alla med stor tacksamhet ihågkomna. Jag kan bara hoppas att produkten av mitt arbete kan gagna forskningen något framöver. Alla brister i resultatet står jag givetvis ensam för.

Avhandlingsarbetet har ekonomiskt möjliggjorts av ett antal stipendier. För arbetet med doktorsavhandlingen har jag tacksamt erhållit bidrag av Nämnden för historieforskning vid Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden, Niilo Helanders stiftelse, Ella och Georg Ehrnrooths

stiftelse samt resebidrag av Kulturfonden för Sverige och Finland och Forskarskolan för historievvetenskaper.

Jag vill också tacka mina vänner Barbro och Henrik Bruun, Ninni Rehnberg och Fredrik Lindberg samt Heidi och Mikael Donner. Samvaron med era familjer har gett mig trygghet och vila, men också intellektuell näring i vår mångdisciplinära krets. Ett stort tack också till min egen familj, min mor Monica Parland och min käre make Kristian von Essen, som bägge utgjort ett orubbligt stöd under hela arbetets gång. Ni har, liksom våra söta barn, alltid haft förståelse för mitt arbete. Därför vill jag tillägna min avhandling barnen, Line, Matilda, Peik och Malte, som är frukten av vår kärlek och min största källa till glädje och tillförsikt.

Sjundeå den 16 december 2004

Jessica Parland-von Essen

I Adelskap, edukation och dygd

1700-talets ståndssamhälle

Man kan beskriva 1700-talet förutom som upplysningens sekel även som korrespondensens århundrade. Arkiven vittnar om de mängder av brev som befordrades kors och tvärs över Europa. Skrivandet var en färdighet som inövades genom flitig läsning av brevsamlingar, verkliga och fiktiva.¹ Madame de Sévigné's berömda brevväxling framstod som ett ideal och inspirerade många skribenter. Brevromanerna blev populära under perioden: Richardson, Rousseau och Goethe lästes över hela Europa. En aristokratisk galant epistolär kultur spred sig och även kvinnorna var aktiva inom denna genre. Den nya franska brevstilen krävde sinne för stil och språk som skulle inövas redan i tidig ålder. Om detta vittnar de små epistlar till Mon très chère Papa eller Maman skrivna av små barn som man då och då stöter på bland arkivhandlingar från epoken. Kvar finns även ett litet antal journaler av flickor och till och med en del studieanteckningar. Men framför allt finns det brev, brev mellan vänner och släktingar eller patroner och klienter som förmedlar nyheter och ger uttryck för gemenskap. Det finns också edukativa brev från fäder till döttrar som är avslöjande läsning. Vad var viktigt för en ung adelsdam i denna kultur? Hurudan litteratur rekommenderades hon att läsa? Vad och hur skulle hon studera och hurudan var kvinnans roll? Genom att analysera dessa texter kan man få en insikt om kulturen, dess värderingar, strukturer och mekanismer. Man kan finna svar på frågor som berör uppfattningar om moral och kön i 1700-talets adelskultur.

Den gustavianska aristokraten, välpuddrad, litet löjlig och livligt konverserande på en lustig blandning av svenska och franska, är en gestalt man lätt ser framför sig då det blir tal om den svenska 1700-talsadeln. Prålig, stolt och högdragen, men samtidigt sysslolös och utan moral, figurerar han i vårt kulturarv. Han förekommer på scenen, i filmer och i otaliga romaner som skildrar vår historia. Den gustavianska adeln har framställts som dekadent, som en nidbild av

¹ Om den epistolära genrens utveckling i Sverige se Stina Hansson: *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*. Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 18. Göteborg 1988.

patriarkatet och som en svanesång för aristokratin. Den borgerliga kulturens dominans var i annalkande. De sista gustavianerna, inklusive den sista gustavianska hovdamen, fick träda tillbaka för ett nytt samhälle och en ny kultur. De flärdfulla gestalterna försvann ut i kulisserna i ett visst nostalgiskt skimmer, men med fast hand förpassade till historien som relikier av en gången tid.

Verkligheten var givetvis betydligt mer mångfasetterad och inbjuder till grundligare analys. Runt om i Europa präglades seklet av en strid om adelns privilegier. En politisk maktkamp mellan monarki och adel ägde rum i många länder, samtidigt som adelns jordägande och politiska makt på många håll hotades av köpstarka och bildade ofrälse ståndspersoner. Inom adeln rådde dessutom splittring. Lant-, militär- och tjänstemannaadel kunde ha vitt skilda intressen och olika förutsättningar att försvara sina positioner. Det fanns hovadel, militäradel, gammal och ny adel, mycket förmögen adel och knapadel, besutten och obesutten adel. De yttre omständigheterna kunde variera kraftigt, men adeln förenades av en strävan till elitism, en exklusiv kultur som kunde legitimera dess position som utvald försvarare av samhällsordningen. Denna ställning förfäktades framför allt på basis av tradition och dygd.

Under slutet av 1600-talet var gränsen mellan frälse och ofrälse ännu skarp och adeln var i besittning av största delen av frälsejorden i Sverige. Det stora nordiska kriget ledde emellertid till att de ofrälse gjorde intrång på adelns privilegier och jordinnehav. Också den traditionellt rigida äktenskapsmarkanden sattes i gungning då giftermål över ståndsgrensarna blev vanligare till följd av kriget. Under 1719 och därpå följande år åtgärdades obalansen inom ståndssamhället genom ett massadlande. Adeln som dominerades av jordägande ämbetsmän försvarade under 1720-talet framgångsrikt sin samhällsställning gentemot de ofrälse. Men redan under de följande decennierna tappade ståndet mark. Det var främst den civila obesuttna adeln som drabbades. Ofrälse brukspatroner och köpmän gjorde sig större förmögenheter och köpte även frälsejord. Trots att adeln hade betydande politisk makt under frihetstiden fanns en alltså viss social mobilitet i det svenska samhället. Denna mobilitet understöddes inte sällan av monarker som försökte stärka sitt inflytande.

Riddarhusets vägran att introducera ny adel från 1762 var en drastisk politisk åtgärd i Sverige, men den kunde inte förhindra en pågående samhällelig förändring. Adelns innehav av frälsejord var fortsättningsvis hotat. Särskilt under 1780-talet miste adeln både makt och privilegier. Men redan under en längre tid hade den svenska adeln, liksom den ryska, riktat sina blickar mot kontinenten för att där finna kulturell gemenskap, legitimering för sina privilegier och exklusivitet gentemot de andra stånden. Särskilt den franska kulturen erbjöd en möjlighet till detta.²

Den europeiska adeln i gemen var i en liknande situation som den svenska, även om de lokala variationerna var mycket stora. Adel var ingalunda något entydigt begrepp. Tvärtom var skillnaderna betydande både i ekonomiska och politiska hänseenden. På många håll hade monarker stärkt sin makt genom nobiliseringar. Adelskap var ibland också något man kunde utverka efter att ha tillägnat sig ståndsmässiga egendomar och en tillbörlig livsstil. Därför var tendensen att betona särskilda egenskaper utgående från släkt eller etnisk tillhörighet föga förvånande. Adeln strävade till att reglera inträdet i ståndet inte bara med politiska utan även med kulturella medel. Ronald G. Asch, som forskat i den europeiska noblessen, menar att de yttre tecknen på adelskap, framför allt innehav av jord, ämbete, stamtavla och en särskild livsstil i praktiken i olika länder definierade ståndstillhörigheten oberoende av den faktiska juridiska ställningen.³ Ryssland utgjorde en ytterlighet eftersom det petrinska systemet inkluderade en meritokratisk syn på adelskap. Det innebar att man utgick från en explicit rangordning med automatisk nobilisering, i motsats till till exempel det svenska

² Om den svenska adelns sociala utveckling se Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Lund 1949. s. 227-266. Kampen som fördes kring adelskap i frihetstidens Sverige finns skildrad i Hugo Valentin: *Frihetstidens Riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik*. Stockholm 1915. Om den sociala eliten Lars Magnusson: *Sveriges ekonomiska historia*. Falun 1996. s. 270-272. Om adel och ofrälse i pressen se Marie-Christine Skuncke: "Medier, mutor och nätverk" i *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*. Redigerad av Skuncke och Henrika Tandefelt. Stockholm 2003. I samma bok behandlas också en del av diskussionen om privilegierna av Jouko Nurmiainen i artiklen "Gemensamma privilegier för ett odalstånd. Alexander Keplerus som borgmästare och samhällstänkare". Artiklarna analyserar exempel på adelns försvagade eller hotade ställning i Sverige.

³ Ronald G. Asch: *Nobilities in transition 1550-1700. Courtiers and rebels in Britain and Europe*. London 2003. s. 11-26.

sättet där logiken var den omvända: bördens berättigade således i Sverige till ämbeten och grader och nobilisering kunde ske för att möjliggöra befordran. I verkligheten var skillnaden ändå inte så stor. I Ryssland fanns också fattig adel och bördsadel utanför rangsystemet och i Sverige adlades personer i samband med tjänsteutnämningar. Utmärkande för det ryska systemet var dock de stränga krav på tjänst som kronan ställde på adeln.⁴

Den mycket brokiga politiska och sociala verklighet som präglade 1700-talets ståndssamhälle är en aspekt som inte får förbises då man betraktar tidens adelskultur. Det var just den stora splittringen och de många yttre hoten som drev fram den kraftiga kulturella exklusiviteten och en strävan till europeisk adelsgemenskap. I den politiska och ekonomiska förvirringen var det kulturen och livsstilen som erbjöd adeln ett medel till kontroll över tillvaron. Den stora heterogeniteten bidrog till att framkalla en intern diskussion om vad adelskap innebar. I Ryssland vädrades argumenten i samband med Katarina II:s juridiska reformarbete.⁵ Också i Sverige var diskussionen livlig. Generellt försvarade den europeiska noblessen sina positioner genom att sluta sig. En kulturell uteslutning var effektiv då andra medel inte alltid stod till buds. Den kulturella gemenskapen och exklusiviteten förverkligades genom en omfattande francophoni, inte bara i språkligt avseende, utan som en genomgripande kultursemiotisk process. Kulturen slöt sig för de utomstående och blev alltmer svårbegriplig. Då man studerar flickornas edukation kan man se hur detta gick till, hur kulturens normer doldes och på vilket sätt innehåll och form kom att förhålla sig till varandra på ett komplicerat sätt. Adelsdöttrarnas edukation är ett fönster genom vilket mångfasetterade perspektiv på kulturen öppnar sig.

Den splittrade adeln i Europa kunde enas om en legitim orsak till överlägsenhet: dygden. De viktigaste adliga dygderna var kristen tro, rättrådighet,

⁴ Isabel de Madariaga: *Russia in the age of Catherine the great*. London 2002. s. 79-82. Valentin 1915 s. 42.

⁵ Madariaga s. 86-89, 170-174.

vishet och mod.⁶ Dessa var egenskaper som skulle förvärfvas redan tidigt i barndomen, även av kvinnorna. För det som ansågs vara det svagare könet låg betoningen på den rätta tron, gudsfruktan, lydnaden och måttligheten. Men redan mot slutet av 1600-talet vidtog en förskjutning mot estetiska ideal.⁷ De råd och exempel som återfinns i det sena 1700-talets adliga källor om fostran skiljer sig från Hustavlans entydiga och dikterande normer. Kulturen hade förändrats kraftigt, åtminstone till sin form. *Honnêteté* hade blivit ett honnörsord, *politesses* dygdens yttre tecken. Under 1700-talet förutsatte adelns dygder även ett motsvarande estetiskt yttre.

⁶ Matti Klinge: "Aatelin ihanteet ja "todellinen aatelismies" Ruotsin valtakunnassa 1600-luvun ensi puoliskolla". Avhandling pro gradu. Historiska Institutionen. Helsingfors Universitet 1958. s. 150-178. Den adliga dygdens betydelse visas också av att den finns presenterad i sten i Riddarhusets arkitektur. Se Claes Ellehag: "Adelzfolketz huus" i *Riddarhuset* red. av Alf Åberg, Claes Ellehag och Anna Hamilton. Stockholm 1999. s. 136, 140-143.

⁷ Om kvinnors dygd och fostran i Sverige under stormaktstiden se Karin Sidén: *Den ideala barndomen. Studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion*. Stockholm 2001. s. 115-141, 172-173 och i Barbro Bergner: "Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden" i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige* red. av Eva Österberg. Stockholm 1997.

Synen på barnen och edukationen

Edukationen, det vill säga hur man inom adel uppfostrade sina barn, särskilt döttrarna, står i fokus för denna undersökning. Det faktum att adeln upplevde att den måste tävla med de ofrälse om ämbeten och inflytande gjorde att edukationen var viktig. Men för att förstå vad adelsedukationen gick ut på är det viktigt att först försöka beskriva den uppfattning om barndomen och själva barnet som var allmän under den undersökta perioden. Synen på barndom och uppväxt skilde sig mycket från dagens.⁸

Man var synnerligen medveten om vanans och formens betydelse vid uppfostran vilket gjorde att hela processen blev en fråga om socialisering snarare än om undervisning. Därför är det ändamålsenligt att diskutera edukation av barn i vidare mening, inte endast i termer av uppfostran eller undervisning. Att adelns uppfostran av sina barn här kallas för *edukation* och inte fostran eller uppfostran beror på viljan att betona den för adeln karakteristiska specifika metod, där uppfostran kombinerades med undervisning och riklig praktisk övning och aktivt iakttagande, deltagande och härmande av en mycket noggrannt normerad kultur. I samtida svenska böcker om barnuppfostran användes ordet fostran, men dessa böcker var i huvudsak avsedda för medelklassen. Bland den franskinfluerade adeln hade man en egen outtalad norm och metod, en tradition som man värnade om, och som ibland benämndes just *edukation*. I bokform fanns den tidigast på svenska beskriven i Per Brahes *Oeconomica eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* (1677) som pekar på den praktiska metoden vars målsättning var att åstadkomma adelsmän som

⁸ Det finns förstås en omfattande forskning om barndomens historia, börjande från Philippe Ariès *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960) och hela den stora diskussion som den gav upphov till. Dessutom finns Loyd de Mause's psykohistoriska tolkning (1974) som är kontroversiell och lyckligtvis inte heller stått oemotsagd. Det är emellertid ett medvetet val att här helt förbigå dessa forskningstraditioner av två orsaker: För det första behandlar dessa forskare i första hand andra geografiska områden och kulturer och ofta också längre tidsepoker, för det andra utgår metoden i denna avhandling från en direkt läsning av källorna som bara försvåras av jämförelser med tidigare tolkningar av annat källmaterial.

besatt många praktiska färdigheter, men även hade en god karaktär och var kloka och dygdiga personer.

Att hos barnen åstadkomma dessa ädla personliga egenskaper var ett för adeln traditionellt projekt som ytterligare förstärktes av tidens filosofiska strömningar. För att beskriva denna karaktärsdaningsprocess används ordet *forming*, även det lånat ur det samtida franska språkbruket. Ordet ger en lämplig bild av föreställningen om förloppets karaktär. Ord som bildning och uppfostran har undvikits som benämning på uppfostrings-, formerings-, och utbildningsprocessen, eftersom de är mer belastade av bruk i andra traditioner. Ett senare svenskt bruk av ordet edukation har varit lättare att frånse. *Bildning* används däremot i en mycket modern betydelse, det vill säga boklig bildning eller lärdom, alltså något som har mer med intellektuella färdigheter än karaktärsdaning att göra.

Att utveckla människans goda egenskaper var i sig en viktig målsättning under 1700-talet. Människan uppfattades som möjlig att bearbeta och strävan efter hennes fullkomnande var ett projekt som pågick under hela seklet. Mot slutet av seklet började ett nytt bildningsideal ta form då den nyhumanistiska pedagogiken befäste sin ställning i Europa. Den motverkades emellertid av en annan kraft, som hade sina rötter i seklets mysticistiska strömningar och som utmynnade i Jean Jacques Rousseaus radikala pedagogiska idéer. De hade en tendens att radera ut gränsen mellan kropp och själ, men nu med utgångspunkt från kroppen. De två ansågs vara starkt sammankopplade och en dålig moral kunde påverka kroppen menligt. I Rousseaus efterföljd koncentrerade man sig allt mer på kroppen, en uppfattning som syns tydligt i den filantropistiska pedagogiken.⁹

Inom adeln och även bland välbeställda ofrälse hade man under 1700-talet resurser att problematisera inställningen till barnen och socialisationen av

⁹ Sammanfattningar om ämnet finns i Robert Wokler: "From *l'homme physique* to *l'homme moral* and back: towards a history of Enlighthenment anthropology." *History of Human Science*. Vol. 6. No 1. London 1993. s. 131, och i Heikki Lempa: "Dietetiikka, affektit ja ruumis. Saksalainen 1700-luvun filantropismi ja kasvatuskäytännön muutos." i *Terveiden lähteillä. Länsimaisten terveystieteiden kulttuurihistoriaa*. av Timo Joutsivuo ja Heikki Mikkeli (toim.) Suomen historiallinen seura, Historiallinen Arkisto 106. Helsinki 1998. s. 132.

dem, det vill säga det sätt genom vilket man införde dem som nya medlemmar i sin gemenskap. Ärkebiskop Fénelons, Jean Jacques Rousseaus och andra kända pedagogers teorier omsattes i praktik. Utvecklingen i Frankrike anses emellertid inte ha resulterat i någon nämnvärd allmän förbättring av flickornas bildningsnivå under seklet.¹⁰ Vid adelns hemedukation var man i allmänhet konservativ. Barnen uppfostrades genom att de fick delta i de vuxnas liv efter förmåga. Inställningen till barnen var troligen rätt pragmatisk; barnen var halvfärdiga människor, litet besvärande då de inte kunde uppföra sig korrekt, men de inneslöt i sig en potential. Ett citat hämtat ur Madame d'Épinays verk *Conversations d'Émilie*, som är en bok om flickedukation, skriven i form av dialog mellan mor och dotter, visar hur barnen ofta uppfattades. Madame d'Épinay fostrade i verkligheten sin dotterdotter.

Émilie: Ligga andra till last? Ligger jag till last?

Modern: Utan tvivel, eftersom ni är ett barn.

Émilie: Men ett barn, det är ju en person.

Modern: Ett barn, det är ett barn som med tiden blir en förnuftig person.

Émilie: Men vad är jag då, nu då jag är ett barn?

Modern: Vad? Ni är fem år gammal och har aldrig ännu funderat över vad ni är? Försök att tänka ut det alldeles själv.

Émilie: Mamma, jag vet inte.

Modern: Jag anser att ett barn är en svag varelse som är beroende av alla andra, ett barn är oskyldigt, okunnigt, tanklöst, besvärligt, taktlöst...

¹⁰ Martine Sonnet: *L'education des filles au temps des Lumières*. Paris 1987. s. 285.

Émilie: Vad? Har jag alla dessa brister?

Modern: De är de brister som hör till er ålder.¹¹

Denna edukativa konversation mellan mor och dotter illustrerar väl en vanlig inställning gentemot barnen under slutet av 1700-talet. Utgångsläget var att barnet var till besvär för de vuxna och stod i tacksamhetsskuld till dem för all vård och fostran det fick. Men denna konstellation betydde ingalunda att de vuxna gick fria från ansvar, tvärtom. I synnerhet mödrarna ålades ett stort ansvar när det gällde att ta hand om barnen. Under detta sekel hade moderskapet allt mer lyfts fram också i bildkonsten.¹² En liknande syn på barnet finns i Madame de Genlis' berömda bok om edukationen av den lilla flickan Adèle:

¹¹ Émilie: Être à charge aux autres? Est-ce que je suis à charge?

La Mere: Sans doute, puisque vous êtes un enfant.

Émilie: Mais un enfant, c'est une personne.

La Mere: Un enfant, c'est un enfant qui deviendra, avec le temps, une personne raisonnable.

Émilie: Mais qu'est-ce que je suis donc à présent que je suis un enfant?

La Mere: Comment, vous avez cinq ans, & vous n'avez pas encore réfléchi à ce que vous êtes? Tachez de trouver cela toute seule.

Émilie: Maman, je ne trouve rien.

La Mere: Moi, je trouve qu'un enfant est une créature faible, dans la dépendence de tout de monde; qu'un enfant est innocent, ignorant, étourdi, importun, indiscret...

Émilie: Quoi, j'ai tous ces défauts?

La Mere: Ce sont ceux de votre âge.

Madame de la Live d'Epinay: *Les conversations d'Émilie ou entretiens instructifs et amusants d'une mere avec sa fille*. Tome premier. Lausanne 1784. s. 10-11.

¹² Carol Duncan: "Lyckliga mödrar och andra nya idéer i det franska 1700-talsmåleriet." i Anna Lena Lindberg: *Konst, kön och blick. Feminsitiska analyser från renässans till postmodernism*. Stockholm 1995.

Nej, min kära vän, Adele är ingalunda en *redan fulländad person*; naturen har gett henne mycket stora fel och jag har inte ännu lyckats tygla dem och helt förinta dem. Hon är häftig, tanklös, obekymrad och följaktligen taktlös, oförsynt och föga förmögen till följsamhet. Med personer hon inte är rädd för är hon otålig, näsvis och obehärskad, men som alla barn kan hon helt underkasta sig det ofrånkomliga och finna sig i straff då hon gjort fel. Mig är hon helt underkastad. ... förståndet och vanan skall helt förändra hennes karaktär.¹³

En representant för en liknande pragmatisk inställning och en föregångare till de bägge damerna var John Locke. Hans bok *Some Thoughts Concerning Education* utkom 1687. Författaren hade – liksom i sin filosofi – en utilitaristisk inställning i sitt edukativa tänkande och han ville lära barnet sådant som kunde vara till nytta. Studiernas syfte var att förmå barnet till flit och uthållighet och att hurdan kunskap som fanns. Uppfostrarens främsta uppgift var att rota det goda sättet och den goda vanan i barnets personlighet. Locke betonade vanans betydelse, en konsekvens av hans uppfattning om barnets sinne som ”tomt” och således formbart. Han motsatte sig alla påståenden om inneistiska, medfödda idéer. Barnet skulle inte straffas, utan man skulle lära det att respektera sin fostrare, något som skedde genom uppriktighet och ärlighet i allt. Då kunde man vinna barnets respekt och senare vänskap, vilket i sin tur gjorde barnet villigt att vara till lags och göra väl ifrån sig. Då barnet misslyckats genom olydnad skulle man utveckla barnets skamkänsla.

Lockes uppfostringsmetod byggde på att man skulle resonera, diskutera och argumentera med barnet med beaktande av barnets intellektuella

¹³ Non, ma chere amie, Adele n'est point *une personne déjà parfaite* ; la nature lui a même donné de très-grands défauts, & je n'ai pu encore que les réprimer & non les détruire entièrement. Elle est violente, étourdie, légère, & par consequent indiscrete, inconsiderée, & peu capable d'un application suivie. Avec les personnes qu'elle ne craint pas, elle est impatiente, *raisonneuse*, emportée : mais comme tous les enfants, elle sait parfaitement se soumettre à la nécessité; & la volonté de la punir quand elle fait mal, elle est avec moi d'une extrême soumission. [-] la raison & l'habitude ayent absolument changé son caractere. Madame de Genlis: *Adèle et Théodore ou Lettres sur l'éducation. Contenant tous les principes relatifs aux trois differents plans d'Éducation, des Princes, des jeunes Personnes, & de Hommes*. Tome Premier. Maestricht 1783. s. 171-172.

nivå. Detta innebar att fostraren och barnet möttes i ömsesidig respekt. I själva undervisningen ville han mana fram elevens eget intresse och talanger. Läraren skulle erbjuda all den undervisning eleven ville ha, och om hans kunskaper inte räckte till skulle han använda sig av andra lärare. Locke behandlade närmast uppfostran av söner. Hans text vann stor spridning inom den franska överklassen¹⁴ och blev föremål ett för Rousseaus attacker mot den "typiska" edukationen. Samtidigt var hela det livliga franska producerandet av edukationsplaner ännu under den senare hälften av 1700-talet starkt präglad av Locke. Hans inflytande blev särskilt stort genom Etienne Bonnot de Condillacs insatser för upplysningens filosofi.¹⁵ Också Rousseau var starkt påverkad av Locke, även om han inte gärna medgav det.

¹⁴ Peter Gay: *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom*. New York 1977. s. 509.

¹⁵ René Grevet: "La réforme des études en France au siècle des Lumières". *Revue Historique*. 601. Janvier-Mars 1997. Paris 1997. s. 95-96.

Upplysningstiden och bildningen

Upplysningsfilosofernas inställning till den bokliga bildningen var emellertid inte okomplicerad, liksom inte heller adelns.¹⁶ Undervisningen i de samtida skolorna präglades av religion, latin och de enligt en del kritiker onyttiga läroämnena retorik och metafysik. Man ville upplysa, men vad det innebar i praktiken stod inte alltid lika klart. Det betydde bland annat ökade krav på vetenskaplighet och vad man kunde kalla nyttiga eller praktiska kunskaper. Mellan upplysningsprojektets frihetskrav och kraven på vetenskaplighet rådde en konflikt, då man kom till skolfrågan.¹⁷ En problematisk punkt var hur man skulle förena samhällets och individens intressen. Den idealiska edukationen var samtidigt social, elitistisk och moralisk. Den skulle stärka såväl den individuella valfriheten, socialisationen som samhället.¹⁸ Särskilt i den tyska diskussionen behandlades bildningen och dess relation till upplysningen. Mot slutet av 1700-talet skrevs så kallade filantropistiska verk, till exempel Johann Bernhard Basedows *Vorstellung an den Menschenfreunde* 1768 och *Metodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker* 1770. Hans efterföljare fortsatte att sprida Rousseauinspirerad pedagogik, som också i bildningen betonade människans kropp och dess naturliga egenskaper.¹⁹ Filantropismen inom pedagogiken angreps snabbt för sin materialism. Den nyhumanistiska pedagogiken, representerad av Wilhelm von Humboldt, betonade i sitt bildningsbegrepp andlig individualism. Bildningen var alltså ett sätt att forma människan. Vilken var då relationen mellan bildning och upplysning? Immanuel Kants ofta citerade definition av upplysning från 1784 utgår från det självständiga tänkandet:

¹⁶ Om den svenska adelns kontakter till fransk upplysning se Charlotta Wolffs förestående doktorsavhandling *Vänskap och makt*. Om den svenska elitens upplysning se Jakob Christenssons avhandling *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*. Stockholm 1996.

¹⁷ Gay 1977 s. 510, 517-524.

¹⁸ Grevet 1997 s. 123.

¹⁹ En kort översikt finns i Heikki Lempa: "Mitä on sivistys?" i *Historian alku. Historianfilosofia, aatehistoria, maailmanhistoria* red. av Tuomas Seppä m. fl. Helsinki 1993. s. 181-183.

Upplysning är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet. Omyndighet är oförmågan att göra bruk av sitt förstånd utan någon annans ledning. ... -- Hav mod att göra bruk av ditt eget förstånd! lyder alltså upplysningens valspråk

...

Att lejonparten av mänskligheten (däribland hela det täcka könet) inte bara anser att steget till myndighet är besvärligt utan dessutom mycket farligt, sörjer de förmyndare för, vilka gunstigast påtagit sig uppsikten över dem.²⁰

Den tyske filosofen Moses Mendelssohn åtog sig likaså 1784 att besvara samma fråga och berörde då även relationen mellan upplysning, kultur och bildning:

Ju mer ett folks sociala tillstånd genom konst och flit bringas i harmoni med människans bestämning, desto mer *bildning* äger detta folk.

Bildning sönderfaller i *kultur* och *upplysning*. Den förra tycks vara mer inriktad på *det praktiska*, på kvalitet, finhet och skönhet i konst och umgängesvanor (objektivt); på å ena sidan färdighet, flit och skicklighet och å andra sidan böjelser, drifter och vanor (subjektivt). Ju mer dessa hos ett folk motsvarar människans bestämning, desto mer kultur besitter detsamma – precis som en jordlott kan tillskrivas mer kultur och odling ju mer människornas flit gjort den i stånd att frambringa ting som är nyttiga för människan. *Upplysning* tycks däremot mer referera till *det teoretiska*, till förnuftsmässig kunskap (objektivt) och till förmågan till förnuftsmässig reflektion rörande det

²⁰ Immanuel Kant: "Svar på frågan: Vad är upplysning?" i *Vad är upplysning?* red. av Brutus Östling, Stockholm 1989. s. 27.

mänskliga livets frågor efter deras vikt och inflytande på människans bestämning (subjektivt).²¹

Mendelssohns definition är på många sätt intressant, trots att människans bestämning inte i dag står lika klar som den gjorde för författaren. Jämför man Kants och Mendelssohns definitioner kan man se att Kant mera betonar en inställning, mod och självständighet, medan Mendelssohn betonar kunskapen. Kants definition är mera revolutionär till sina konsekvenser. Mendelssohns definition av upplysning motsvarar mer användningen av begreppet i det källmaterial som nyttjats för denna undersökning. Då är upplysningen en central del av bildningen, men likväl endast en del av den. Sven-Eric Liedman har definierat upplysningsprojektet som föreställningen och förhoppningen att människor genom att veta mer också skall handla på ett mer medvetet, bättre sätt.²² Den bokliga kunskapen kunde vara ett medel att uppnå upplysning och upplysningen var ett sätt att forma människans ande så att den närmade sig hennes bestämning. Kopplingen mellan bildningen och kunskapen var alltså ingalunda enkel.

Upplysningen blev mer ett medel än ett motiv för adeln. Att upplysa förståndet i Kantsk eller Mendelssohnska anda var trots allt ingen central målsättning för adeln mot slutet av 1700-talet. Adels utbildning var förhållandevis konservativ och flickornas utbildning individuell. De huvudsakliga målsättningarna var att trygga den egna kulturens och sociala positionens fortbestånd, liksom barnens framtid. Socialisationsprocesser är i regel kulturbevarande handlingar. Adeln var på grund av sin hotade position inte benägen att gå i bräsch för att skapa någon ny människotyp. Emellertid stärkte kanhända den samtida filosofin adeln i en uppfattning om att det faktiskt gick att forma barnets karaktär, att formera det. Katarina II:s planer för skolorna och det s.k. Smolna-institutet var direkt påverkade av fransk upplysningsfilosofi. Men generellt sett försvarade man

²¹ Moses Mendelssohn: "Om frågan: Vad innebär upplysning?" i *Vad är upplysning?* s. 71-72.

²² Sven-Eric Liedman: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Stockholm 1999. s. 53.

bland adeln sina positioner genom att vara mottaglig för adelns kultur runt om i Europa och framför allt i Frankrike.

De dolda reglerna

Adelskulturen definierades främst genom sina centrala texter som gav stort utrymme åt husfaderskapet, de adliga dygderna och inte minst den franska formen. Men i grunden fanns hela tiden det klassiska och kristna arvet. Adelskulturen vilade på ett traditionellt samhälle, en ärvd samhällsposition vars grundläggande legitimitet inte kunde ifrågasättas. I den kristna traditionen, liksom i den klassiska, finns emellertid en betydligt större mängd explicita normer, regler och direktiv som uttalat dikterar hur saker skall göras och uttryckas för att vara rätt. Detta utgjorde ett visst problem för adelskulturen, ett problem som löstes genom att frigöra uttrycket från innehållet. Normerna förblev dunkla för de oinvidga, vilket förstas alltid stött en elitistisk och exklusiv kultur. Delaktighet i adelskulturen var inte något man kunde tillägna sig genom läsning av etikett- eller uppfostringsböcker.

Det hade uppstått ett behov att ta avstånd från den klassiska kulturens explicita former och skolundervisningens religiösa prägel. I teorin kunde ju vilken gosse som helst få undervisning i katekesen, biblisk och världslig geografi samt historia, och också i latin i skolorna i Stockholm.²³ Samtidigt utgjorde både den religiösa världsbilden och tilltron till det klassiska latinkunnandet inklusive retoriken, bägge med sina dygdeideal och värdegrunder, en traditionell och ideologisk bas för adelskulturen. Kultur, bildning och civilisation innebar trots allt att man tagit del av detta kulturarv. Problemet var de explicita normerna som var tillgängliga. Adeln behövde markera distans och överlägsenhet även gentemot det lärda ståndet. Universitetslärdomen var något som behövde transcenderas. Pedant – ursprungligen lärare – förvandlades till ett av de grövsta skällsorden inom adelskulturen och i salongernas värld, ett kodord för antikultur. Eller för att citera

²³ T. ex. Susanna Hedenborg: *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar om barnet i 1700-talets Stockholm*. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Economic History 26. Stockholm 1997. s. 172-173.

Madame de Genlis: “un Savant doit rester dans son cabinet; un homme de Lettres doit vivre dans le plus grand monde.”²⁴

Vägen in i denna process var salongskulturen, som allt mer började framstå som ett ideal för adlig bildning. Den typ av förståndsBildning och lärdom som adeln odlade kunde liknas vid salongsBildning i motsats till den pedantiska lärdomen. SalongsBildningen är ett senare begrepp med en pejorativ innebörd, men man kan se en tydlig likriktning mellan de höviska idealen och de ideal som figurerar i samband med salongskulturen.²⁵ Detta samband framkommer även genom den nämnda undervisningsmetoden, d.v.s. betonandet av konversationen och dess edukativa aspekter. Denna typ av umgänge förutsatte en bildning som var galant och innebar en socialt behaglig lärdom, en bildning som inte var påträngande eller torr. Henry Fielding definierade det goda uppförandet som “the art of pleasing, or contributing as much as possible to the Ease and Happiness of those with whom you converse.”²⁶ Denna förmåga var en viktig del av adelskulturen.

Konversationen var den verbala manifestationen av denna kultur. Den bestod således av en muntlig och en skriftlig del. Den muntliga formen av konversationen omfattade egentligen allt socialt umgänge inom den egna gruppen och även i salongen, där människor av annat socialt ursprung kunde tolereras som konversationsdeltagare. Konversationen kunde också pågå längre stunder som tidsfördriv eller i edukativt syfte. Snarast legitimerades konversationen som ett sätt för deltagarna att utvecklas som människor, till sitt förstånd och till sin stil. Konversationen användes inom edukationen uttryckligen som undervisningsmetod eller för att, hos pojkar, omvandla inlärd “lärd” kunskaper till en för en adelsman lämplig form.²⁷

²⁴ Madame de Genlis : *Adèle et Théodore, ou lettres sur l'éducation*. Tome second. Maestricht 1782. s. 107.

²⁵ Ingrid Holmquist: *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur*. Stockholm/Stehag 2000. s. 24, 27.

²⁶ Alice N. Walters: “Conversation Pieces: Science and Politeness in Eighteenth-century England” *History of Science*, xxx, Cambridge 1997. s 126, Augustas journal ca 1800.

²⁷ Motley 1990. s. 116.

Adelsflickors kunskapsinhämtande och edukation har av forskare beskrivits som kulturell *impregnering*, en metod där frånvaron av regelrätt undervisning är påtaglig. Kunskapsinhämtningen sker i stället spontant i en gynnsam miljö.²⁸ Även barn kunde delta i konversationer, åtminstone som åhörare, och till och med i regelrätta salonger i en del hem.²⁹ Såväl adliga som ofrälse väntades delta på liknande sätt i det lättflytande talet som var fritt från pedanteri och överlägsenhet. Den lärde skulle på ett underhållande sätt ställa sina kunskaper till förfogande och svara på artiga frågor utan att ge oartiga svar. Detsamma gällde inbjudna konstnärer. De fick presentera sin alster, kommentera andras och bidra till strävan att hålla konversationen på hög nivå.

Salongerna var förstås olika till sin karaktär beroende på deltagarna och värdinnans intressen och ambitioner i att styra konversationens riktning. Kvinnan hade en central roll i salongen i den meningen att hon var värdinna och på sätt och vis gällde hennes önskemål som lagar. Den adliga salongen utgjorde en kontext med regler som kunde erbjuda kvinnan och de lärda deltagarna tillfälle att umgås och utbyta tankar utöver de gränser som normalt gällde. Institutionen kan anses ha uppstått som en motvikt till den extremt strikta hovetikett som rådde i Versailles under 1600-talet, då det verkliga salongsmodet tog sin början i Paris.³⁰ Salongen gav ju även kvinnorna möjlighet att ta del av de lärda mäns kunskaper.³¹ Salongens avvikande normer gjorde att den också mötte motstånd såsom varande en omoralisk institution.

I Sverige började det franska inflytandet synas från och med 1640-talet. Det var framför allt högadeln som ville trygga sin särställning genom betonandet av det galanta, franskinspirerade hovmannaidealet. Men den kraftigt växande nya adeln, som nått sina framgångar genom sina personliga förtjänster,

²⁸ Nathalie Grande: "L'instruction des romanicières" i *Femmes savantes, savoirs des femmes. Du crépuscule de la Renaissance à l'aube des Lumières*. red. av Collette Nativel. Genève 1999. s. 54-55.

²⁹ Elisabeth Badinter: *Émilie, Émilie. L'ambition féminine au XVIIIe siècle*. Paris 1983. s. 66-67.

³⁰ Jessica Parland-von Essen: "The Salon as a Sign and the Signs of the Salon". Föredrag vid internationell semiotisk kongress i Imatra, ISI, sommaren 1998. Om den nordiska salongs-kulturen finns allmänna analyser och fallstudier i Anne Scott Sørensen (red.): *Nordisk Salonkultur. Et studie i nordiske skonånder og salonmiljøer 1780-1850*. Odense University Studies of Scandinavian Languages and Literatures vol.38. Odense 1998.

³¹ Walters 1997 s. 130.

höll fast vid det klassiska idealet som inkluderade latinkunnigheten.³² Adeln i Sverige upprätthöll ju sin kontakt med universitetsväsendet under hela 1700-talet. På detta sätt blev den svenska galanta kulturen sist och slutligen närmast dominerad av det franska språket och studierna i det.

Som ett konkret exempel på hur den klassiska lärdomen tog en annan form kan man läsa i en lärobok i franska använd också i Sverige. Det var meningen att boken skulle kunna användas vid självstudier för salongskulturen och i det franska språket, men den användes även vid skolundervisning. Avsikten var att man skulle läsa och översätta de korta texter boken bestod av, men författaren skriver också i förordet att boken lämpar sig väl att användas av franska guvernanter som diskussionsunderlag i konversation med barn. Författaren, David-Étienne Choffin som var professor i franska vid universitetet i Halle, menade att det var viktigt att träna barnets omdöme genom att diskutera texterna med det. Han fördömde även folkliga sagors [Contes des Fées] användning för formerande ändamål, en indirekt kritik av den populära Madame LePrince de Beaumonts verk som sorglöst blandade antika och bibliska historier med sagor, av vilka den mest berömda är "Sagan om den Sköna och Djuret" som den från början hette på svenska. Madame LePrince de Beaumont prioriterade klart formeringen, medan Choffin ville införa en mer klassisk kunskapstradition i edukationen. Verkets titel lyder: *Amusemens philologiques; ou Mélange Agréable de diverses pièces concernant L'histoire des personnes célèbres, les évènements mémorables, les usages et les monumens des anciens, la morale, la mythologie, et l'histoire naturelle.*³³ Men även Madame LePrince de Beaumont diskuterade som sagt antiken med sina elever. Och bägge författarna spelade på barnets naturliga nyfikenhet och fantasi, helt i samklang med tidens pedagogiska teorier.

Choffins verk består av fyra band, varav det sista är ett uppslagsverk över antikens persongalleri. De tre övriga delarna består av korta, högst ett par tre sidor långa texter, ofta hämtade direkt ur en annan författares verk, företrädesvis

³² Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden.* Stockholm 1989. s. 156.

³³ Choffins verk finns inte nämnda i de handskrivna källorna för denna avhandling, men som ovan framkommit användes den i undervisningen även i Sverige (se Elisabeth Hammars forskning).

Rollins, Fénelons eller de La Fontaines böcker. Detta verk var alltså en bra investering för den som inte hade tillgång till de berömda, men delvis mycket omfattande verk, som dessa periodens stora namn producerat. Sammanlagt rör det sig om ett tusental fragment som berör olika ämnen. Man kan särskilja tre typer av ämnen som behandlas allra mest. För det första presenteras den antika kulturen och historien, för det andra berättas otaliga sedelärande historier antingen som fabler eller som historiska anekdoter och för det tredje avhandlas naturhistoriska ämnen. Det är också värt att notera att en av latinstudiernas viktigaste författare, Cicero, är rikligt representerad med sina tankar kring religion och dygd. Det handlar på sätt och vis om en till franska översatt latinstudie, rensad från själva latinet med dess retorik och grammatik, alltså från det som i salongen kallades pedanteri. I denna bok, liksom vanligen i barnböcker från denna tid, betonas i det allra första avsnittet vikten av modesti.

Den största kategorin fragment är den som tar upp de två förstnämnda ämnena, moralen och antiken. Ur den antika historiens stora persongalleri presenteras otaliga visa och dygdiga män. Lucretia, som tog livet av sig efter en våldtäkt, kritiseras för sin handling, trots att hennes skamkänslor hyllas som ett utslag av hennes dygd. På sätt och vis legitimeras de antika inslagen av deras moraliska värde. Den dygdiga människan är modest, saktmodig, osjälvisk, modig och allmänt ädel. Epiktetos karaktärer citeras återkommande med förklaringar av abbé de Bellegarde³⁴, som förklarar för läsaren att vi själva regerar över våra åsikter och handlingar, men inte över vår hälsa, förmögenhet eller vårt rykte (!).

De rent moraliska texterna är ofta fabler av La Fontaine eller scener ur senare europeisk historia. De naturhistoriska texterna kan ses som retoriska diskurser; de är mycket korta, koncisa och exakta definitioner av något, till exempel jorden, elden, solen, choklad, myror, koraller, elefanter, oliver eller en stad som Amsterdam. De följer huvudsakligen den klassiska naturvetenskapstraditionen. Den är till sin karaktär fysiko-teologisk³⁵, i synnerhet

³⁴ Jean Baptiste Moruan de Bellegarde.

³⁵ Begreppet används här som i David Löfberg: *Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet*. Uppsala 1949.

de avsnitt som är hämtade ur *Examen de la Nature*. De utgör anekdoter och beskrivningar och fungerar i själva verket som retorisk övning för läsaren, i synnerhet om han följer rekommendationen att kopiera eller översätta texterna. Speciellt vid översättning är man tvungen att reflektera över strukturen i en text, varvid man så småningom själv blir förmögen att producera liknande exemplar. Förebilder, följda av eget arbete var en dominerande pedagogisk metod vid edukationen.

De texter som behandlar antiken är ofta anekdoter, det vill säga moraliska berättelser, men det förekommer även avsnitt av diskurstyp enligt den samtida historiska forskningen kring antikens historia, främst representerad av professor Rollin. Således presenteras här förutom de sju vise, världens sju underverk även till exempel antika vapenslag, romerska triumftecken och inte minst rätt ingående levnadsskildringar av antikens tänkare. Genom att inte ta ställning i trosfrågor undgick författaren till *Amusemens Philologiques* att ta ställning till de religiösa meningsskiljakheter som delade Europa. Choffin, själv herrnhutare³⁶, vilade i sina filologiska verk med huvuddelen av sin tyngd på civilisationens andra ben, den klassiska traditionen, och kunde på så sätt vända sig till en större marknad än det protestantiska Europa.

Den klassiska bildningens latinska form blev för adeln okultur. Ständigt återkommer i texterna hyllningar av och uppmaningar till modesti. I ärkebiskop Fénelons populära roman om Telemachos hyllas hans älskade Antiope för sin modesti,³⁷ själv lär han sig vikten av att vara modest redan alldeles i början av romanen. Han befinner sig då på Kalypsos ö, där han ådrar sig värdinnans intresse och begär på grund av sina redogörelser för sina egna bragder. Efter den erfarenheten väljer han noggrannare sina ord då han talar om sig själv. I Frankrike ansågs ideala egenskaper hos flickor vara "Charité, patience, douceur, adresse, capacité, methode och modestie".³⁸ Detta kan jämföras med egenskaper informatorn enligt åboprofessorn Porthan skulle lära sina disciplar:

³⁶ *Biographie universelle, ancienne et moderne*. Supplément. Tome soixante-unième. Paris 1836. Vide Choffin.

³⁷ Fénelon, archevêque de Cambrai: *Les Aventures de Télémaque*. Tome I-II. Paris 1920. s. 481.

³⁸ Martine Sonnet: *L'éducation des filles au temps des Lumières*. Paris 1987. s. 131.

Människokärlek, hjälpsamhet, tjänstaktighet, vänlighet, fridsamhet och saktmod.³⁹ Modestin innebar inte minst att man höll en låg profil med sina kunskaper, ett krav som i synnerhet ställdes på kvinnor.

Den form som undervisningen hade i skolorna bidrog till att göra skolorna till otänkbara alternativ för adeln i samband med edukationen. En positiv inställning till skolgång var överlag inte allmän. Skolorna utnyttjades av många grupper i samhället ofta för att inhämta endast läs-, skriv- och räknekunnighet, varefter barnen togs ur skolan igen.⁴⁰ Den elementära läsundervisningen föll traditionellt på hemmet då sådana resurser fanns. Skolorna var kanske mest till för dem som inte hade ekonomiska eller andra möjligheter till hemundervisning, till exempel verkar det ha funnits en viss överrepresentation av faderlösa pojkar vid skolorna i Stockholm under 1700-talet.⁴¹ Trivialskolorna var uppdelade i fyra klasser och en apologistklass. Trots att denna skolordning införde historia och geografi i fjärde klass, och senare under seklet redan i ett tidigare skede av studierna⁴² var läroverken formellt utpräglade prästskolor med tyngdpunkten förlagd på undervisning i de lärda språken och teologi.⁴³ Men man gick inte heller nödvändigtvis ut trivialskolan. Den lägsta klassen hade t. ex. i Helsingfors flest elever. I de högre klasserna gick endast en bråkdel av skolans elever.⁴⁴ De bättre bemedlade pojkar som skrevs in i en skola hade ofta en informator, antingen en äldre elev eller en lärare som handledde dem i studierna. Förnäma eller mycket begåvade barn kunde inkvarteras hos skolans lärare, ett system som även förekom vid universiteten som var den naturliga fortsättningen på läroverksstudier. Städernas borgerskap var traditionellt för skolor, eftersom de gav städerna en viss status och erbjöd utbildningsmöjligheter.⁴⁵

³⁹ Porthan 1963 s. 228.

⁴⁰ Hedenborg 1997. s. 138-139.

⁴¹ Ibidem s. 120-122.

⁴² Ibidem s. 141.

⁴³ Wilhelm Sjöstrand: *Pedagogikens historia. III:1. Sverige och de nordiska grannländerna under frihetstiden och gustavianska tiden.* Malmö 1961. s 135-136.

⁴⁴ Eirik Hornborg: *Helsingfors stads historia.* Del II. Helsingfors 1950. s. 494.

⁴⁵ Eino E. Suolahti: *Porvarispoikien opinkäynti Suomen barokkiajalla.* Porvoo 1946. s. 33-34.

Men för adeln var skolan inte ett alternativ, den existerade inte inom kulturen, den hörde närmast till husfaderskapets domäner. Förutom kyrkan försåg även adeln sitt folk med skolor som gav grundläggande kunskaper i läsning och skrivning. Till exempel i socknarna på Löfstads område utanför Norrköping bidrog godsägarna till skolornas kostnader⁴⁶, liksom på herrgårdar i Finland.⁴⁷ I Skåne grundade upplysningsmannen Rutger Macklean två skolor på sitt gods Svaneholm för att kunna ge sitt folk modern undervisning. I städerna fanns också privata skolor, men dessa uppstod ofta för medelklassen och hade en stark betoning på realämnen och moderna språk. De skolor som drevs av adeln var i allmänhet utslag av moralisk omsorg för folket eller, som i Mackleans fall, nyttoinriktat upplysningstänkande.

Universiteten fyllde däremot en funktion vid edukationen för adeln på grund av avsaknaden av riddarakademier i Sverige.⁴⁸ Universitetsstudierna utgjorde i princip en fortsättning på studier vid trivialskola, gymnasium eller katedralskola. Men adelsynglingarna kom oftast som mycket unga till universiteten direkt från en hemmiljö med sin egen informator. Dessa vistades sedan några år tillsammans vid universitet i regel utan att avlägga någon slutexamen.⁴⁹ Av adelssönerna förväntades ändå traditionellt en bildning som gav dem förutsättningar att klara av hovtjänstgöring.⁵⁰ I det protestantiska Sverige ville man förespråka renässanshumanismens retoriska ideal.⁵¹ Den allmänbildande och civiliserande verkan institutionen utövade ansågs räcka för adelsynglingarna, som

⁴⁶ Räkenskaper för Löfstad senare delen av 1700-talet. Löfstad samlingarna, Vadstena landsarkiv.

⁴⁷ Bo Lönnqvist: *Ting, rum och barn. Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser och gränsöverskridande*. Kansatieteellinen arkisto 38. Helsingfors 1992, s. 123. Risto Ikonen: *Åbo Tidningar 1771-1808 ja kasvattava yhteiskunta. Kasvatuksen maailma kustavilaisen kauden turkulaislehdessä*. Joensuun yliopiston kasvatus-tieteellisiä julkaisuja. N:o 38. Joensuu 1997. s 314, Carl von Bonsdorff: *Gustaf Mauritz Armfelt. Levnadsskildring*. Första delen. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. CXII. Helsingfors 1930. s. 14.

⁴⁸ Trots försök lyckades dessa projekt mer sällan. Även i andra länder förblev de flesta kortlivade. Asch 2003 s.6. Om den estiska fostran vid unversiteten se Eva Helen Ulvros: "Dansmästarna vid univresiteten i Uppsala och Lund. Ett nytt bildningsideal formas" i *Rig* 2/2004.

⁴⁹ Matti Klinge: "Undervisning och studier" i *Kungliga akademien i Åbo 1640-1808* red. av Klinge m.fl. Helsingfors 1988. s. 466.

⁵⁰ Klinge 1958. s. 20.

⁵¹ Klinge 1988 s. 355.

skulle vara mer civiliserade än lärda. Civiliseringen utgick från den klassiska grunden som inkluderade en politisk och retorisk formering av goda medborgare och undersåtar.

Man gjorde vissa försök att skapa offentliga utbildningsanstalter för adeln. I Frankrike kunde adelsynglingar knyta värdefulla kontakter vid institut och riddarakademier, men i Sverige var adeln i praktiken hänvisad till hemedukation, som för pojknarnas del avslutades med en vistelse vid universitet. I Åbo försökte man tillfredsställa adelns behov genom att anställa en exercitiemästare och ordna undervisning i franska som motsvarade adelns behov. Vid adelns universitetsutbildning låg tyngdpunkten traditionellt på orationen i stället för på disputationen; detta med tanke på adelsmännens senare karriärbehov. I Uppsala föreslogs under 1767 grundandet av ett Seminarium Gustavianum för att ersätta den rikliga informatorsundervisningen vid universitetet och komplettera universitetets undervisning.⁵² I Köpenhamn verkade faktiskt en skild riddarakademi för adelsynglingar där det meddelades undervisning i politik, historia, moral, språk, fäktning och ritt.⁵³ Dessutom fanns den anrika pagetraditionen som hörde till hovkulturen och som erbjöd ett mindre antal medellösa unga adelsmän förutom inträde till hovet även edukation och undervisning.⁵⁴

Adelsflickornas uppfostran och utbildning skedde i de protestantiska länderna i frånvaro av klosterekolalternativet oftast helt inom den privata sfären. Flickorna kunde få en del av sin edukation vid en pension, men det förefaller som om den högst värderade edukationsformen var den som ägde rum i det egna hemmet eller hos släktingar med en egen guvernant. Guvernanten var utan vidare en statussymbol,⁵⁵ som i Sverige till och med belades med lyxskatt vid 1765 års

⁵² Löfberg 1949 s. 281-282.

⁵³ Klinge 1988 s. 490.

⁵⁴ Sjöstrand III:1 s. 210-212.

⁵⁵ Eva Lis Bjurman: *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750-1830*. Lund 1998. s. 209.

riksdag.⁵⁶ Även sönerns informator kunde då bistå med undervisning i fall flickan och hennes föräldrar önskade det. Ämbetsmannaståndet och provinsadeln verkar i mån av möjlighet ha för sina döttrars del följt adelsedukationen för flickor.⁵⁷ Det var emellertid dyrt med guvernant, varför fattigare adelsfröknar och förmögna borgardöttrar troligen möttes i flickpensionernas värld, där statuskillnaderna ändå knappast utplånades.⁵⁸ Utgångsläget var tydligen att flickors föräldrar ansvarade för att de lärde sig läsa oberoende av samhällsklass. Skolan var en sista utväg, då föräldrarna inte klarade sin uppgift. Ännu på 1800-talet var det vanligen modern som lärde döttrarna läsa och stava också inom den svenska adeln.⁵⁹

Adelsedukationens grund stod att finna i de kristna och klassiska traditionerna. Element som retorik och katekeser ingick som en väsentlig del i kulturarvet. De omformades till en salongsbildning, där smaken, behaget och anspråkslösheten kom att reglera sättet att vara och uttrycka sig. Då det gällde flickor utgjorde detta inget problem. Man anställde en guvernant, man använde sig av det franska språket och fransk litteratur vid undervisningen. Man framhöll betydelsen av *modestie*, för att försäkra att flickorna var diskreta med sitt kunnande och tränade dem i sociala färdigheter och konversation. För sönerns del var emellertid transcenderingen av den traditionella lärdomen ett större problem. Studier i latin var alltså jämt legio, liksom studier i retorik. Dessa ämnen ansågs vara formerande för karaktären och av stor betydelse för en blivande karriär även för adeln. Studier i dessa ämnen slutfördes som ovan framkommit ofta med en vistelse vid ett universitet, vilket gjorde att en ytterligare bearbetning av de inhämtade kunskaperna krävdes. För att kunna smälta in i de högsta kretsarna krävdes att ynglingarna ytterligare slipade sina sociala färdigheter för att bli av med eventuella pedantlaster.

⁵⁶ Elisabet Hammar: *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Stockholm - Uppsala 1981. s. 24.

⁵⁷ Jfr Anna-Maria Åström: "*Sockenboarne*". *Herrgårdskultur i Savolax 1790-1850*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Nr 585. Folklivsstudier XIX. Helsingfors 1993 s. 261-267.

⁵⁸ Knut Knutsson Posse: *Skrifter och anteckningar rörande undervisningsväsen*. "Berättelse om de Märkwärdiga och besynnerliga Upråde som förefallit i en af de mäst bekanta pensions skolor i Stockholm." 1809. UUB

⁵⁹ Rundquist 1989. s. 68.

Genom denna transcendering av den klassiska lärdomen kom dess explicita regelverk att förlora sin centrala plats i adelns kultur. Genom att i stället för att explicit efterfölja den klassiska kulturen, anta en egen smak och liknande normer gjordes kulturen exklusiv.⁶⁰ Man kunde inte överge de gamla reglerna, men man kunde förädla dem och dölja dem genom en påbyggnad av *grace*, *goût* och *modestie*.

⁶⁰ Smaken som social distinktion har även behandlats av Pierre Bourdieu i hans verk *La distinction*.

Handskrivna och litterära källor om den nordeuropeiska adelskulturen

Den kultur som kommer att beskrivas här hade till sin utgångspunkt tagit den franska adelskulturen, dess naturliga språk och dess texter. Inbyggd i denna kultur fanns den inre motsättningen att inte vara fransman utan patriot. Kulturen utgick på så sätt från att förhållandet mellan det yttre tecknet och dess innebörd var arbiträrt och att innehållet till och med var möjligt att påverka. Detta märks av att hela kulturen var kraftigt ritualiserad och teatraliserad. Kulturens kärna var texterna och de internaliserade normerna, de ”oskrivna” reglerna, vilka fungerade som ett skydd mot de utomstående och okulturen. De oskrivna reglerna kunde sammanfattas som *grace*, *goût* och *modestie*, alltså behagfullhet, smak och blygsamhet, som alla ingick i det ståndsmässiga beteendet som centrala indikatorer på social tillhörighet och som alla, helt i enlighet med Juri Lotmans modeller, fokuserar på uttrycket, snarare än på innebörden, som den avgörande faktorn i den betydelseläggande eller tolkande akten.⁶¹

Denna beskrivning av adelskulturen kommer under presentationens lopp att styrkas genom exempel ur källorna. Frågan om representativiteten hos materialet kvarstår dock, i synnerhet då det gäller närläsningen av tryckt litteratur. Frågan är inte enkel på grund av källmaterialets karaktär. Brev av Gustaf Mauritz Armfelt, hans dotter Augusta, Heinrich Frese och dottern Helena och dagböcker av Augusta Armfelt och Theresia von Stedingk utgör de största delarna av det handskrivna materialet. Då man studerar de handskrivna källorna finner man att det verkar finnas en viss diskrepans mellan de i böcker förekommande uppmaningarna till lämplig edukation för flickor och de texter som tillkommit i samband med edukationsprocesser. Avsikten här är att analysera dessa texter, de värderingar och resonemang som förekommer i dem. Samtidigt får vi en bättre uppfattning om hur edukationen kunde gå till i praktiken. Ett viktigt syfte är även att analysera de målsättningar och metoder som var viktiga för individerna och hur

⁶¹ Lotman 2001 s. 54-62, 258-259.

man tacklade det faktum att de individuella intressena kunde stå i konflikt med de kulturella normerna. En stor del av källorna härstammar just från förhållanden där en sådan konflikt varit synlig. Konflikterna kan vara av olika art, politiska eller sociala, men resultatet är detsamma: ett intresse för döttrarnas utbildning.

Urvalet av litterära källor baserar sig främst på hänvisningar till litteratur i de handskrivna källorna. Det är tydligt att till exempel Madame LePrince de Beaumont ofta lästes, liksom Madame de Genlis, ur vars stora produktion endast en bråkdel beaktats.⁶² Exempelvis *The Spectator* representerar en annan typ av värderingar, som definitivt låg i tiden och även lästes, vilket framgår av de många upplagorna. Det har varit viktigt att ta med denna motbild för att inte ge en alltför förenklad bild av adelskulturen. Avsikten har alltså inte varit att göra en litteraturhistorisk analys eller att försöka täcka all litteratur som kan ha lästs. Receptionsproblematiken av specifika verk har också förbigåtts, eftersom texterna närmast fungerar som exempel eller illustrationer av litteratur som fanns tillgänglig för utbildningsprocessen. Samtliga verk omnämns ändå någonstans i källorna (med undantag av Choffin som vid forskningen av franskundervisningen i Sverige ansetts vara ett viktigt verk)⁶³, men eftersom de handskrivna källorna är så fragmentariska bör man vara försiktig med att dra för långtgående slutsatser av hänvisningar gjorda i förbifarten. En del böcker som nämnts i brev och studieanteckningar har till exempel förblivit oidentifierade. Vissa författare, såsom Immanuel Kant och James Thomson, diskuteras emellertid utförligt i källorna. En diskussion om utnyttjandet av deras tankar vid en specifik utbildning har därför fullföljts.

Det viktiga är att se texterna som produkter och centrala element av en specifik kultur som är det egentliga forskningsobjektet. Modellen av denna kultur står alltså som en hypotes vilken presenteras i första halvan av avhandlingen. För att beskriva kulturen, den så kallade salongsbildningens och umgängeskunstens egentliga innehåll och de förebilder som fanns till hands för adelsflickorna under denna period presenteras Madame LePrince de Beaumonts

⁶² Båda författarna finns representerade i Magnus Björkenheims: *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland*. Facs. Helsingfors 1981.

⁶³ Hammar utgår från detta i sin undersökning om franskundervisningen i Sverige (1980 och 1981).

och David-Étienne Choffins undervisningsböcker. Madame de Sévigné's brev var en förebild vid den viktiga brevskrivningen. Franskstudierna, som var centrala, har undersökts av Elisabet Hammar, som kommit fram till att även språkstudierna hade kultur- och moralstärkande dimensioner (1980). För att närmare gå in på dessa dimensioner används samtida böcker förutom av Madame LePrince de Beaumont och Mr Choffin, även verk av Madame d'Épinay, ärkebiskop Fénelon, professorerna Barthélémy och Rollin samt Madame de Genlis. Avsikten har varit att genom konkreta exempel visa på värderingar och idéer som var i cirkulation i denna kultur. Åboprofessorn Porthans anteckningar om informatorsundervisningen är också en produkt av eller åtminstone en reaktion på samma kultur. Texterna analyseras som exempel på de byggstenar adelsedukationen bestod av.

De största handskrivna materialen har alltså lämnats efter Augusta Armfelt, Helena Frese och Theresia von Stedingk, flickor vars utbildning är av särskilt intresse på grund av deras familjers utsatta situation. Även Lovisa Ulrica Horns efterlämnade studiepapper kunde vara intressanta på grund av familjens dramatiska historia, men de tyder på en rätt konventionell utbildning och annat material saknas tyvärr. Hennes morbror Göran Gyllenstierna, som tog hand om henne, valde som strategi en mer låg profil. Dessutom finns andra mindre källor, ofta bestående av några få brev eller anteckningar.

Källmaterialet består sålunda av brev, brevkoncept, studieanteckningar, memoarer, utbildningsplaner och en del litteratur som kan anses relevant för att kunna teckna en bild av 1700-talets kultur och utbildning bland adeln. Materialet härstammar från olika decennier och olika regioner, men det förenas av ett visst adligt ideal och en medveten strävan till en kulturell enhetlighet.

Det förefaller som om adelsflickornas utbildning främst av allt var en estetisk fostringsprocess. Den starka kopplingen mellan det rätta, det sanna och det vackra ledde till en stark identifikation av det etiska med det estetiska. På grund av adelskulturens karaktär var betoningen av *stil* och *smak* avgörande vid utbildningen och just dessa egenskaper förknippades starkt med adeln. De var på sätt och vis en

omskrivning av den skarpa distinktionen mellan *rätt* och *fel* som var nödvändig i en exklusiv kultur som denna.

De enskilda fallen i det intima källmaterialet erbjuder intressant material om hur flickors edukation kunde formas enligt olika behov. Det är främst flickorna och deras fäder som kommer till tals i breven och studieanteckningarna. Denna undersökning är inte gjord som enskilda fallstudier, därtill är materialen kring de olika flickorna sinsemellan för olika. Ett internt komparativt grepp skulle inte vara givande och man kan inte heller teckna några som helst allmänna utvecklingslinjer för flickors edukation. Däremot kompletterar materialen varandra och ger en möjlighet att ställa individernas resonemang mot kulturens strukturer.

För att kunna beskriva adelskulturen och sätta fingret på de centrala mekanismerna i dess exklusivitet har därför den kulturemiotiska ansatsen utnyttjats. Semiotiken, som fokuserar på tecknens struktur, fungerar som glasögon genom vilka vi kan iaktta människornas utsagor och handlande. Juri Lotmans kulturemiotiska teori har fungerat som utgångspunkt för denna avhandling. Kulturhistorien beskriver enligt Lotman ett socialt, kollektivt fenomen, där individen är sekundär som forskningsobjekt. Kulturen i sig själv innebär ett regelverk, ett specifikt sätt på vilket erfarenheten förhåller sig till text, till ett språk. Lotman menar att det naturliga språket ligger som grund för kulturen, men samtidigt betonar han att ett språk inte kan existera utan en kultur. De båda förutsätter varandra kategoriskt; ett språk uppstår alltid i en kultur och en kultur har alltid strukturen av ett naturligt språk som sin kärna. Språk kan visserligen metodiskt studeras som abstrakta separata system, men ett fungerande språk är alltid inarbetat i ett komplext samband med en kultur. Detta samband definierar förhållandet mellan erfarenheten och språket. Kulturens huvudsakliga ”syfte” är att organisera människans värld, att strukturera erfarenheten på ett sätt som gör socialt liv möjligt. Lotman liknar den kulturella sfären, semiosfären, vid biosfären. Den utgör helt enkelt en förutsättning för mänsklig existens. Kulturen strukturerar och organiserar även minnet, det förflutna. Valet av vad som bevaras och hur sker inte slumpmässigt utan följer en viss logik som är unik för varje kultur. Men

det sker enligt vissa principer som man kan försöka spåra och beskriva. Genom att studera hur betydelser uppstår och hur olika texter fungerar i en specifik kultur kan man skapa modeller av kulturer.⁶⁴ Avsikten är att låta texterna tala till oss och genom att analysera dem som kulturprodukter kunna närma oss kulturens ideal och strukturer utan värderingar. Då vi betraktar det sena 1700-talets adelskultur på detta sätt öppnar sig för oss en komplex kultur, ofta motsägelsefull och fylld av konflikter, men samtidigt finner vi den inre logik som kom att föra kulturen över den kris som den drabbades av vid denna tid.

Avsikten är här att med öppet sinne låta källorna berätta om den kultur som producerat dem. Resultaten av denna undersökning kan sedan fungera som komplement och förklaringar till övrig mer socialhistoriskt inriktad forskning. Metodiskt kunde man säga att den kulturesemiotiska analysen ligger närmare ett historiskt antropologiskt tillvägagångssätt eller new historicism.⁶⁵

⁶⁴ Se vidare Yuri M. Lotman & B.A. Uspensky: "On the semiotic mechanism of culture" i *New Literary History* vol. IX No. 2 Winter 1978 samt allmänt om Lotmans semiotiska teori i antologierna *Universe of the Mind* och *The Semiotics of Russian Cultural History* som täcker en lång period av hans verksamhet ända fram till 1990-talet.

⁶⁵ Jfr Peter Burke: "Overture. The New History: Its Past and its Future" i *New Perspectives on Historical Writing*. 2nd ed. Ed. by Peter Burke. Cambridge 2001, Peter Burke *Varieties of Cultural History*. Cambridge 1997. s. 183-212, Jürgen Pieter: "New Historicism: Postmodern Historiography between . Narrativism and Heteorolgy" i *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*. Vol. 39 Nr. 1/ 2000. Wesleyan University.

II Adeln och edukationen

Edukationen och kvinnan

Edukationen

Adelskulturen var under 1700-talet en patriarkalisk kultur. Det innebär att den var starkt präglad av husfaderskapet som idé, en idé som låg som grund för samhällsordningen och världsuppfattningen.⁶⁶ Den franska adelskulturen fungerade från det sena 1600-talet och framåt som en formande förebild på den övriga adeln i Europa.⁶⁷ Denna kultur innefattade det klassicistiska *honnête homme*-idealet, en sorts ursprunglig kristen ridderlighet. Detta ideal härstammade från Baldassarre Castigliones inflytelserika verk *Il libro del cortegiano* (1528) och stod för en belevad och världsvan, hövlig hovman. I den efterföljande franska litteraturen kring temat behandlades passionerna med utgångspunkten att det var förnuftet, *l'entendement*, som skulle övervinna och tygla passionerna, en idé som i sig har mycket långa traditioner i den europeiska kulturen. Även i Sverige blev adeln vid hovet allt mer socialt slipad och bildad under 1700-talets gång och kom att utgöra det huvudsakliga tjänstemannaståndet. Hovmannens främsta uppgift var att garantera den sociala friden, vilket innebar att alltid beakta olikheten i fråga om stånd och villkor, som klassicisten Olaf Homén skrivit. Grunden till civiliseringsprocessen ser han, långt före Norbert Elias och Michel Foucault, i den starka centraliseringprocess som det franska samhället genomgick. Även i Sverige

⁶⁶ Husfaderskapet, särskilt dess ekonomiska aspekter i svenska förhållanden, har förtjänstfullt analyserats i Leif Runefelt: *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Economic History 34. Stockholm 2001.

⁶⁷ Om betydelsen av den främmande kulturen för den ryska adeln se Yuri Lotman: "Poetics of Everyday Behaviour in Eighteenth-Century Russian Culture" i *The Semiotics of Russian Cultural History*. Red. av Alexander D. Nakhimosky och Alice Stone Nakhimovsky. s. 70. och Yuri Lotman *Universe of the mind. A semiotic theory of culture*. New York 2001. s. 224-230.

och Ryssland var adeln starkt knuten till en hierarkisk och patriarkal samhällsuppfattning.⁶⁸

Adeln i de nordliga delarna av Europa hade många gemensamma drag, i synnerhet under den senare delen av 1700-talet. Kulturen hade förenhetligats genom aktiva åtgärder av adeln själv och särskilt i Ryssland genom bestämmelser från kronan. Genom *grands tours*, studier och militärtjänst i andra länder, äktenskap samt genom edukation och litteratur förenhetligades adeln i de olika områdena. Detta gällde i synnerhet adelns översta skikt, som genom detta förfarande kunde ta avstånd även till den lägre och fattigare adeln.⁶⁹ Högadelns intresse för att bevaka sina intressen vid hoven gjorde dem till hovadel, även om det militära inslaget levde vidare i kulturen.

Civiliseringen eller disciplineringen hade en själslig och en kroppslig dimension. Även kroppen och dess "naturliga grace" behövde utvecklas. Åtminstone under 1600-talet rådde en uppfattning om att adeln rent fysiologiskt var överlägsen de lägre samhällsklasserna.⁷⁰ Adeln hade en medfödd superioritet, som dessutom behövde utvecklas, för att man skulle uppnå en önskvärd hållning och behagliga gester. Frågan om vad som var naturligt och vad som var konstlat är svår. Redan på 1600-talet skulle en adelsman igenkännas på sin kroppshållning och sina

⁶⁸ Kaarlo Wirilander: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721-1870*.

Nordiska museets handlingar 98. Stockholm 1982. s. 13, 97. Om adelsedukationen och tjänstemannaadeln i Sverige se Jussi Nuorteva: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun Akatemian perustamista 1640*. Suomen Historiallinen Seura. Bibliotheca Historica 27. 2. painos. Helsinki 1999. s. 382-386 och Liisa Lagerstam: "Aristokraattinen maailmankirja. Opintomatkat osana 1600-luvun ruotsalaista aateliskasvatusta." I *Helkää historiassa*. Red. Henri Terho. *Cultural history – Kulttuurihistoria* Turku 2002. Andvändningen av etiketten som maktmedel skildras av Norbet Elias: *The Court Society*. Oxford 1983. kap V och VI. s. 78-146. Om den franska etikettens funktion se även Juri Lotman 2001 s. 58-60 och 128. Olaf Homén: *Studier i fransk klassicism (1630-1665)*. Helsingfors 1914. s. 99-100 och 126-267.

⁶⁹ H.M. Scott: "Introduction. Serfdom and Service Nobility" s. 1-2, A.F. Upton: "The Swedish Nobility, 1600-1772" s. 30-31, Knud J.V. Jespersen: "The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800" s. 51-52, 64, Edgar Melton: "The Prussian Junkers, 1600-1786" s. 85, 89-90, 96, Isabel de Madariaga: "The Russian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, särskilt s. 244, 249, 255, 264-70. Alla ingår i boken H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe*. London 1995.

⁷⁰ Karin J MacHardy: "Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in 1600-century Austria". *Past and Present*. Oxford May 1999. s. 74.

naturliga rörelser, som skulle signalera den medfödda finheten. Den medfödda finheten blev även tolkad som en hög känslighet.⁷¹ Men vid sekelskiftet 1800 beklagade sig G.M. Armfelt över den moderna uppfostran som strävade till att vara för naturlig, en naturlighet som å sin sida antagligen kan spåras tillbaka till Rousseaus uppfattning om människans karaktär, då naturligheten implicerar en demokratisk samhällsordning och ett avståndstagande till det traditionella aristokratiska kroppsspråket. Naturligheten i den traditionella adelskulturen bör således i allmänhet tolkas närmast som motsatsen till stelhet; målet var gester som gav intryck av spontanitet och inte verkade beräknande, utan endast behagliga. Adelsns medfödda och med edukationen finslipade goda kvaliteter kom på detta sätt till sin rätt. Bland adeln skulle kungen finna sina bästa tjänare i krig och fred, det var målsättningen för denna grupp. Adelsns utbildning var en gemensam angelägenhet för hela samhället. Adeln skulle trygga den sociala ordningen och adeln, liksom kungen, svarade inför Gud för sitt eget och sitt folks moraliska leverne. Adelsns utbildning diskuterades följaktligen vid riksdagar och även kungar oroade sig för adelsns utbildning. Guds straff drabbade nämligen inte endast individer, utan hela folk.

Den moraliska aspekten vid adelsutbildningen var som synes relevant och av största intresse för hela samhället. Utbildningen kan teoretiskt uppdelas i formering och utbildning. I praktiken var dessa två aspekter sammanflätade vid utbildningen. *Formeringen* var en karaktärsdanande process, vars syfte var att frambringa en dygdig adelsperson. Dygden gjorde honom pliktmedveten och dugligheten samhället betjänt av honom. Men dygden var grunden och denna grund lades med hjälp av kristendom och klassisk litteratur. Samtidigt var det viktigt att skillnaderna i essens, det vill säga adelsns överlägsenhet, var synliga.⁷² Av detta kommer sig att adelsutbildningen i hög grad, förutom att vara en moralisk utbildning, även var en estetisk utvecklingsprocess. Den estetiska utbildningen lärde barnen vad som var rätt – för det som var korrekt var också vackert: kläder, bostäder, gester och så vidare. Att åstadkomma en säker stilkänsla hos barnet var

⁷¹ Gunnar Suolahti: *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisa kuvauksia 1500-1800-luvuilta*. toim. Matti Klinge. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 585. Helsinki 1993. s. 107-108.

⁷² Wirilander 1982 s. 40.

centralt. Sättet att tala och konversera var en viktig social indikator. Adelsmannen och inte minst -kvinnan skulle behärska konversationens konst, både i tal och skrift. Konversationen skulle vara lättflytande och behaglig, alltså galant. Det galanta idealet utövade inflytande på adelskulturen under hela seklet. Den galanta stilen kunde också beskrivas genom sin motsats, det pedantiska, trångsynta och undervisande tonfallet. Till umgängessätten hörde även andra viktiga egenskaper och kunskaper som kan sammanknipas under termen *salongsbildning*.

Edukationen och kvinnligheten

Adelsdamens utbildning saknade förstås det militära inslaget, men för övrigt var hon delaktig i samma kultur som mannen. Hon hade många plikter vid upprätthållandet av både adelskulturen och själva samhället. En stor del av utbildningen var emellertid olika för flickor och pojkar inom adeln, men den är svårast att komma åt i källmaterialet därför att den innefattar den del av adelns utbildningsutbildning som inte gäller verbal träning. För adelsynglingarna var den militära utbildningen betydelsefull. Ståndspersonens viktigaste enskilda symbol var värjan, vapnet, med vilken mannen försvarar sin egen och sin konungs ära.⁷³ Krigandet utgjorde det ultimata utbildningsprovet för adelsmannen. Han måste kunna rida, fäkta och behärska taktik och fortifikation. För en adelsfröken gällde utbildningen hushållet: adelsdamens arbetsfält var hennes hushåll, vilket inte var ett så litet ansvar för en nybliven adelsfru. Att denna sida av adelns liv inte var så ringa som den gärna framställts i källorna och litteraturen framgår utmärkt av en liten bok med namnet *En liten och kårt hand-bok utaf Adelig Öfning, at bruka wid många tilfällen til stor hjälpreda i åtskilliga Mål*. I denna bok, som är skriven på svenska kanske för att bättre även kunna stöda adelsdamernas hushållning vid männens frånvaro i krig och vid riksdagar, presenteras de många insikter en adelsman och -kvinna behövde ha om lantbruk och affärer. Allra mest utrymme används för sätt att räkna pengar och räntor, vidare om allehanda mått på torra och våta varor, en viktig instruktion för dem som har hushåll på landet och inte alltid kunde vara närvarande, om gröna kryddor att laga sallad och brännvin av samt olika sätt att

⁷³ Ibidem s. 47.

förebygga skörbjugg, om att salta kött, om en landmans göromål varje månad samt utfodringsstat för kreaturen över vintern. Det framhålls dock som särskilt viktigt att se till att folket regelbundet gick i kyrkan och överlag förde ett kristligt leverne.⁷⁴

Adelsmannen var per definition en husfader, vars uppgift stod i att bibehålla ordningen och se till välståndet i sitt eget hushåll. Den svenska husfaderslitteraturen innehöll både materiella och etiska element, varvid de senare var överordnade. En organisk syn på samhället, som har rötter i Bibeln och Aristoteles filosofi, inkluderade en starkt hierarkisk och patriarkalisk syn på husfaderns roll som en styrande princip. Den ogifte mannen hade emellertid inte ett riktigt hushåll, utan ett hushåll förutsatte närvaron av en hustru. Hustrun skulle undervisas och ledas av sin make och vid val av maka skulle kvinnans personliga egenskaper väga mer än hennes egendom. Rättvisa och måttlighet var centrala dygder för adeln då den fyllde sin uppgift i samhället. De etiska principerna genomsyrade även adelns ekonomiska tänkande under 1700-talet. Kvinnan skulle här stå vid mannens sida, lyda honom, och dela på plikter och ansvar i förhållande till husfolket och barnen.⁷⁵ Formeringen av nya adelsgenerationer uppfattades som ett stort ansvar för släktens och samhällets fortbestånd. Under en tid då adeln upplevde en ökande kulturell och social konkurrens från övriga stånd, blev behovet av att visa upp en kultiverad fasad och även av faktiska stats- och ämbetsmannafärdigheter allt större. Behovet av bildning var påträngande. Husfaderskapet var en central del av adelskapet under 1700-talet och adeln strävade till att befästa sin position i denna roll. Samtidigt var dessa värderingar inte knutna till enstaka personer eller ens släkter, utan personerna var i praktiken utbytbara emedan gamla släkter försvann och nya adlades. Det handlade alltså

⁷⁴ *En liten och kårt hand-bok utaf Adelig Öfning, at bruka wid många tilfällen til stor hjälpreda i åtskilliga Mål, hwars innehåll på andra sida förmåles.* Stockholm 1760. En bok av Åke Rålamb med liknande titel utkom i olika versioner mellan 1775 och 1827. Bland delarna kan nämnas *Utaf adelig öfning Een liten handbook, som gifver fullkomlig underrättelse huru en adelsman kan låta i sitt kök allahanda slags kött, fugell och fisk på åtskillige maneer kokas och tillredas...* Stockholm 1695. Övriga delar behandlade bl.a. fortifikation, guldsmede, trädgårdsodling, skeppsbyggeri och matematik.

⁷⁵ Runefelt 2001. s. 91-111.

lika mycket om en kulturs överlevnad som om enskilda släkters eller personers fortbestånd.

Kroppens disciplinering

Kroppens disciplinering var ett steg i formeringen, likaså kroppslig disciplinering, aga. Trots att den sensualistiska filosofin så starkt betonade sinnesintryckets betydelse vid människans förståndsutveckling och man gärna betonade lustkänslan vid inlärningsprocessen, var kroppssagan inte problematiserad. Misshandel var förstås en sak för sig, men ett lättare fysiskt "näpsande" torde ha varit en naturlig del av edukationen. Mark Motley, som forskat i den franska adelns edukation under 1600-talet, menar att man inte använde kroppsliga bestraffningar för att "knäcka" barnet, utan som tillrättavisning då barnet uppfört sig illa, det vill säga inte följde uppförandekoden. Ofta räckte det med ett hot om kroppslig bestraffning.⁷⁶ Men barnet saknade fysisk integritet. Man kan kanske se detta som en del av den relativa fysiska närhet till barn som ännu under 1700-talet var förhärskande inom adeln. Bruket av ammor motiverades med sociala orsaker eller hälsoskäl från föräldrarnas sida, det handlade inte om kroppslig distansering eller disciplinering av barnet, såsom i senare argumentering för reglering av amning.⁷⁷

Ett litet barn saknade ett utvecklat förstånd och en utvecklad moral och kroppen erbjöd ett medel att nå barnets karaktär innan man kunde resonera med det. Om detta undervisade redan John Locke, och efter honom följde till exempel den av barnuppfostran intresserade biskop Jacob Tengström i Åbo samma tankegångar. Trots att barnet inte belastades av arvssynden, måste dess förstånd utvecklas för att en moral skulle kunna omfattas. Till denna moral hörde respekten och tacksamheten gentemot föräldrarna och lärarna, vilka var en

⁷⁶ Mark Motley: *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580-1715*. Princeton 1990. s. 43-44.

⁷⁷ Se även Birgit Persson: "Kunglig barnuppfostran som mönster för borgerliga grupper" i *Livrustkammarn*. Vol. 18:3-4. Stockholm 1988. s. 18-25. Om den "borgeliga" kroppsuppfattningen, moralen och barnavård i Clas Ekenstams avhandling *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700-1950*, Hedemora 1993.

förutsättning för en lyckad edukation.⁷⁸ Att uppnå lydnad och respekt hos barnet var alltså det allra första steget i formeringen av barnet.

Formeringen var en förutsättning för att barnet skulle kunna uppnå en sann, god lycka och kunna tillgodogöra sig sina resurser. Formeringen innebar ett förädlade av barnets karaktär och temperament och det krävde utvecklande av både förstånd och moral, alltså samvete. Religionsundervisningen var en naturlig del av formeringen och den påbörjades mycket tidigt. Men även icke-religiös litteratur användes vid formeringen, närmast fabler och andra moraliska berättelser. Också annan uppbygglig litteratur fanns tillhands, såsom ett verk med den talande titeln *Vie des enfans célèbres ou Les modèles du jeune âge, suivis des plus beaux traits de piété filiale; Pour servir de lecture et d'instruction à la Jeunesse*. (Hambourg et Brunswick 1798) och ett antal bildningsromaner.⁷⁹

Den kroppsliga självbehärskningen var en förutsättning för att klara av etiketten och den fysiska grace som förväntades av adeln.⁸⁰ Att underställa kroppen själen var nödvändigt och som det tidigare framkommit var bekämpandet eller åtminstone kontrollerandet av passionen en nödvändighet. Känslan kunde odlas och förfinas i lämpliga situationer och sammanhang.⁸¹ Den själsliga formeringen bestod i sin tur av den omnämnda undervisningen i religion och morallistoria. Den kroppsliga edukationen skedde genom kroppslig övning, promenader, dans, teater och andra uppträdanden med till exempel musikstycken. Betydelsen av den fysiska träningen var ett återkommande ämne i uppfostringslitteraturen under 1700-talet. Det är klart att adelsynglingarna behövde exercis i sin krigarroll. Men även för adelsdamerna fanns det möjligheter till kroppslig övning, närmast ritt, dans och promenad, som alla var viktiga

⁷⁸ Mika Pitkonen: "Uppfostran som grund för människans värde och samhällets väl. Jacob Tengströms uppfostringideal." *Historisk Tidskrift för Finland*. Nr 2/2000. s. 163-169.

⁷⁹ Bildningsromanerna finns behandlade i t. ex. James Hardin (Ed.): *Reflection and action. Essays on the Bildungsroman*. 1991.

⁸⁰ Motley 1990 s. 140-141.

⁸¹ Ämnet finns förtjänstfullt behandlat i Sten Högnäs "Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek" och Jakob Christensson "Kärlek eller vänskap? En gustaviansk lexikografs slutliga ståndpunkt" bägge i antologin *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*. red. av Valborg Lindegärde och Elisabeth Mansén. Stockholm 1999.

element i adelskulturen.⁸² Det fanns även ett samband mellan kropp och själ, sköttes den ena dåligt, blev även den andra lidande. I synnerhet påverkade moralen kroppens hälsa, det vill säga ett omoraliskt leverne hade menlig inverkan på individens fysik.

Adelsdamen var förstås förutom adlig även kvinna. Kvinnligheten uppfattades ofta vid denna tid uttryckligen som en egenskap i både kropp och själ.⁸³ Hennes väsen, kropp och själ, var inte skapt för krig, utan för den sociala sfären, hushållet och kulturen. Husmoderns roll var inte densamma som husfaderns.⁸⁴ Normen i adelskulturen var att kvinnan levde i ett äktenskap – trots att en stor del aldrig blev gifta – och hon värnade om sina egna och sin familjs intressen då hon värnade om sitt hushåll och den adliga kulturen.⁸⁵ Äktenskapet var ett praktiskt arrangemang och ett gemensamt projekt där målsättningen var att maximera de sociala, ekonomiska och kulturella resurserna för makarna och deras släkter. Den förmögna adelsdamen hade som moder möjlighet att anlita hjälp vid barnavård och uppfostran, varför hon inte ammade sina barn själv. Hennes första plikt uppfattades inte vara den mot de egna barnen - ett sådant resonemang kommer först med Rousseau - utan mot hushållet och familjen som helhet. Följaktligen gick de sociala förpliktelserna länge framom till exempel spädbarnsvården, även om

⁸² Antero Heikkinen: *Terveiden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*. Historiallisia tutkimuksia 159. Suomen historiallinen seura. Helsinki 1991. s. 36.

⁸³ Se till exempel Paul Hoffman: *La femme dans la pensée des Lumières*. Association des publications près les Universités de Strasbourg. Fascicule 158. Paris 1977. s. 141-161.

⁸⁴ Om husmoderskapet se "När husmodern själv lägger sin hand vid sysslorna. Reflektioner kring Märta Helena Reenstiernas husmoderskap på Årsta gård 1793-1812" av Merja Keinänen i *Med börd, svärd och pengar. Eliters maktutövning och reproduktion 1650-1900*. red. Av Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrik Winton. Opuscula Historica Upsaliensia 29. Uppsala 2003.

⁸⁵ Angela Runquists forskning om adelskvinnor täcker tidsperioden 1850-1900. På grund av aristokratins konservativa grundkaraktär kan man emellertid i viss mån applicera Rundquists iakttagelser på början av 1800-talet och även på det sena 1700-talet. Högadeln var ett samhällskikt för vilken varje förändring i den egna koden under denna period innebar en förlust av kulturellt kapital, det vill säga ett steg nedåt på den sociala skalan. Man kan utgå från att det var en utveckling man bekämpade inom gruppen. Detta gällde särskilt kvinnorna, för vilka avsteg från konvensansen innebar prestigeförlust. Angela Rundquist: *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850-1900*. Stockholm 1989. T. ex. s 39, s. 190.

den senare inte verkar ha negligerats av svenska adelsdamer på 1700-talet, där även de mycket små barnen bodde i samma bostad som sina mödrar. En mor bar alltså ansvaret för att hennes barn blev omskötta och fick en edukation, även om hon inte själv gav dem denna vård.

Kvinnans särprägling

Emancipationen som idé var främmande, målsättningen med de olika val man gjorde var inte frigörelse, utan lycka. Fromhet och anspråkslöshet i kraven – i praktiken att förväntningar och livsstil var dimensionerade enligt omständigheter som var givna såsom kön och stånd – ansågs vara förutsättningar för både individens och samhällets välbstånd. Kvinnorna kunde uppmanas att finna sig i ett liv med till exempel besvärliga äkta män och att vara kärleksfulla och mjuka.⁸⁶ Men man noterade också ett mode av skilsmässor under den senare delen av 1700-talet.⁸⁷ Det var närmast ekonomiskt och fysiskt som kvinnorna hade svårast att hävda sitt oberoende. Kvinnorna var ofta tvungna att uthärda äkta män som inte levde upp till de dygdiga idealen, män som spelade, slog eller våldtog. Också sjukdom och svåra förlossningar var ofta delar av deras liv – medan många män i sin tur var tvungna att uthärda kriget fasor. Adelsns kropp var inte dess egen utan tjänade – åtminstone i teorin – fosterlandet.

Merparten av adelsflickornas edukation bestod i att iaktta och delta i kvinnornas arbete och sociala liv. Det var den vägen de uppnådde sin duglighet. Det finns också belägg för att flickor åhört eller deltagit i sina bröders informatorsundervisning, men generellt var flickornas edukationsnorm vag och inriktad på formering samt praktiska och sociala färdigheter, vilket inbegrep språkstudier och olika umgängeskonster såsom konversation, musik och dans. En stor vikt lades vid formeringen och den religiösa och moraliska bildningen. Själva kunskapen serverades ofta av guvernanten eller omgivningen i en inlindad konversationsform. Viktigt var att flickan till sitt sätt var behaglig – modest, men

⁸⁶ Detta förekommer hos t. ex. sieur Dupuy, doctor Gregory.

⁸⁷ Suolahti 1993 s. 120-121.

också allmänbildad – och att hon insåg vikten av ett dygdigt handlande, var ansvarsfull och saktmodig. Under inflytande av upplysningens idéer hade kvinnornas bildning blivit ett populärt diskussionsämne. Varför och hur kvinnor skulle bildas förblev emellertid något av ett problem under hela seklet, ett problem som behandlades intensivt på olika håll i Europa.⁸⁸ Ämnet bildade kvinnor lyftes fram redan av Molière i hans pjäser *Les précieuses ridicules* (1659) och *Femmes savantes* (1672) där han drev med fåfänga högmodiga kvinnor. Men redan följande år 1673 publicerades Poullain de la Barres *De l'égalité des sexes* som kommit att bli en klassiker långt senare. Även i England tog man till pennan för att försvara flickornas rätt till seriös undervisning. Mary Astell skrev en text inspirerad av Mlle Scudéry och Madame Dacier, två framstående franska kvinnor. *A serious proposal to the Ladies* som utkom 1695 vann större spridning än de la Barres skrift. Under följande sekel utkom flera olika studieprogramförslag för flickor.⁸⁹

Ärkebiskop Fénelons bok, *De l'éducation des filles*, ursprungligen utgiven redan 1687, var utan tvekan en av de viktigaste skrifterna i ämnet. Den vann stor popularitet och publicerades i många översättningar och upplagor ända in på 1800-talet. Fénelon inleder boken med att konstatera att flickors edukation är helt förbisedd. Men han ansåg även att man skulle akta sig för att göra dem till löjligen "savantes".⁹⁰ Kvinnorna var både till kropp och till ande svagare än männen, varför deras edukation krävde särskild omsorg. Han ville att flickorna, förutom att lära sig att ansvara för ett hushåll, skulle få lära sig litet litteratur, historia, latin, musik och teckning. Flickor behövde i alla fall inte omfattande kunskaper i dessa

⁸⁸ Presentationer av debatter kring problemet kan hittas t. ex. i Jakob Christensson: "Upplysningen och kvinnan. Den gustavianska tiden." Rig.1-2 1997, s. 36, Ruth Nilsson: *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*. Lund 1973. s. 193, s. 207-208, s. 318-319. Samia I Spencer: "Women and Education" in *French women and the Age of Enlightenment* red. av Samia I Spencer, Bloomington 1984. s. 92, Juri M. Lotman: *Rußlands Adel. Eine Kulturgeschichte von Peter I. bis Nikolaus I.* Köln 1997, s. 79-80, Martine Sonnet: "A Daughter to Educate" i *A History of Women in the West. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*. red. av Zemon Davies, Natalie & Farge, Arlette. Cambridge 1993, s. 110.

⁸⁹ Martine Sonnet 1993. s. 105-108.

⁹⁰ Detta hot ansågs fortfarande mycket reellt vid slutet av 1700-talet av G.M. Armfelt. Jfr Jessica Parland-von Essen: "Augusta Armfelts edukation. En hovdams plats i adelstexten." Avhandling pro gradu. Historiska institutionen. Helsingfors universitet 1996. s. 71-72.

ämnen, och de skulle framför allt åtföljas av religiös fostran. Utbildningen skulle förbereda flickan för äktenskap eller inträde i kloster. Fénelon ansåg att man särskilt skulle vara på sin vakt mot för mycket prat, romaner och musik. Vidare ägnade han religionen och moralen stort utrymme. Flickorna skulle läras anspråkslöshet i sina nöjen och förväntningar. I skolan i Saint Cyr tillämpades Fénelons idéer av Madame de Maintenon, som själv skrev en hel del om flickors edukation. Eleverna var främst fattiga adelsdöttrar som fick lära sig anspråkslöshet vid sidan av utbildningen, som lämpade sig för till exempel guvernantsuppdrag. Trots det hade undervisningen höga estetiska målsättningar och gav möjligheter till avancemang för eleverna.⁹¹

Jean Jacques Rousseaus edukativa idéer bröt starkt mot den franska traditionen som allmänt bejakade boklig lärdom, åtminstone till en viss grad. Hans bok om *Émile* fick stort inflytande i Tyskland och stora delar av hans produktion var även lästa på perifera herrgårdar i Finland⁹². Rousseau skrev två böcker som är särskilt relevanta i detta sammanhang. Den ena är *Émile ou de l'éducation* från 1762 och den andra är *Julie ou La Nouvelle Héloïse* från föregående år. Båda böckerna kom att sätta djupa spår i den europeiska kulturen. Den uppfattning om relationen mellan kvinnan och mannen, som kanske blivit mest känd utgående från Rousseaus beskrivning av Sophie i hans klassiska verk om *Émile*, är det komplementära synsättet. Kvinnan är ett komplement till mannen, liksom mannen till kvinnan. I detta resonemang ordnas många mänskliga egenskaper upp i motsatspar, där den ena egenskapen eller sfären är manlig och den andra

⁹¹ Sonnet 1993. s. 107-109, Fénelon: *De l'éducation des filles*. 1822. Fénelon fick även ett viktigt inflytande under de två följande seklers edukation genom sin roman *Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, ou suite du quatrième livre d'Homère*. Boken översattes till de stora europeiska språken och användes bland annat vid undervisning i franska språket. Men i budskapet ingick även att man skulle iakttå återhållsamhet i konsumtionen och betydelsen av produktivitet. Matti Klinge: "Télémaques budskap i Sverige." *Det rolige börjar hela tiden*. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996. red. av Anders Björnsson m.fl. s. 150. Jean Racine skrev två gammaltestamentliga pjäser för eleverna i Saint Cyr att framföra, vilka även sågs av den kungliga familjen. *Théâtre complet de J. Racine. Édition variorum*. Publié par Charles Louandre. Paris 1892. Se not på s. 610 och s. 657.

⁹² Björkenheim 1981 s. 48. Om Rousseaus betydelse se även Martin Lamm: *Upplysningens romantik. Den mystisk sentimentala strömningen i svensk litteratur*. Stockholm 1918.

kvinnlig. Så får kvinnan stå för känslsamhet och irrationalitet, medan mannen står för förnuft och aktivitet. Det idealiska äkta paret utgör en balanserad helhet, där kvinnan vänder sin omsorg mot familjen, medan mannen ansvarar för det samhälleliga engagemanget.⁹³

Den komplementära uppfattningen om könets karaktär avspeglas även i *Encyclopedins* artikel om kvinnans moral, där hon skildras som mjuk och känslig.⁹⁴ En sådan tolkning av könets karaktär och roller kom att vinna ytterligare utbredning under följande sekel, men anammades redan tidigare även bland upplysningens vetenskapsmän.⁹⁵ Det handlar alltså inte om en av Rousseau skapad idé, men han marknadsförde den i ett pedagogisk-filosofiskt sammanhang med stor framgång. Den patriarkala ordningen bekräftades genom denna tingens ordning och fanns immanent i adelskulturen redan innan Rousseaus tankar vann spridning.

Det franska inflytandet på adelskulturen i Sverige och Ryssland fyllde en funktion som manifestation av en överlägsenhet i förhållande till det övriga samhället. Önskad element kunde uteslutas genom anammandet av ett främmande språk och en främmande kultur. Trots att dygderna och formeringen av barnets karaktär enligt stånd och kön var viktiga, lades en stor vikt vid den estetiska fostran, vid det franska språket och utvecklandet av ett behagfullt sätt och en god smak. Man kunde spela med betydelser och roller. I Ryssland uppmanades adeln explicit att tala utländska språk sinsemellan i synnerhet i närvaro av tjänstefolk.⁹⁶ Genom ritualer, etikett och teatralisering av kulturen kunde man forma och behärska verkligheten. Ett centralt drag för kulturen var det faktum att dess normer och strukturer var implicita, de tog sig i uttryck endast som oskrivna regler, *grace*, *goût* och *modestie*. Dessa tre indikatorer på ståndsmässighet reste sig som en mur mellan dem som var delaktiga i kulturen och dem som var

⁹³ Elisabeth Badinter: *The One is the Other*. London 1989. s. 88-89.

⁹⁴ Roland Bonnel & Catherine Rubinger: "Introduction. Femmes savantes et femmes d'esprit" i *Femmes savantes et femmes d'esprit. Women intellectuals of the French Eighteenth Century* red. av samma författare. New York 1994. s. 25.

⁹⁵ G.S. Rousseau: "Towards a Semiotics of the Nerve: The Social History of Language in a New Key." i *Language, Self, and Society. A Social History of Language* red. av Peter Burke and Ray Porter, Cambridge 1991. s. 222.

⁹⁶ Madariaga 1995, s. 264.

betydelselösa och stod utanför. Idealet för adelskulturen blev således ett ideal där etiken kraftigt kopplades till estetiken.

Adelsedukationens texter

Adelskulturen fanns inte explicit beskriven som uttalade regler eller normer. Den var tvärtom mycket exklusiv med en väl dold struktur. Hur saker skulle uttryckas på ett korrekt sätt var något man behövde känna till, något som definierades med hjälp av god smak. En sådan kultur utgår inte från explicita regelverk eller normer, utan den goda smaken definieras med exempel som utgör en kärna i kulturen. I brevkulturens utveckling syns förändringen under seklet tydligt. Från att undervisningen byggts på explicit retorisk brevundervisning sjunker normen allt djupare in i texten. Mot slutet av 1700-talet var brevskrivningen redan något som inövades endast genom läsning av goda brevskrivares alster där de traditionella retoriska inslagen kraftigt tonats ner till förmån för en lättflytande brevstil.⁹⁷ De etikettböcker och andra liknande texter som författades under seklets gång riktade sig till personer som befann sig utanför kulturen och som behövde reglerna förklarade och formulerade för sig. De personer som befann sig i kulturen och var delaktiga av den litade på sin smak och känsla för det passande.

Även vid undervisningen användes texter som exempel. Undervisningen tänktes ofta ske bäst genom att man tog del av goda texter och åhörde god konversation. Detta grepp har kallats för kulturell impregnering,⁹⁸ och kan anses mycket typiskt för adelskulturen. I bakgrunden finns även den klassiska utbildningens uppfattning om exemplets kraft. Också upplysningstidens filosofi hade sysselsatt sig med sinnesintrycken och erfarenhetens stora betydelse. Den franske upplysningsfilosofen Condillac fick ett magnifikt tillfälle att, liksom sin föregångare och förebild Locke, verka som guvernör. Den framstående franska filosofen blev kallad till guvernör för prinsen av Parma. Han fick nu ett tillfälle att omsätta i praktik sina teorier om sinnenas och förståndets utveckling. Försöket fick visserligen ett snöpligt slut genom att prinsen till slut blev en inskränkt och svag regent. Intressant är dock en uppgift som prinsen fick göra: han fick genom ett

⁹⁷ Hansson 1988 s. 39-41.

⁹⁸ Grande 1999. s. 54-55.

fönster under ett kort ögonblick betrakta ett landskap. Därefter skulle han konversera och beskriva det verbalt. Målsättningen var att träna överföringen av sinnesintrycken i verbal diskurs, en process som krävde att prinsen segmenterade sitt intryck till enskilda enheter som träd, buskar o.s.v. och överförde dem till den lineära diskurs konversationen innebar.⁹⁹ Genom erfarenheten ville läraren påverka elevens förståndsutveckling; sambandet mellan erfarenheten, texten och förståndet kunde utnyttjas på många sätt vid edukationen .

Också i Sverige förekom föreställningen om vanans och erfarenhetens makt. Henric Gabriel Porthan som undervisade blivande informatorer i Åbo var vid denna tid en stor beundrare av John Locke, som blivit översatt till svenska så tidigt som 1709.¹⁰⁰ Porthan följde Lockes uppfattning om vikten av ömsesidig respekt mellan informator och discipel. Han ansåg även att engelsmannens utmärkta råd om kroppens härdande och sunda levnadsvanor skulle följas. Han var dock litet försiktigare än sin förebild, som faktiskt menade att man medvetet skulle utsätta barnen för smärta under t. ex. lek¹⁰¹, men ansåg nog att "Små Skråmor, stötar, motgångar och besvärligheter böra de läras förakta, och at straxt ej förlora modet."¹⁰² Porthans människouppfattning följer även den Lockeska. Locke betonade vanans betydelse som instrument vid formeringen. Porthan skrev: "Barnens första känslor bör man straxt beflita sig at så småningom bestämma och rikta efter moraliska reglor; emedan hela nervernes skick, de hemligaste dunkla

⁹⁹ Terence Moore and Chris Carling: *The Limitations of Language*. London 1988. s 91. Att Condillac i själva verket kan anses som en central gestalt i lingvistikens historia visas av Hans Aarsleff i hans bok *From Locke to Saussure. Essays on the study of Language and Intellectual History* . Minneapolis 1982, framför allt i essän "The Tradition of Condillac: The Problem of the Origin of Language in the Eighteenth century and the Debate in the Berlin Academy before Herder" i samma bok.

¹⁰⁰ M. G. Schybergson: *Henrik Gabriel Porthan. Lefndsteckning*. Förra delen. Helsingfors 1908. s. 226. Både Porthan och t. ex. Nils von Rosenstein var starkt påverkade av Locke. Torgny T. Segerstedt: *Nils von Rosenstein. Samhällets människa*. Stockholm 1981. s 219, om Lockes inflytande i Åbo se Juha Manninen: *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Historiallisia tutkimuksia 210. Helsingfors 2000. s. 21-35.

¹⁰¹ John Locke: *The Educational Writings* red. av James L. Axtell. London 1968. s. 224.

¹⁰² Henrici Gabriellis Porthan: "Utkast till undervisning för informatorer" rörande deras skyldigheter och kloka förhållande" i *Opera omnia* II. Åbo 1963. s. 218.

känningar, deras habituella böjelser, och de så kallade Temperaments characterer, derefter oförmärkt bilda sig.” Han hänvisade också till Lockes associationslära.¹⁰³ Genom att få barnet att associera misshag, hot och tuktan med det ondas utövande kunde man forma det intill dess man småningom med moral- och kristendomsundervisning kunde motivera barnet att välja det goda. Liksom Locke ville Porthan med exempel och inte med regler lära barnet dygd och moral. Lämpligt var förutom det egna uppförandet även läsning av fabler, poesi eller historiska exempel.

Porthan betonade mycket den eviga pedagogiska sanningen om hur viktigt det är att barnet är motiverat och intresserat för att det skall kunna lära sig något.¹⁰⁴ Han beskrev processen i tre steg: Informatorn skulle 1° väcka och bibehålla lärjungarnas uppmärksamhet på det som sägs och läses; 2° bibringa dem en verksam håg, att själva därtill nyttja sina krafter, så att 3° därav blir en vana.¹⁰⁵ I dessa direktiv ekar återigen den engelska förebildens röst. Undervisningen skulle börja enligt det mönster som traditionen angivit sedan antiken: de anrika progymnasmaövningarna inleddes genom att eleven återberättar fabler, sagor och händelser¹⁰⁶ och fortsattes under studiernas gång genom författandet av korta berättelser och brev.¹⁰⁷ Progymnasmata, som i Sverige vid denna tid sannolikt lästes i Schefferus version,¹⁰⁸ verkar ha varit en så självklar del av undervisningen att författaren så när glömmet att ta upp dem. Frågan om hur noga man följde övningarnas traditionella uppläggning förblir helt obesvarad. Retorikens betydelse tonade Porthan däremot i enlighet med tidens anda ner.¹⁰⁹ Han var emellertid en beundrare av Ciceros brevskrivning och Quintilianus retorik, vilket avspeglar hans humanistisk-klassiska inställning till pedagogiken.¹¹⁰

Efter läs- och skrivundervisningen behandlade Porthan geografin. Eftersom den var “både en mycket sinnlig vetenskap, och tillika en outhärlig

¹⁰³ Ibidem s. 219.

¹⁰⁴ Ibidem s. 259, 263 hos Locke betonas vikten av att uppväcka och upprätthålla nyfikenhet s. 211, 228.

¹⁰⁵ Porthan 1963 s. 261.

¹⁰⁶ Ibidem s. 260.

¹⁰⁷ Ibidem s. 299.

¹⁰⁸ Anders Eriksson: *Afthonios' Progymnasmata*. 2002. s. 34.

¹⁰⁹ Porthan 1963 s. 331-332.

¹¹⁰ Schybergson 1908 s. 221-222.

grund at forstå många andra”¹¹¹ borde den utläras tidigt genom studier av kartor. Geometrin var enligt Porthan ett ypperligt ämne, som kunde studeras hellre än logik. Studier i detta ämne gav gossar nog träning att hålla sina tankar samlade, begripa det de läst, inse styrkan i en demonstration och lära dem att älska tydlighet och visshet.¹¹² Geometrin borde dessutom göras till en praktisk färdighet med hjälp av lantmätarbord, kompass och vattenpass. Som helhet var det viktigt att edukationen och informatorns undervisning tjänade barnets framtid, som borde påverkas av dess böjelse och “capacitet”.¹¹³ Informatorn skulle hålla sina disciplar under ständig uppsikt och uppmuntra dem att utanför skolkammaren röra på sig och öva upp olika färdigheter, t. ex. svarvning, smide, fåktning, dans eller musicerande, men också delta i deras lekar, bollspel m.m. Detta avsnitt gäller närmast pojkar, vilket Porthans informatorsundervisning överlag gör i första hand. Flickor undervisades lämpligen av en kvinna, sin mor eller guvernant, som kunde ge dem ett bättre exempel angående de kvinnliga sättet att vara. Men man kan av Porthans resonemang se att samma implicita och erfarenhetsbetonande grepp även användes då det gällde pojkar.¹¹⁴

En stor del av de texter som utgjorde adelskulturens kärna var förstås franska. Franskans betydelse som en exklusiv metod har kommenterats ovan. Själva språket var det första steget in i adelskulturen. I Sverige och Ryssland var man i hög grad beroende av inflyttade guvernanter. Guvernanterna rekryterades ofta genom de egna nätverken som sträckte sig över hela kontinenten.¹¹⁵ Helst skulle guvernanten vara franskspråkig och lära barnen en god franska. Det var emellertid inte lätt att locka unga kvinnor långt bort från sina hemorter till de fjärran norra och östra delarna av Europa. Ofta lyckades man anställa kvinnor som redan kommit till hoven i norr med sina familjer för att arbeta. Allt från franska frisörer till dansmästare anställdes vid hoven och deras döttrar och

¹¹¹ Porthan 1963 s. 274.

¹¹² Porthan 1963 s. 330.

¹¹³ Ibidem s. 331-332.

¹¹⁴ Detta grepp var ett av de centrala temata i Rousseaus *Émile*, men skall alltså ingalunda tillskrivas honom. Rousseau var i själva verket påverkad av Locke på denna punkt.

¹¹⁵ Om ett dansk-tyskt nätverk för guvernantförmedling, se Irene Hardach-Pinke: *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs*. Frankfurt 1993. s. 127-140.

gemåler kunde förtjäna förhållandevis bra på att undervisa den lokala adelns barn i det franska språket och den franska kulturen.¹¹⁶ Däremot förekom det kritik närmast mot guvernanternas förmåga att klara av formeringen, vilket delvis torde berott på det varierande guvernantsmaterial som kom från Frankrike, men också på religiösa betänkligheter, eftersom man ständigt oroades för katolskt inflytande. Idealerna kring guvernantsundervisningen är ändå rätt klara, och de går att återfinna i t. ex. Madame de Beaumonts och i den franska hovguvernören(!) Madame de Genlis verk.¹¹⁷ I detta ideal sammanflätas formeringen galant med konversationskonsten och utvecklingen av moral och smak går hand i hand med språk- och faktaundervisning.

Bland de böcker som användes vid franskundervisningen hittar vi *Magazin des Enfants*, som vid sidan av några andra liknande böcker erbjuder en inblick i idealguvernantens undervisning. Den översattes även till svenska under titeln *Nyttige och nöjsame Öfningar För Barn och Ungdom af Madame Le Prince de Beaumont* och utkom i tre band i Stockholm kring 1770. Bokens franska titel i sin helhet beskriver både bokens uppbyggnad och innehåll: *Magazin des enfans: ou dialogues entre une sage Gouvernante & plusieurs de ses élèves de la première distinction: Dans lesquels on fait penser, parler, agir les jeunes Gens suivant le génie, le temperament, & les inclinations d'un chacun. On y représente les défauts de leur âge, & l'on y montre de quelle manière on peut les en corriger: on s'applique autant à leur former le cœur, qu'à leur éclairer l'esprit. On y donne un Abrégé de Histoire Sacrée, de la Fable, de la Géographie, &c. de Contes moraux pour les amuser agréablement; écrit d'un stile simple & proportienné à la tendresse de leurs années.* Verket utgavs även på franska i Stockholm, i flera delar och i olika utgåvor på svenska från år 1757 framåt.¹¹⁸

Madame LePrince de Beaumont arbetade själv som guvernant i London, vilket även ger en praktisk dimension åt det hon skrivit. Trots att hon själv i sitt förord säger att boken skall utgöra en grund för studier i det franska

¹¹⁶ Fredrika Ekström i brev till Curt von Stedingk den 21 oktober/9 november 1805. Curt von Stedingks arkiv. Brev från familjen - 1807. Stedingkska arkivet 2. RA, Stockholm.

¹¹⁷ Om deras liv, verk och betydelse se Hardach-Pinke s. 49-66.

¹¹⁸ Göte Klingberg: *Svensk barn och ungdomslitteratur*. s. 139-142 och samma författare i *Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1591-1839*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Stockholm 1967.

språket, kan man anta att verket spritt en viss idealbild av den goda guvernanten. Det har sannolikt skett mer effektivt än den normspridning olika herrars böcker om *Huru ett ungt fruntimmer skall bilda sig...*(Meyer) och liknande rådgivare åstadkommit, eftersom dessa böcker närmast riktade sig till medelklassen där guvernanten inte var en självklarhet av ekonomiska skäl och edukationen således måste avklaras med egna resurser. Guvernanten var ett steg mot högre sociala kretsar och förknippades med en kosmopolitisk högreståndsbildning, nära kopplad till den franska kulturen. Det rör sig i denna text i högsta grad om ett ideal, en målsättning för en fin edukation, och inte om faktiska undervisningssituationer t. ex. då franska pluggats med handledning av guvernanten, någon släkting eller bekant.

Luthers lilla katekes torde ha utgjort grunden för flickors edukation, tätt följd av det franska språket. Därför var idealsituationen den, att den typ av konversationer som fördes mellan flickorna och guvernanter i Madame LePrince de Beaumonts bok också i verkligheten fördes på franska. Bokens diskussioner utgår oftast från en berättelse, en fabel, en saga eller en biblisk historia som anförts av guvernanten eller någon av de äldre flickorna. Historien diskuterades och dess sensmoral underströks i konversationen. Även ämnen som världens sju underverk eller naturfenomen som vulkaner behandlades under diskussionerna, men alltid i lättsam ton. De äldre flickorna verkar ha idkat bokliga studier innan de deltog i konversationen och hela boken börjar med att understryka vikten av att flickorna är modesta med sina kunskaper och inte blir högfärdiga. De får sedan tillsammans med guvernanten stifta bekantskap med ämnen som antikens historia, men även öva sig i att göra logiska slutledningar kring ett ämne som "förståndet".¹¹⁹ Men den största vikten läggs vid dygden och formeringen av flickorna. Nedan ett explicit exempel:

Mamsell Bonne:

¹¹⁹ LePrince de Beaumont: *Nyttige och nöjsame Öfningar För Barn och Ungdom af Madame Le Prince de Beaumont*. Tredje delen. (öfvers C. Knöppel) Stockholm 1772 band III s. 126-130.

I hafwen rätt, min wän! men om Fruentimren icke sjelfwa laga til maten, böra de likwäl hafwa omsorg om hushållningen, och tänka, at en ärbar Fru bör wara de förnämsta hushållerskan i huset. ... Kom wäl ihog, hwad jag nu säger Eder min wän! GUD har icke satt Eder i werlden för at leka, göra besök, och fara på Comedien. Man kan wäl fara dit ibland, för at taga sig någon ro och förfriskning; men de som ej göra annat, göra rätt illa, och GUD straffar dem en gång derföre, eftersom de försumma sina skyldigheter, och det är et stort fel. En hustru är förbunden, at hafwa omsorg om sina barn och betjänter; ty GUD lär en gång begära räkenskap för det onda, som tjänstefolk begår, genom en stor hop mat-mödrars förhållande: eljest är det ock en stor synd, at förlösa så mycket penningar på lapperier, emedan det afgår för de fattiga, eller ens egna barn, så mycket därigenom.

Fröken Qyick:

Har man icke rättighet, at gifwa bårt så mycket penningar, som man behagar?

Mamsell Bonne:

Säg mig, min söta Fröken! Om eder kära Fars Bönder, som sälja Spanmål och annat godt af sina gårdars afwel, hafwa rättighet, at gifwa bårt de penningar de fått därföre.

Fröken Qyick:

De kunna icke hafwa någon rättighet, at gifwa bårt deßa penningar; ty de woro ju ej ägare af spannmålen och afwel.

Mamsell Bonne:

Äfwenså är det med oß; i anseende til GUD. Han gifwer oß penningar, at wi därföre skola kläda och föda våra barn, betala Köpmän och tjänstefolket, samt hjälpa de fattiga, och som Bönderne äro skyldige, at göra räkenskap, så äro och de rika skyldige, at göra GUD räkenskap, om de ej en gång wilja

blifwa straffade, för det de förlöst deras håfwor i galenskaper. Det måste ju ock wara mycket obeskedligt, at förslösa så mycket penningar på spel, på Comedier och Masquerader, då likwäl så många fattiga äro utan nödtorftigt uppehälle.¹²⁰

Den ideala guvernanten kunde också ersättas med den ideala modersgestalten, vilket skedde hos Madame d'Epinau och Madame de Genlis, som båda skrivit populära böcker i samma genre. Modern lärde då dottern läsa, ofta genom lek – en metod som verkar ha varit populär inom adeln, men som kritiserades av Henric Gabriel Porthan¹²¹. Modern/guvernanten undervisade barnet i att läsa katekesen, skriva brev och helst även i att tala franska, handarbete, spela något behagligt instrument och/eller sjunga. Det var förstås ännu bättre, både för status och för själva undervisningens kvalitet i fall man kunde anlita separata lärare i dans, musik o.s.v. Flickorna skulle även kunna räkna litet. Det verkar ha funnits olika uppfattningar om latinets nödvändighet; en passiv läsförståelse var ibland en målsättning, men oftast nämns språket inte alls.

Madame Le Prince de Beaumonts barnböcker kan utan vidare anses utgöra en central del av texterna vid flickornas edukation. Då det gällde pojkar var särskilt ärkebiskop Fénelons roman *Les Aventures de Télémaque* en central text som var typisk för adeln. Den torde ha varit den överlägset mest populära historiska romanen vid denna tid. Boken om Telemachos skrevs under det sena 1690-talet och publicerades i en första version 1699 i Paris. Romanen var till och med statligt sanktionerad vid adelns undervisning under frihetstiden i Sverige och hade också därför stor spridning även i Sverige¹²². I Frankrike var romanen från början förbjuden, eftersom författaren kritiserade absolutismen till förmån för adelns inflytande, men den var trots det – eller snarare just därför – omåttligt populär bland adeln.¹²³

Fénelon var ärkebiskop och hade förstås fått sin utbildning enligt den klassiska skolan. Han kunde både Homeros och Vergilius verk, där han hämtade

¹²⁰ Ibidem band I 1774. s. 167-9.

¹²¹ Porthan 1963 s. 267.

¹²² Björkenheim 1981. s. 45.

¹²³ Klinge 1996 s. 143, 150-1.

inspiration för sin stora uppfostringsroman. Boken är emellertid ingen barnbok, utan den dedicerades till den redan 14-åriga arvfursten hertigen av Bourgogne. Målsättningen var således att ge den unge prinsen en sista moralisk smörjelse inför vuxenlivet. Till denna ålder hörde för unga adelsmän som en slags övergångsrit och avslutning på edukationen en *grand tour* då den unge mannen med sin guvernör gjorde en resa för att etablera ett socialt nätverk i viktiga städer. En central tematik i *Les Aventures de Télémaque* är kungens ansvar för sina undersåtars materiella och framför allt andliga, moraliska välfärd, samt vikten av att finna goda rådgivare som kan hålla sig till sanningen. Kungens ansvar är tungt, och under resans gång besöker huvudpersonerna riken med goda och dåliga kungar och temat återkommer således genomgående. Telemachos skall som blivande kung inse vikten av dygden, detta är följeslagaren Mentor/Minervas mission. Telemachos lär också sin läxa; han är klok, och trots att han är häftig och bortskämd, lär han sig kontrollera dessa egenskaper under romanens gång. Mot slutet är prinsen redan hårt tyngd av sitt kommande ansvar, varpå vishetens gudinna uppmuntrar honom till sitt kall: ”Visst är det sant, svarade Mentor, att en kung inte skall ha omsorg om något annat än sitt folk, som en herde om sin hjord, eller en far om sin familj; men finner Ni, min käre Telemachos, att det vore olyckligt att kunna göra gott för så många människor?”¹²⁴

Metaforen om kungen som folkets fader återkommer i romanen. Det är kungens skyldighet att vara som en far för sitt folk. Om en dålig kung säger författaren: ”Det var ett monster och inte en kung”.¹²⁵ Mentor får vid ett tillfälle möjlighet att skildra sitt idealsamhälle, som förutom att vara mycket dygdigt är utpräglat hierarkiskt och patriarkalt uppbyggt. Det är viktigt att kungen med sitt eget exempel stöder laglydighet och modesti i alla avseenden.¹²⁶ En kung skall kunna försvara sitt folks intressen, den bästa kungen är en som är en modig och god krigare, men en som helst låter bli att gripa till vapen. Kungen själv skall leva

¹²⁴ ”Il est vrai, répondit Mentor, que le roi n'est que pour avoir soin de son peuple, comme un berger de son troupeau, ou comme un père de sa famille; mais trouvez-vous, mon cher Télémaque, qu'il soit malheureux d'avoir du bien à faire à tant de gens?” Fénelon Tome II s. 534.

¹²⁵ “C'étoit un monstre, et non pas un roi”. Ibidem Tome I s 87.

¹²⁶ Ibidem Tome I s. 91-131.

upp till de krav han ställer på sina undersåtar, denna lärdom serveras prinsen gång på gång. Skildringen av kungens position och ansvar är analog med den legitimering adeln gav för sina privilegier. En adelsman var en "kung" i sitt hus, hans ansvar för husets folk var likt kungens för sina undersåtar. Den patriarkala samhällsstrukturen byggde på en serie analoga maktrelationer, där var och en hade ansvar för dem som var underställda honom. Detta gör Telemachos utvecklingshistoria från obetänksam och impulsiv pojke till en ansvarsställande ung man till så lämplig läsning för varje adelsman. Kungens dygd var densamma som varje god adelsmans dygd. Man kan säga att Telemachos äventyr ingick i 1700-talets allmänbildning, vilket gjorde att även flickor med god utbildning med fördel kunde läsa boken.

Det är tydligt att dessa verk mycket starkt stödde den adliga föreställningen om husfaderskapet. Därför fungerade de som lämpliga texter att utgå från vid barnens utbildning vid sidan av de religiösa skrifterna. Att de dessutom lästes på franska gav dem ytterligare tyngd och större betydelse som kulturdefinierande texter.

Andra centrala texter vid utbildningen var till exempel La Fontaines fabler. Forskning om franskundervisningen i Sverige har visat att studierna påbörjades genom muntliga övningar samt studier i bibliska historier, Des Pepliers' franska grammatika, Aisopos eller La Fontaines fabelversioner eller motsvarande enklare avsnitt.¹²⁷ Läroböcker i franska blev allt vanligare mot slutet av seklet,¹²⁸ något som tyder på att aristokratin exempel följdes av all bredare folklager. Även Porthan kommenterade franskundervisningen i sina föreläsningar för blivande informatorer. Den behandlades endast kort och då med antagandet att barnet redan behärskade latin. Vi kan här gissa oss till två modeller av franskstudier; antingen lärde sig barnet franskan mycket tidigt genom att man talade franska med det, eller också var barnet som äldre tvunget att studera språket, varvid latinstudierna redan föregått desamma, d.v.s. dessa senare studier av franska

¹²⁷ Elisabet Hammar: *L'Enseignement du français en Suède jusqu'en 1807. Méthodes et manuels*. Stockholm 1980. s. 96, 105.

¹²⁸ *Ibidem* s. 13.

språket påbörjades senare och kunde stöda sig på tidigare språkstudier. Kort sagt, antingen hade barnet haft en förälder eller barnflicka som talat franska med barnet redan tidigt, om inte annat så vid bordet¹²⁹, eller också var det tvunget att närmare vuxen ålder lära sig franska för att kunna bli delaktig av den franska kulturen som odlades inom de högsta samhällsklasserna, närmast adeln. Porthan avklarar studierna i franska mycket kort, jämfört med det utrymme han ägnat åt studierna i latin och grekiska, språk hans studenter torde ha behärskat hyfsat eftersom de var universitetsstuderande. Man kan kanske av detta dra den slutsatsen att undervisningen i franska mer sällan föll på informatorns lott. Dessutom var aspekter som grammatik inte lika viktiga då det gällde det franska språket, som då det gällde latinet. Enligt John Locke behövde man dessutom inte lära sig regler utantill för att lära sig behärska ett språk.¹³⁰

Porthans informatorsundervisning förhöll sig medvetet till de blivande informatorernas kommande arbetsmiljö. Författaren fäste stor uppmärksamhet vid den sociala samvaron i familjen och vid hur informatorn lämpligen kunde avklara den på sitt sätt besvärliga mellanposition han intog mellan värdfolk och tjänstefolk, som ett slags biträdande förälder. Det var viktigt att informatorn undvek allt slags friktion och försökte vara alla till lags genom att vara modest och snygg till sin framtoning. Det var också viktigt att han höll distans till tjänstefolket för att behålla sina elevers respekt. Porthan ansåg dessutom att en plan över studierna skulle författas och faderns godkännande för och synpunkter på densamma skulle inhämtas. Han kritiserar även den inom adelsståndet utbredda konversationsundervisningen som var en salongsversion av den sokratiska eller den lutherska metoden. Enligt Porthan blir dessa förnäma barn "icke vane vid arbetsamhet (och alt så hvarken treflige medborgare eller dristige ämbetsmän), utan vänta at andre skola bereda allt färdigt för dem, at deras själskrafter följakteligen ej bliva fyllest odlade, och at så snart de sluppit Informatorn, så får

¹²⁹ Hammar 1980 s. 80.

¹³⁰ Locke 1968 s. 276-277.

man aldrig mera se dem öppna någon bok, om icke Romaner och Theaterstycken".¹³¹

I en edukationssituation i hemmet fanns det tre intressen eller viljor som möttes, tre parter som påverkade edukationens målsättningar, förverkligande och utfall. Dessa tre var föräldrarna, barnet eller barnen och läraren. Guvernanten eller informatorn inträdde i familjen som en speciell sorts auktoritet, han var underställd föräldrarna, men överordnad det övriga tjänstefolket. Då det gällde barnet var han eller hon ensam redovisningsskyldig direkt till föräldrarna och barnet förväntades respektera sin lärare mer som sina föräldrar, än som det övriga husfolket som var av en annan "art" (eller helt enkelt inte *existerade* med lotmansk terminologi)¹³².

Informatorns besvärliga sociala position har skildrats av C. J. L. Almquist. Han verkade själv som informator en längre tid i Nyland. I hans skönlitterära verk figurerar senare informatorsgestalten i en utsatt situation. Lyckades informatorn inte snabbt förvärva respekt av både tjänste- och värdfolk, förvandlades han snart till en narr som alla drev med. Lyckades han däremot göra ett gott intryck – om han rätt lyckades marknadsföra de kunskaper och färdigheter han inhämtat i staden – kunde han förvandlas till "husets och ortens orakel" som alla såg upp till.¹³³ Detsamma verkar i viss mån ha gällt även guvernanten.¹³⁴ Denna osäkra position visar vilken utmaning informatorsrollen utgjorde för en ofta mycket ung person. Utfallet var till stor del beroende av de sociala och psykologiska färdigheter personen ifråga hade.¹³⁵ Att balansera på gränsen till adelskulturen var en utmaning. Porthans markering att informatorn inte skulle betona franskundervisningen visar hur just detta ämne utgjorde ett område som inte var informatorns eget, utan att det tillhörde adelskulturens kärnområden.

¹³¹ Porthan 1963 s. 265-66.

¹³² Lotman 2001 s. 129.

¹³³ Man kan här minnas Julien Sorels inträde i den adliga familjen i början av romanen *Rött och svart*, då den unge informatorn imponerar med sin latinska utantilläsning och trots sitt ringa ursprung förvärvar sig en plats som ansedd medlem i hushållet och inte minst statussymbol för familjen.

¹³⁴ Se även Hardach-Pinke 1993 s. 103.

¹³⁵ Stig Jägerskiöld: *Från Jaktslottet till landsflykten. Nytt ljus över Carl Jonas Love Almquists värld och diktning*. Helsingfors 1970. s. 29-31.

Formeringen

Om tecknets makt över innehållet

Adelskulturen kan anses ha lagt en stor vikt vid den yttre formen, det estetiska. De dolda normernas mekanism frambringade en fokusering på själva tecknet. Formen framstod som central, det som tillhörde kulturen var korrekt enligt den goda smaken, inte enligt en specifik regel man kunde uttala. Samtidigt var de etiska argumenten viktiga för legitimeringen av samhällets maktstruktur. Det etiska och det estetiska kom således att sammansmälta. Den goda smaken, bedömningen av vad som var behagfullt och tilltalande, avgjorde vad som var ståndsmissigt och korrekt. Därför var den estetiska edukationen så central för adeln. Flickorna undervisades i musik, dans och teckning för att finslipa känslan för det korrekta.

Bland föreslagna läroplaner för högre stånds flickor i Sverige kan man nämna Christian Romans *Welmente tanckar om barns uppföstring, i anseende till studier och lefnad* från 1743, där han förespråkade adelns sätt att uppföstra döttrarna i hemmet.¹³⁶ Då det gällde konkreta färdigheter var målsättningen vid edukationen av flickor följande: behärska modersmålet, innantilläsning av latin, kännedom om den bibliska historien och katekesen, räkning, tyska, franska, sång, spel, sömnad och förmåga att förestå ett hushåll.¹³⁷ Vid det till hovet knutna Katarina-institutet i S:t Petersburg var avsikten att flickorna skulle läsa tyska, franska, fysik, matematik, astronomi, dans, arkitektur och senare även italienska. Denna ambitiösa plan verkställdes dock inte i sin helhet, utan man koncentrerade sig på språkundervisning, handarbete och dans, elementär fysik samt matematik.¹³⁸ Den ryska adelns hemundervisning för flickor bestod av tyska, franska, dans, teckning, sång, spel, elementär historia och geografi och litteratur.¹³⁹ Man ser tydligt att det finns en kraftig betoning på studier som stöder utvecklandet av en säker stil- och smakkänsla. I samtliga handskrivna källor i

¹³⁶ Detta verk nämns inte i någon av de handskrivna källorna.

¹³⁷ Nilsson 1973. s 190.

¹³⁸ Lotman 1997. s. 82-84.

¹³⁹ Ibidem s. 92.

denna avhandling framkommer att man prioriterat studier i de estetiska ämnena mycket högt då det gällt flickors undervisning och att det ansetts vara av avgörande betydelse hurdan intryck en kvinna gör på sin omgivning. De dolda reglerna resulterade i en kraftig betoning av det yttre.

Teaterns och konsumtionens betydelse

Teatraliseringen av adelskulturen avspeglade sig drastiskt på hela det adliga sättet. Parallellen mellan adelns livsstil och teatern är inte svår att uppfatta; adelns ständiga uppträdande i allt den gjorde, inför sina gelikar, sig själva och folket, drevs till sin spets i de otaliga teaterföreställningar och karuseller som ordnades av Gustaf III och andra furstar. I förordet till Madame de Genlis pjäser för barn beskrivs pjäserna som "Traités de morales mis en action" vilket är ett exempel på det faktum att teater användes för att formera barnen. Logiken blir dessutom ytterligare tillspetsad: genom att spela en etisk teaterpjäs blir man en moralisk person! Författaren till inledningen förklarar att barnen genom att lära sig hela pjäser utantill bättre intar deras innebörd, övar upp sitt minne, övar sitt uttal och lär sig *grace* och ett gott sätt att föra sig.¹⁴⁰ Inflytandet från intryck/sätt/handling till innehåll/moral/själ är här väldigt uttalat och direkt.

Sättet att föra sig lärdes ofta ut av dansläraren. Det var av stor vikt att man kunde röra sig behagfullt. I en av societetspjäserna utbrister en dam om en flicka från landet: "Jag skulle endast önska att hon tog sig en danslärare, ty hon har ett konstigt sätt att göra entré i ett rum".¹⁴¹ Ändå måste fascinationen för teatern även ses som ett sätt att hantera fixeringen vid den yttre formen; förutom att livet förvandlades till teater, utgjorde teatern en primär kodning av det som var centralt i kulturen.¹⁴² Att även barn spelade teater pekar alltså på att edukationen var viktig. Det berättas från en pension i Stockholm: "Mad^{me} Chantillon har dessutom lärt henne att deklamera och spela små scener ur komedier. Dessa färdigheter ... hjälper barnen att övervinna den falska blygseln för att tala med hög

¹⁴⁰ Madame de Genlis 1785 s. ix-x.

¹⁴¹ Je voudrois seulement qu'elle prit un Maître à danser, car elle a une étrange façon de se presenter dans une chambre Madame de Genlis 1781 s. 391.

¹⁴² Lotman 2001 s. 60-62.

röst och som försvårar ett gott uppträdande.”¹⁴³ Maskeradbaler och kalas med program för barn var viktiga och ofta anordnade evenemang för att bidra till barnens sociala färdigheter och träna dem i att föra sig och uppträda.

Även till salongerna hörde teatern, inte minst i form av attityder och poser. Madame de Genlis använde inte teatern endast i sin litterära verksamhet, utan levande tablåer ingick i hennes salongsverksamhet. Man framförde till exempel pantomimer till musik. Hennes salong cirkulerade runt Europa och även i Norden tog man intryck av denna konststart.¹⁴⁴ Lady Hamiltons antika poser var vida berömda över hela Europa. Grevinnan de Boigne berättar i sina memoarer om denna nästan illiterata men musikaliskt begåvade och bildsköna kvinna. Hon klädde sig i en enkel tunika och höll håret lätt uppsatt med en kam eller helt löst. Då hon uppträdde använde hon sig av några schalar, en rökelsepanna, en urna, en lyra och en trumma. Med sin klassiska dräkt och denna rekvisita ställde hon sig mitt i salongen, slängde en schal över sig, klädde sig i de andra varefter hon lyfte den första schalen och visade sin attityd; ”alltid de mest välkomponerade statyer”. Även den lilla grevinnan fick delta i lady Hamiltons berömda poser, bland annat som Medeas dotter.¹⁴⁵

Det galanta, lättsamma sättet som förväntades av adeln innebar inte endast att man kunde konversera på franska. Även på alla övriga sätt följde man modet. Kläderna var en viktig del av modet, som man noggrant följde, likaså gesterna och sätt att röra sig.¹⁴⁶ Samtidigt fanns i Sverige en motrörelse mot det utländska moderna. Detta motstånd härstammade dock mest från den lägre adeln, men även statens överhuvud kunde sympatisera med kraven på en viss anspråkslöshet. Detta fick sitt uttryck i överflödsförordningar och lyxskatter. Framförallt handlade det om att förverkliga dygden måttfullhet. Aristokratin vidhöll ändå sin rätt att konsumera lyx, eftersom måttfullheten var förknippad

¹⁴³ Luy avoit appris encore à Declamer et à jouer des petites Scenes de Comedie. Ces talent enercé fait Surmonter aux Enfans la mauvaise honte de ne pas ôser parler d'un ton élevé, et enhardit à Se presenter bien. Fredrik Sparres dagbok 10 september 1773. Ericsbergssamlingen. RA, Stockholm.

¹⁴⁴ Karen Klitgaard Povlsen: ”Attituden som estetisk opdragelse. Ida og Friederike Brun i årene 1795-1816” i *Nordisk salonkultur* 1998 s.280-281.

¹⁴⁵ *Memoires de la comtesse de Boigne. I. De règne de Louis XVI à 1820.* 1999, s. 122-123.

¹⁴⁶ Suolahti 1993 s. 153-159.

med samhällspositionen.¹⁴⁷ Det lättsamma var gärna också livligt och känslösamt. Det viktigaste var dock att vara behaglig och tilltalande. För att skilja det korrekta från det plumpa behövdes smak. Även en klädsam *modestie* var till fördel. Madame de Genlis skrev: "Hon gör bäst i att bevara sin enkelhet och blygsamhet ; ty utan dessa två kvaliteter är all världens kunskap långt ifrån behaglig för andra, utan gör den som besitter den besvärlig, tråkig och till och med löjlig".¹⁴⁸ Blygsamheten är ett ständigt återkommande tema. Dess motsats högmodet fördöms också återkommande i litteraturen och även i de edukativa breven.

Erfarenhetens betydelse för formeringen av barnets karaktär i tidens filosofi kan ses som ett uttryck för samma mekanism. Här sammanfaller adelskulturens föreställningar om tecknets påverkan på innehållet med Rousseaus åsikter. Madame de Genlis var också påverkad av hans idéer även om hon inte var okritisk,¹⁴⁹ samtidigt som hon kom att stå som en auktoritet då det gällde etikett och hovkultur¹⁵⁰. Läsningen av Madame de Genlis verk är något som tydligt avspeglas i texter som skrivits av flickor.¹⁵¹ Trots att både Rousseau och Madame de Genlis prioriterade dygder och inre kvaliteter, ser man ett starkt samband mellan tecknet och betydelsen, som till och med kan ses som ett inflytande från den yttre formen till betydelsen, särskilt hos Madame de Genlis. I sin roman *Julie ou La nouvelle Héloïse* låter även Rousseau Julie starkt plädera för könens olika essens liksom att kvinnors och mäns skillnader bör framhävas i edukationen snarare än undertryckas. Detta är helt i linje med Rousseaus komplementära könsuppfattning. Särskilt intressant är dock resonemanget kring det yttre intrycket: "...yttre förändringar [i utseendet] uttrycker en avsikt att öppna för förändringar i

¹⁴⁷ Runefelt 2001.

¹⁴⁸ Elle fera bien de conserver cette simplicité & cette modestie ; car sans ces deux qualités, toute l'instruction du monde, loin d'être agréable aux autres, ne sert qu'à rendre celui qui la possède, importun, ennuyeux & même ridicule. Madame de Genlis I 1783 s. 331.

¹⁴⁹ Trouille 1994 s. 346-347.

¹⁵⁰ Chantal Thomas: "Ce pays-là". Förord till Madame de Genlis: *De l'esprit des étiquettes de l'ancienne cour et des usages du monde de ce temps*. Mercure de France, 1996 s. 8.

¹⁵¹ Prinsessan Charlottas novell från 1772, Malla Silfverstolpes pensionsplaner presenteras i hennes memoarer. Även Augusta Armfält's edukationsplan för sina barn kan ses som ett uttryck för detta inflytande.

själen [*l'esprit*]".¹⁵² Rousseau lämnar alltså här en möjlighet för tecknet att påverka innehållet.

Modestin var ett uttryck för kardinaldygden måttfullhet, *temperantia*. Därför var måttfullheten även en viktig del av formeringen. Men den tog sig även i uttryck i hur en adelsdam skulle föra sig och var inte under den senare delen av 1700-talet någon okomplicerad fråga, eftersom ståndsmässigheten krävde att man gjorde av med mycket pengar. Redan under 1600-talet hade man i Sverige genom lagstiftning försökt definiera en lämplig konsumtionsnivå för de olika stånden, varvid man betonade såväl etiska som ekonomiska argument. Måttfullhetens motsats utgjordes av överflödet som man försökte stävja med lagstiftning. I synnerhet modet, som associerades med det franska, var problematiskt. Förutom att det var ett hot mot handelsbalansen hotade det möjligen den statiska samhällsordningen.¹⁵³ Samtidigt var importen av tyger, konstföremål och mönster för kläder ståndsmässig för adeln. De kosmopolitiska kontakterna var en del av den adliga identiteten och genom att bära likadana kläder som adeln i Paris kunde adeln i Stockholm eller S:t Petersburg hävda gemenskap i kultur och inflytande. En ständig kommissionering pågick från kontinenten till de mer perifera delarna av Europa. Måttfullheten var alltså inte kraftigt begränsande för adelns konsumtion, utan nästan tvärtom, den krävde att man konsumerade.¹⁵⁴

¹⁵² Jean Jacques Rousseau: *Julie ou La Nouvelle Héloïse. Lettres de deux amans, Habitans d'une petite ville au pied des Alpes. Recueillies et publiées par J.J. Rousseau.* Tome premier. Amsterdam 1761. s. 140-141.

¹⁵³ Runefelt 2001 s. 155-189.

¹⁵⁴ Charlotta Wolff: "Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden" och Johanna Ilmakunnas: "Ståndsmässig konsumtion. Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet" bägge i *Historisk tidskrift för Finland* 2/2001. Adelns ekonomi och diskussionen kring lyxkonsumtionen är ett område där livlig forskning pågår. I Sverige kan man nämna forskning av Ann Öhrberg och Margareta Revera.

Studiernas innehåll och förlopp

Idén om kulturell impregnering, om betydelsen av vanan, erfarenheten och det goda exemplet gjorde att valet av personerna i barnets omgivning var av största betydelse. Det förekom mycket stora variationer i edukationen inom adeln i Europa, och skillnaderna verkar i högre grad vara individuella än nationella. Det fanns familjer där edukationen ansågs vara viktig och där föräldrarna involverade sig mycket, det fanns familjer där man satsade sig studier för flickor, men även familjer där små döttrar tvärtom fick delta i salonger¹⁵⁵ och det fanns t.o.m. adelsfamiljer där man praktiserade Rousseaus pedagogiska metoder.¹⁵⁶ Regeln var dock att barnen hade sina egna vårdare, tjänstefolk, som skötte om den fysiska och praktiska vården alltid då detta var möjligt. Ofta hade man ammor och en egen bonne för barnen. Men barnets edukation kunde under inga omständigheter helt överlåtas på tjänstefolket, det måste väljas noga och övervakas. Charles Rollin, författare till ”Etudes des Enfants”, ansåg att guvernanten var av samma vikt som modern för barnet. Guvernanten borde därför väljas med största omsorg och med betoning på den moraliska karaktären.¹⁵⁷

Men det var också viktigt att socialisera barnet i den egna gruppen. Eftersom talet är en viktig social indikator måste barnets talinläring ske bland föräldrarna eller andra människor av den egna gruppen. Huvudansvaret för detta skede tillföll i normala fall modern eller en guvernant. Den första grundundervisningen bedrevs av modern eller under hennes insyn. Talintonationen och artikulationen, samt stilkänslan som behövdes vid ordval, måste läras in genom övning. En greve i Holstein beställde av en guvernantförmedlare en protestantisk fransk guvernant, med parisisk accent som även ägde en mycket god brevstil. Dessutom gällde en särskild regel angående bördens; var guvernanten inte adlig fick hon sitta till bords med familjen endast då

¹⁵⁵ Badinter 1983 s. 56.

¹⁵⁶ Om rousseauansk edukation i Storbritannien se Stella Tillyard: *Aristokrater. Caroline, Emily, Louisa och Sarah Lennox 1740-1832*. Stockholm 1995.

¹⁵⁷ Rollin 1782 s. 47-48.

barnen var med.¹⁵⁸ Uttalet var alltså utomordentligt viktigt och avslöjande för den sociala tillhörigheten.¹⁵⁹

Följande steg var elementär läsning och eventuellt skrivning där modern också kunde spela en viktig roll som undervisare. Moderns betydelse betonas i litteraturen på 1700-talet. Inte minst Madame de Genlis erbjöd en utbredd förebild i sin bok om Adèle och Théodore. En viktig del av moderns undervisning bestod i att lägga den religiösa och moraliska grunden.¹⁶⁰ Det fanns förstås mödrar som inte ägnade sina barn mycket tid, men i allmänhet ansåg man att ansvaret för den första undervisningen låg hos dem. Detta betonade även Fénelon. Det var för modern man ofta underströk vikten av att ha sunt och moraliskt tjänstefolk att sköta barnen. Fader gick inte heller fri från ansvar i denna fråga, således nämner även Rollin faderns betydelse. Fäder kunde också påverka döttrarnas edukation i hög grad.¹⁶¹ I de flesta av de exempel som lyfts fram i denna undersökning är det just fäderna som stod bakom en ambitiös edukation.

Governanter rekryterades ofta genom de egna nätverken som kunde sträcka sig över hela kontinenten. Guvernanterna kunde vara kvinnor som redan kommit till norr med sina familjer för att arbeta och de hade därför inte nödvändigtvis den bästa edukationen själva. Det förekom också kritik och missnöje med guvernanternas förmåga att klara av formeringen. Delvis berodde detta på det varierande guvernantsmaterial som kom från Frankrike, men den tvehågsna inställningen kunde även ha religiösa grunder. Tillgången på guvernanter ökades också av det stora antalet ogifta och fattiga adelsfröknar.

Henric Gabriel Porthan höll under 1790-talet flera gånger en föreläsningsserie som var ämnad att förbereda studenterna för informatorsvärvet. Han började med att betona det stora ansvar en informator åtar sig, då han tar

¹⁵⁸ Detta var år 1758. Hardach-Pinke s. 136-137.

¹⁵⁹ Ett engelskt exempel utgörs av hertiginnan av Devonshire vars kotteri odlade en särskild accent som markering av politisk tillhörighet. Se Amanda Foreman: *Georgiana. 1757-1806. En engelskas uppgång och fall*. Stockholm 2001. s. 70-71.

¹⁶⁰ Kenneth Charlton: "Mothers as educative agents in pre-industrial England." *History of Education* 1994. Vol 23. No 2. London & Washington 1994. s. 132, 144.

¹⁶¹ Badinter 1983 s. 51.

hand om hederligt folks barn.¹⁶² Porthan var, som tidigare visats, påverkad av de samtida pedagogiska strömningarna och han hänvisade explicit till den preussiska skolordningen och Basedows och den filantropistiska skolans lärar. Han menade också att "uppfostningen (tagen i sin vidsträktaste mening) bildar [människan]; at den uträttar nästan mera än sjelfva naturen" och en god uppfostning är en välgärning emot såväl medmänniskorna, fäderneslandet som hela mänskligheten.¹⁶³ Likaså gjorde Porthan studenterna uppmärksamma på att de ofta inträdde i finare hem än de själva härstammade från, d.v.s. de måste väl behärska det svenska språket och även hämta undervisning hos universitetets språk- och exercitiemästare samt lära sig teckning och musik. Det var alltså viktigt att behärska överklassens kultur och sätt om man ville ha dess förtroende i edukationsfrågor och det därför nödvändiga tillträdet till deras hem. Informatorn skulle enligt Porthan vara dygdig och uppföra sig förnuftigt, anständigt, artigt och med en ädel frimodighet.

Guvernanten var den kvinnliga motsvarigheten till informatorn. Guvernans uppgift var flickornas edukation, hennes roll och position var en annan än informatorns liksom den kunskap hon förmedlade.¹⁶⁴ Hon kompletterade moderns och en eventuell informators edukationsuppgifter. Guvernans undervisningsmål följde troligen oftast något som kunde kallas salongsbildningens normer (inte i den senare nedsättande betydelsen), och metoden möjligen dess metod, d.v.s konversationsmetoden.¹⁶⁵

Även guvernanten skulle framför allt vara dygdig och fungera som ett gott exempel och en ständig handledare för flickorna. Hon skulle behärska det franska språket, läsning, stavning i den mån det ansågs nödvändigt, brevskrivning, sömnad och eventuellt andra språk samt någon form av musicerande. I Sverige fanns det inga offentliga skolor för guvernanter, vilket däremot var fallet i Frankrike där vissa klosterekolor utbildade flickor med det syftet. Det saknas egentlig statistik på guvernanter i Sverige, men de torde ha utgjort en sannskyldig statussymbol eftersom de t.o.m. belades med lyxskatt. Guvernanterna kom

¹⁶² Porthan 1963. s. 203.

¹⁶³ *Ibdem* s. 204.

¹⁶⁴ Eva Helen Ulvros: *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780-1880*. Lund 1998. s. 145.

¹⁶⁵ Detta antagande styrks av Hammar 1981. s. 27.

antagligen från England, den europeiska kontinenten eller från inhemska flickpensioner eller var helt enkelt från goda svenska familjer där de fått en tillfredställande edukation. Det är emellertid svårt att finna en exempelnorm från Sverige för guvernantens verksamhet. Det torde närmast vara Madame LePrince de Beaumonts verk som skildrar en idealguvernante.

Hur kunde då skillnaden mellan könen påverka flickors och pojkars edukation? Madame de Genlis ger ett svar i sitt populära verk om Adèle och Theodore. Enligt henne hade flickors och pojkars edukation endast en likhet: vikten av att rikta deras fåfänga mot *objets solides*. För övrigt måste man undvika att antända kvinnors fantasi eller upphetsa deras huvuden, eftersom de var födda för ett enformigt liv i beroende. Kvinnorna skulle uppfostras så att de blir förståndiga, mjuka och känsliga samt kan uthärda både arbete och sysslolöshet. De skulle ha moderat smak och inga passioner. Genialitet var för dem en onyttig och farlig gåva, det passade inte deras stånd utan gav dem endast besvär. Ambition gjorde dem intriganta. Intresse för vetenskaper gjorde dem bara enkla och störde deras arbete med sina förpliktelser och prydde dem inte i sällskap. Kvinnan är, enligt Madame de Genlis ord, skapt för att styra ett hushåll, uppfostra barn och vara beroende av sin man som begär än råd, än lydnad. Därför måste kvinnan ha ett sunt förnuft och tålmod, och hon fick inte vara främmande för något slag av kunskaper. Slutligen borde hon också kunna konversera vem som helst om vad som helst, äga behagliga talanger och en smak för litteratur.¹⁶⁶ En kvinna skulle alltså i själva verket ha breda kunskaper, men de fanns till som en kulturell resurs endast för ett socialt umgänge, där de skulle användas med gott omdöme.

På ett annat ställe, i en pjäs särskilt lämpad att framföras av unga personer skriven av samma författare, presenteras en kvinna som har fått en misslyckad edukation. Hon har ett gott hjärta, men hon saknar *esprit* och är alltid ute för att roa sig utan att ha en aning om hur hon skall uppnå sann lycka. Hon sysselsätter sig med fester, teater, baler och vill ständigt visa upp sig och vara mer framstående än andra, hitta på nya moder, låtsas vara den mest eftertraktade,

¹⁶⁶ Madame de Genlis I 1783. s 30-31.

vackraste och mest älskvärda personen i societeten. Det är det enda hon sysselsätter sig med. Hon uppträder passionerat och som om hon hade den säkraste smak i konsterna, hon vänder på huvudet för musik och målningar. Hon påstår sig läsa alla nätter, skryter ständigt med filosofi och välgörenhet. Hon studerar fysik och kemi men missar all lärdom, lär sig inget, kan inget, men talar om allt.¹⁶⁷ Med denna karikatyr av en galant dam förlöjligar Madame de Genlis det som hon anser vara ytlig edukation, en edukation som saknar formering.

Begränsningar för fröknarnas edukation

Helt konsekvent kunde normen för flickors edukation i huvudsak utgöras av formeringen, alltså formandet av kvinnans karaktär enligt ovannämnda ideal. I princip kan man konstatera att kvinnorna på grund av en sådan uppfattning om könen var "utestängda" från en hel del kunskaper och lärdom. Denna var då främst den latinska lärdomen, som var vetenskapens och de strikta definitionernas domän. De klassiska språken, naturvetenskapen och filosofin saknades i gemen i flickornas edukationsplaner.¹⁶⁸ Det fanns en stark koppling mellan kropp och själ, kropp och bildning, tecken och betydelse. Kroppen var den bestämmande principen, det estetiska var det avgörande elementet. En flicka i en blivande kvinnas kropp skulle formas till en kvinna även med avseende på själen. Lärda kvinnor väckte hos en del män något som nästan kunde liknas vid fysiskt obehag eller rentav kanske en känsla av hot.

Den komplementära uppfattningen om könen dominerade som ovan framgått också upplysningfilosofin i Frankrike. En ambivalent inställning till de framstående kvinnliga kulturpersonerna var genomgående.¹⁶⁹ På 1600-talet skrev Madame Scudéry "Ecrire, c'est perdre la moitié de sa noblesse", och hennes iakttagelse om svårigheten att vara författande adelsdam upprepades under följande sekel av Madame de Genlis: "Dès qu'une femme s'écarte de la route

¹⁶⁷ Madame de Génlis: *Théâtre à l'usage des jeunes personnes. Tome premier*. Paris 1785. s. 378-379.

¹⁶⁸ Bjurman s. 202-203.

¹⁶⁹ Bonnel & Rubinger 1994.s . 9-13.

commune qui lui est tracée, elle devient une espèce de monstre”.¹⁷⁰ Madame de Châtelet, som genom sin matematiska begåvning och ambition kanske mest bjärt bröt mot normen, bemöttes av mothugg och nedvärderande uttalanden av både män och kvinnor i sin omgivning.¹⁷¹

Kvinnornas svagare konstitution och motviljan mot kvinnlig ambition inom kunskap och lärdom manifesteras om och om igen under hela 1700-talet. Ärkebiskop Fénelons bok om unga fruntimmers uppfostran, tryckt i flera upplagor även i hela norra Europa, inleds med att fastslå detta faktum och tankefiguren återkommer genom hela seklet i otaliga skrifter om flickors edukation. Under seklets gång höjdes också många protester, och under 1800-talet godtogs flickornas behov av allmänbildning och mer lärda studier under argumentet att de måste vara goda mödrar och makor. Idén är den samma som hos Fénelon, men själva kunskapsmängden har nu blivit större för att ständigt närma sig pojknarnas utbildning. Man kan emellertid säga, att det under slutet av 1700-talet egentligen handlade mer om kunskapens form än om själva innehållet i edukationen. Den förbjudna formen var den pedantiska, den småaktiga lärdomen – som även adelsmännen skulle slipa bort inför det galanta, ståndsmässiga umgänget.

Nästan genomgående ansågs kvinnan ha en annan själslig utrustning än mannen, vilket berodde på att könen hade olika uppgifter. Man beskrev det t. ex. med att säga att männen hade mera förstånd och kvinnor mera känsla. Men man ansåg också ofta att kvinnor borde vara moderat bildade. Motiveringen var då att de skulle ha förutsättningar att fostra sina barn¹⁷².

Den franske berömde pedagogen Charles Rollin skrev i sitt verk *De la manière d’enseigner et d’étudier Les Belles Lettres* ett avsnitt om “Études des enfans”. Boken trycktes i flera upplagor under hela senare delen av seklet. Rollin följde långt Fénelons tankar i sitt kapitel om flickors edukation. Han ansåg ärkebiskopens råd vara utomordentliga. Det var för flickornas del viktigare att bilda hjärtat än förståndet. Bildningen av hjärtat var i praktiken det samma som att forma sederna eller sedligheten (*les mœurs*). Rollin ansåg att flickorna i sig inte hade ett sämre

¹⁷⁰ Ibidem s. 14, Trouille 1994 s. 350-351.

¹⁷¹ Bonnel & Rubinger 1994 s. 8, samt Mary Terrall: “Émilie du Châtelet and the Gendering of Science” i *Hist. Sci.*, xxxiii . 1995.

¹⁷² Trouille 1994 s. 327.

förstånd än pojkarna, men de behövde inte nyckeln till vetenskaperna (d.v.s. kunskaper i klassiska språk), eftersom deras uppgift, som hade sitt ursprung i naturen var annorlunda än gossarnas.¹⁷³ Detta resonemang hittas också hos Fénelon och det var en tanke som adeln i viss mån följde vid edukationen. Mannens överlägsna förnuft förblev visserligen en truism under hela seklet åtminstone i Sverige, då den svenska upplysningen var patriarkal till sin karaktär.¹⁷⁴ Rollin medgav dock att det fanns kvinnor som bidragit till vetenskapen. Han nämner Madame Dacier som översatte antik grekisk litteratur till franska och på detta sätt trängde in i den manliga sfären. Dessa kvinnor utgjorde ändå enligt författaren undantag, som på inget sätt behövde stå som förebilder vid flickornas undervisning.

Madame d'Épinay förespråkade i sitt verk *Conversations d'Emilie* erfarenheten och observationen som undervisningsmetoder. Hon ville undervisa flickor i elementär naturvetenskap, historia, religion och etik.¹⁷⁵ Madame de Miremont, som skrev ett digert verk om kvinnoedukationen avsåg sin föreslagna studieplan främst som undervisning för blivande guvernanter. Den bestod av religion, dans och musik, kompletterat med moderna språk, litteratur, historia och rättstavning.¹⁷⁶ Främst det sista ämnet, rättstavningen, avslöjar edukationens karaktär av yrkesutbildning för guvernanter, eftersom rättstavning inte traditionellt var central vid adelsflickors edukation. Man kan till exempel konstatera att den schlesvig-holsteinska prinsessan Hedvig Elisabeth Charlotta inte blev korrigerad angående stavningen vid sina skrivövningar, endast stilen var relevant. Följaktligen kom hon hela livet att ha en typisk "galant" rättstavning, en som tydligt markerade avståndstagande till all slags pedanteri.

Problemet med att kombinera bildning och kvinnlighet var svårt. Bildningen krävde en viss insats av kunskaper, d.v.s. lärdom och upplysning av förståndet. Kvinnan borde kunna tygla sina känslor och styra sina tankar enligt sunda prioriteringar. Ännu Rollin ville liksom Fénelon åstadkomma denna karaktärsbildning genom religiös och moralisk fostran. Dessa kom inte under hela

¹⁷³ Rollin 1782. s. 42-54.

¹⁷⁴ Christensson 1997 s. 34-38

¹⁷⁵ Spencer 1984 s. 92.

¹⁷⁶ Sonnet 1993 s. 109.

perioden att förlora sin plats i kvinnoedukationen, men genom den kritik som väckts mot dessa metoder vaknade även frågan om behovet av annan bildning för kvinnor. Vad skulle flickorna inhämta för teoretiska kunskaper, behövde de lära sig mer än religion? Hur skulle man stärka deras förnuft så att det kunde tygla affekterna?

Moralhistorien kunde fylla en formerande uppgift under det senare 1700-talet även för flickornas del. I en del familjer fick döttrarna följa med sina bröders undervisning; de var närvarande, men man ställde inte samma krav på dem som på pojkarna då det gällde deras prestationer.¹⁷⁷ Elementära kunskaper i geografi hörde till historiekännedomens nödvändighet, och litet botanik kunde även lämpa sig för kvinnor. Naturalhistorien, alltså naturvetenskaperna, var däremot som seriösa kunskapsfält i princip dubbelt svårtillgängliga för flickor inom adeln,¹⁷⁸ dels för att adeln inte ville beblanda sig med den lärda klassen, dels för att intellektuella ambitioner av det slaget inte ansågs passa flickor.¹⁷⁹

En del källmaterial om institutionaliserad edukation för finare flickor finns från det s.k. Smolnainstitutet i S:t Petersburg. Denna utbildningsanstalt riktad från hovet till adeln kan ses som ett offentligt skolprojekt genom den programmatiska karaktär uppläggningsen av studierna där hade, trots att genomförandet av själva undervisningen verkar ha haltat allvarligt åtminstone tidvis. Den ryska adelns särprägel skulle slipas bort ansåg den tyskfödda Katarina II. Intresset för den franska kulturen, gör här som överallt i de mellersta och norra delarna av Europa, att undervisningsplanen kan studeras som ett slags norm för europeisk adelsdamsedukation. Dessutom grundade kejsarinnan flickskolor runt om i riket, även i Viborg och Nyslott. Kring mitten av seklet liknade skolsituationen i Ryssland på många sätt den svenska. Skolsystemet var glest, splittrat och undveks av de bättre bemedlade. Det var närmast prästsöner och fattiga adelspojkar som deltog i skolundervisningen. Även vid skolorna i Ryssland

¹⁷⁷ Marianne Ehrenströms memoarer cit. Henrik Schück: *Den sista gustavianska hovdamen*. 1919. s. 123, Stina Hansson: *Salongsretorik. Beata Rosenahne (1638-74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*. Skrifter utgivna av

Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet nr 25. 1993. s. 64, 68-69. Theresia von Stedingks dagbok, Af Ugglas samling. KB. Passim.

¹⁷⁸ Terrall 1995 s. 284-285.

¹⁷⁹ Badinter 1983. s. 228.

meddelades undervisning i latin, och vid de akademiska gymnasierna och universitetet i Moskva skedde undervisningen i huvudsak på latin eller franska till år 1767. Latinet var alltså också i Ryssland de lärdas lingua franca, trots att det inte – här heller – var kyrkans språk. Hemedukationen var populär bland adeln; helst anlätade man utländska guvernanter och informatorer. De hade inte alltid hade ett så gott rykte, något man försökte åtgärda även från statligt håll. Under kejsarinnan Katarina II kom emellertid ett omfattande statligt skolsystem till, inspirerat av det preussiska och särskilt det österrikiska nya skolsystemet, som innebar skolplikt och enhetlig massundervisning. I Ryssland stipulerades dessutom explicita krav på utbildning för adeln för att den skulle klara av de uppgifter den hade.¹⁸⁰

Pensioner var ett reellt alternativ då det gällde döttrarnas undervisning och edukation och om man inte i den närmaste kretsen hade tillgång till kvinnor med god edukation som kunde stå för barnens edukation. De privata pensionerna och skolorna var mycket varierande, men allra tryggast föreföll hemedukationen. Pensionernas målsättning torde ha varit att efterlikna en god hemedukation. Fredrik Sparre, som var änkling, uppgav sig ha sänt sina döttrar till pension endast av tvång, han ansåg att barnens plats var hos föräldrarna. I pensionen, som drevs av Madame de Chantillon, vars man var hantverkare vid hovet, undervisades franska, läsning, historia, geografi, räkning, dans, musik och deklamation. Man fäste också uppmärksamhet vid barnens hälsa och karaktärsfostran.¹⁸¹

Edukation vid skolor och pensioner

Under senare delen av 1700-talet förverkligades i Sverige filantropistiska och pietistiska privata skolprojekt. I Göteborg grundades 1786 en societetsskola av Evangeliska brödraförsamlingen där man hade en nymodig undervisningsplan

¹⁸⁰ Isabel de Madariaga: "Catherine II and the foundation of the Russian educational system" i de Madariaga: *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia*. London 1998. s. 168-171, 180 och 188, samt Madariaga 2002. s. 81-82.

¹⁸¹ Den 10 september 1773. Fredrik Sparres dagbok 1773. Ericsbergssamlingen. RA, Stockholm.

som inkluderade religion, svenska, tyska, franska, geografi, historia och aritmetik samt för flickorna även handarbete och sång. Pojkarna läste i stället mera engelska och matematik. Dessutom undervisades det i teckning och musik mot extra kostnad. En mjuk disciplin och ett medvetet hygienprogram där också gymnastik utomhus ingick, skvallrar om det filantropistiska inflytandet¹⁸² Bland dem som intresserade sig för bildning fick det franska språket som bekant en allt större betydelse under seklets gång även för ofräsle ståndspersoner. Man vet inte hur många pensioner och privata skolor som har funnits. Det enda tal som nämns i litteraturen härstammar från en uppskattning av pedagogen Carl Ulric Broocman att det fanns över 100 privata skolor och pensioner för pojkar och flickor i Stockholm år 1812.¹⁸³

Sönernas undervisning var mer normerad av traditionen och den ökande konkurrensen inom statsstyret. Att man ofta höll sig med informatorer gjorde att adeln behöll en viss kontroll över edukationen också då man studerade vid universitet. Under slutet av seklet läste man i Stockholms skolor fortfarande i första hand religiösa texter, *Luthers lilla katekes*, *Svebilus katekes*, Hübners och Millers versioner av den bibliska historien, latin, tyska, franska, Salvius' *Den universala historien*, *Svenska historien*, Régners *Första Begrepen af de Nödigaste Wetenskaperna*, hans historia, likaså Hübners och Ziervogels dito samt Djurbergs *Geografie*.¹⁸⁴ Det är sannolikt att samma böcker även användes vid informatorsundervisningen. Porthan indelade historieundervisningen i två delar: för det första den formerande historieundervisningen som skulle påbörjas tidigt och för det andra den vetenskapliga, systematiska kunskapen om det förflutna,¹⁸⁵ kunskapen som kronologiskt började med tiden från Adam till Noak. Det var ytterst viktigt att informatorn undervisade livligt med många målände och moraliserande beskrivningar över olika personer och folk för att upprätthålla elevens intresse för ämnet. Författarens stora intresse för historien är självskrivet, liksom framhållandet av vikten av att behärska detta område. Först efter

¹⁸² Bjurman 1998 s. 207.

¹⁸³ Ibidem s.193, 211- 212.

¹⁸⁴ Hedenborg 1997 s. 172-173.

¹⁸⁵ Porthan 1963 s. 277.

historieundervisningen behandlades religionsundervisningen i kursen för blivande informatorer, något som kan anses rätt anmärkningsvärt. Porthan betonade att teologisk lärdom inte var någon förutsättning för en god tro, utan att det var tacksamhet och kärlek till Gud man borde eftersträva. Han förkastade de i skolorna vanliga bibliska historierna som odugliga.¹⁸⁶ Helst borde man med barnen vänligt diskutera och läsa valda avsnitt ur Bibeln. Barnen borde varken tas till kyrkan eller tvingas till mycken utantilläsning.

Då Porthan skriver om mer ingående latinstudier börjar han första gången i sina manuskript tala explicit om gossar.¹⁸⁷ Då gossarna måste lära sig latinets grammatik var detta en utmaning som Porthan väl ville förbereda de blivande informatorerna på. När grammatiken sedan var avklarad kunde man övergå till att explicera och analysera klassiska författare såsom Cornelius Nepos och Cicero, men det var viktigt att ej göra studierna för svåra och tråkiga: "När begynnare studsar, och ej finna sig, bör man straxt komma dem til hjälp."¹⁸⁸ Det var mycket viktigt att latinet var rent och fritt från kökslatin och sveticismer. Latinets disciplinerande funktion var klar: "Tankarne böra alltid vårdas jämte Språket."¹⁸⁹ Även poeter borde läsas, allra först Ovidius och därefter Vergilius och litet Horatius för att utveckla elevernas smak så att den blev "sund och ädel".¹⁹⁰ Även retoriken kunde behandlas. Det grekiska språket behövdes enligt Porthan närmast för att kunna läsa Nya Testamentet, men även Xenophons, Hesiodos och Homeros texter kunde tas upp. Hebreiskan behövde endast blivande präster behärska, och språket lästes oftast först vid univeristetet.¹⁹¹

Den praktiska edukationen

Det enligt adelskulturen korrekta sättet att handha edukationen av en dotter var givetvis att skaffa henne en guvernant, dans-, musik- och andra lärare efter behov. En flicka skulle i en adelsfamilj introduceras i adelskulturen och ges förutsättningar

¹⁸⁶ Ibidem s. 285-286.

¹⁸⁷ Ibidem s. 303.

¹⁸⁸ Ibidem s. 310.

¹⁸⁹ Ibidem s. 315.

¹⁹⁰ Ibidem s. 318.

¹⁹¹ Ibidem s. 326.

att hantera husmodersrollen. Hennes edukation skedde i första hand genom impregnering, genom iakttagande och praktisk övning, genom deltagande, konversation, brevskrivning och läsning av lämpliga texter. En kraftig betoning låg på att utveckla det estetiska sinnet i alla sysslor. Handarbete, musik, dans och teckning var ämnen där undervisning gavs. I en fransk bok av N. Dupuy från början av 1700-talet beskrivs på ett övertygande sätt de nyttiga färdigheter och kunskaper förutom dans och musicerande en kvinna bör ha. Hon bör kunna tala och skriva obehindrat och väl, hon skall kunna den allmänna och särskilt den nationella historien, fabler och poesi, kunna geografiens grunder och känna till de olika klimaten, de viktigaste staterna, floderna och historiskt betydelsefulla orterna. Dessutom bör hon ha kännedom om de mest berömda regenterna, städerna och även religionerna. Hon bör behärska dessa områden ifall hon inte ville anses vara en onyttig medlem av sällskapet.¹⁹²

Denna sammanfattning av kvinnornas edukation är rätt representativ för tidens krav på kvinnlig bildning, trots att författaren uttryckligen benämner dem sysselsättningar, *occupations*, liksom han betonar att människan är skapt för att umgås med andra människor: “Nous sommes faits pour la société, c’est-à dire pour vivre les uns avec les autres: cette société est une espèce de commerce où chacun doit mettre à proportion de ses talents naturels ou acquis. Il y a différentes espèces de sociétés selon la différence des caractères de ceux qui les composent.”¹⁹³ Det var alltså viktigt att anpassa sig till sitt sällskap, varför smak, modesti och grace alla var essentiella egenskaper hos var och en, men kanske särskilt hos en kvinna.

Barbro Bergner har i sin artikel om 1600-talets kvinnliga dygdeideal i Sverige undersökt flickors uppfostran under stormaktstiden.¹⁹⁴ Hon har utgående från begravningsstal analyserat de kvinnliga ideal man strävade efter vid uppfostran av flickor. Hon har uppdelat fostran i en andlig, en moralisk och en praktisk del.

¹⁹² N. Dupuy: *Instruction d’un pere a sa fille, Tirée de l’Ecriture Sainte, Sur les plus importants sujets concernant la Religion, les Mœurs & la manière de se conduire dans le Monde. Par le sieur Dupuy, Ci devant Secrétaire au Traité de la Paix de Riswick.* Quatrième édition. Bruxelles 1732. s. 224-225.

¹⁹³ Ibidem s. 3.

¹⁹⁴ Bergner 1997.

Med den andliga inläringen avser hon den första undervisningen som oftast sköttes av barnets moder eller av någon annan lämplig kvinna. Det gällde närmast undervisning i läsning som skedde främst för att barnet skulle kunna börja läsa Bibel och Katekes. En hel del utantilläsning ingick och ett gott förstånd även hos en flicka var en positiv sak. Den praktiska fostran gällde hushållet; en kvinnas ära var enligt Bergner knuten till hennes duglighet. Den moraliska fostran var i sin tur närmast en kamp mot naturen, då barnet skulle lära sig respekt för auktoriteter och gott uppförande.

Uppdelningen som Bergner gjort visar på ett förtjänstfullt sätt hur oerhört viktig både den moraliska och den praktiska fostran var. Vikten av den moraliska formeringen för adeln var stor.

En annan formerande målsättning som förekom under 1700-talet var kampen mot ledan. Adeln kunde lätt lockas av tidsfördriv som var mer eller mindre förkastliga, som ett viktigt exempel kan nämnas det så populära kortspelandet. Denna syssla ansågs av kritiker ur andra stånd vara ett slöseri av tid och pengar.¹⁹⁵ Även inom adeln väckte excessivt kortspel kritik. Det fanns spelare som förlorade stora summor på kortspel och försatte sina familjer i svårigheter. Men det handlade också om livskvalitet och kontroll över det egna livet. Man borde i stället för tomt tidsfördriv ägna sig åt att utveckla sig själv till en bättre människa. Konst och konversation och framför allt handarbete för kvinnor var då bättre sysslor. Kampen mot ledan förekommer som tema i tidens texter och som botemedel nämns god läsning. Kvinnorna var kanske i högre grad än männen utsatta för risken att ledas. Här kommer bildningen för kvinnor in. Även vetenskapliga skrifter förekom i ämnet kvinnoedukation. I inläggen drev man ofta med "kvinnliga svagheter" och även ren kvinnofientlighet förekom.¹⁹⁶

Kvinnouedukationen var klart en problempunkt under upplysningens sekel, men det gällde allra mest medelklassens flickor. Den omfattande diskussionen kring

¹⁹⁵ Risto Ikonen: "Kauneus ja hyöty" i *Synteesi. Taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti*. 4/1999 Helsingfors. s 70-71.

¹⁹⁶T. ex. Nilsson 1974 passim.

ämnet aktualiserade i viss mån edukationspraktiken även inom adeln, trots att adelskulturen i princip var rigid. Men det fanns fördelar med bildade kvinnor som även hade en del teoretisk kunskap och ett upplyst förstånd. De kunde kanske bättre fostra sina barn och konversera männen bättre, vara bättre mödrar och makar. En koppling mellan bildning, kontroll över det egna livet och lyckan var förekommande omdömen. Det var viktigt att en kvinna aldrig avslöjade för en man att hon visste mer om någonting. Endast genom ett sådant förfarande kunde en kvinna undvika att anses högfärdig. Ändå gav den lösa normeringen och betonandet av det estetiska och den yttre formen möjligheter att anpassa flickornas utbildning enligt de egna behoven.

Behaget som norm, formen som kriterium

Vid en analys av adelskulturens förhållande till flickors utbildning framkommer tydligt kulturens särdrag. Konversationen som undervisningsmetod och betoningen av estetiken är uttryck för de kulturella mekanismer som gjorde den exklusiv. Kulturens grund fanns i den klassiska och den kristna utbildningen, men den pedantiska lärdomen behövde transcenderas och omformas till texter som fungerade som kulturdefinierande. Det var därför man var tvungen att hålla sig till auktoriteter som Madame Le Prince de Beaumont då det gällde flickors utbildning. Adelskulturen kunde inte tolerera explicita regelverk i sin kultur. De texter som framträder som signifikanta vid adelsutbildningen i det sena 1700-talet är inte katekeser eller Ciceros texter, utan framför allt skönlitterära utbildnings texter på franska. De är texter som bär på samma innehåll, samma dygdeetik, men som bytt form. Verk som *Télémaque* eller Barthélémys historisk-pedagogiska roman om *Anacharsis*¹⁹⁷ presenterade den klassiska lärdomen i en ny form bland den europeiska adeln. Det latinska språket blev oanvändbart, men behövde behäskas passivt. Den antika kulturen blev estetisk, den förvandlades till romaner, tablåer och tavlor. Andekdoterna berättades på franska, retorikens explicita former trängdes undan. Smaken utvecklades till norm, men fortfarande fanns det en möjlighet att spela med betydelseerna, i motsats till den senare ”borgerliga” eller ”romantiska” kulturen som analyserats av Bourdieu.¹⁹⁸ För borgerskapet blev nyckelordet ”äkthet”, vilket innebar en starkare identifikation mellan tecken och innebörd. För adeln handlade det mer om att *föreställa*, vilket av dem utanför kulturen uppfattades som *förställning*. Typiskt för adelskulturen var möjligheten att spela med tecknens innehåll, med roller och betydelser. Tecknets relation till sitt innehåll förblev arbiträrt och innehållet gick att påverka. Man kunde säga att

¹⁹⁷ Jean-Jacques Barthélémys roman *Voyages du jeune Anacharsis* från år 1788.

¹⁹⁸ Pierre Bourdieu betonar i sitt verk *La distinction* sambandet mellan utbildning och smak och deras betydelse för den sociala grupptillhörigheten. I övrigt är den borgerliga kultur som Bourdieu behandlar vitt skild från 1700-talets adelskultur bl.a. just för att den grundläggande uppfattningen om ”det inre”, ”det sanna” och ”det yttre” är helt olika.

elitkultur generellt är exklusiv och att den i normala fall betonar den yttre formen. Det som gjorde att det sena 1700-talets adelskultur förmådde anpassa sig till alla de yttre omställningarna var dess förmåga att förändras så att säga under ytan.

Under den senare delen av 1700-talet utsattes adeln för allt större samhällsförändringar och dess legitimitet och makt ifrågasattes. Under det följande seklet hotades adelns särställning av revolutioner, industrialisering, ett allt förmögnare borgerskap samt en byråkratisering av statsmakten. Trots detta fortlevde adelskulturen med häpnadsväckande styrka.¹⁹⁹ Kulturens förmåga att anpassa sig till förändrade omständigheter och överleva till det yttre oförändrad har sina förklaringar i kulturens egna strukturer. De centrala texterna kunde lätt kompletteras med andra texter som gavs en underordnad betydelse. Till exempel användes i engelskundervisningen *The Spectator*. Tidskriften har ansetts utgöra startskottet för tillblivelsen av den borgerliga offentligheten och därmed ha en central position i upplysningen.²⁰⁰ Dess budskap var en vädjan till kvinnorna att inte vara för ytliga och fåfänga, utan att ta en sorts intellektuellt ansvar för sig själva, och även för barnen. Redaktören Addisons taktik för att förändra kvinnorna var att driva med dem och förlöjliga deras svagheter. Han drev med slöa, politiserande, burdusa och fåfänga kvinnor.²⁰¹ Han ansåg ironin vara överlägsen en predikande ton då man vill åstadkomma förändringar hos människor.²⁰² Om lyckan skrev redaktören att sann lycka var anspråkslös och kunde finnas inom en själv eller i vänskapen och konversationen med några valda vänner.²⁰³

Addison var själv närmast franskfientlig till sin hållning.²⁰⁴ Han var mycket kritiskt inställd till den höviska stilen. I nummer 45 av tidningen skrev han kritiskt om den franska kulturen. Den engelska medelståndskritiken av den galanta

¹⁹⁹ H.M. Scott: "Conclusion: The Continuity of Aristocratic Power" i Scott 1995. s. 277-279.

²⁰⁰ Juha Manninen: *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Historiallisia tutkimuksia 210. Helsinki 2000. s. 12.

²⁰¹ J. Addison i *The Spectator* nr 15.

²⁰² G.S. Streatfeild: *The Mind of the Spectator under the editorship of Addison & Steele*. London 1923. s. 113-114. Se också Henrik Knif: *Gentlemen and spectator. Studies in journals, opera and the social scene in late Stuart London*. Helsingfors 1995.

²⁰³ Addison i *The Spectator* nr 15

²⁰⁴ Se t. ex. Addison i *The Spectator* nr 275 och 277.

kvinnosynen avspeglas även här. Addison menar att diskretion och modesti, som i alla andra tider och länder ansetts pryda det täcka könet nu ansågs vara tecken på dåligt uppförande. Numera saknades enligt Addison rodnaden, och tystnaden ansågs vara det mest ouppfostrade beteende som kunde tänkas. Även kritik av den franska galanta kulturen nådde alltså adelsfröknar genom deras engelskstudier.²⁰⁵ Också kärleksäktenskap förespråkades uttryckligen (nr 261). Men samhällets struktur kritiserades inte heller av Addison, snarare tvärtom. Ett kristet fromhetsideal som innebar att man var nöjd med det ödet tilldelat en understöddes av den engelska tidningen.²⁰⁶

En annan författare, John Gregory, riktade sig uttryckligen till sina döttrar i sin bok *A Farther's Legacy to his Daughters. By late Dr. Gregory, of Edinburg.* (London 1774), utgiven även på franska och svenska.²⁰⁷ Gregory anticiperar närmast en borgerlig, viktoriansk könsuppfattning, en roll som grundar sig på hennes biologi. Männen var enligt doktor Gregory mer utsatta för passioner och mindre känsliga för hjärtats mer nyanserade och fina känslor. Kvinnan var däremot mer delikat och anspråkslös till sitt känsloliv. Hon var också oftast skyddad mot synden av en sträng uppföstran. Dessutom, ansåg författaren, gjorde kvinnans naturliga mjukhet henne lämpad för hjärtats förpliktelser och trohet.

Den kvinnliga blygsamheten och blygheten, som vanligen i den galanta kulturen var vitt skilda saker, sammanblandas hos denna skribent. Denna typ av sammankopplande av blyghet och blygsamhet förekommer även i *The Spectator*. Den franska höviska kulturen tog dock skarpt avstånd från blygheten. *Modestie* i den franska kontexten avser närmast anspråkslöshet vid framhävandet av de egna färdigheterna och egenskaperna och ett slags finkänslighet. Det brittiska *modesty* förknippades starkare med fromhet, något som sannolikt också legat till grund för det franska *honnête-homme*-idealet. Men blyghet i den franska adelskulturen var

²⁰⁵ Augusta Armfelt uppmanades av sin far att läsa tidskriften, trots att han själv var extremt bunden till adelskulturen.

²⁰⁶ Streatfeild 1923 s. 49-61, i *The Spectator* t. ex. nr 558, 574 och 559.

²⁰⁷ John Gregory: *A Legacy to his Daughter's*. 1774. s. 9-12. Boken förekommer i Helena Freses brevväxling med fadern, samt i Björkenheim. Att den de facto lästs bland högadel på 1700-talet är inte belagt.

besvärande och därför inte önskvärd. Gregory skrev däremot att just att en kvinna rodnar utan synbart skäl är det som gör henne älsklig för mannen. Denna typ av blyghet var enligt Gregorys ord till och med essentiell för det kvinnliga könet och gör att kvinnan gärna sitter tyst i ett större sällskap.²⁰⁸ Skillnaden gentemot den franska galanta kulturen är märkbar; till exempel berättar grevinnan de Boigne i sina memoarer om hur svårt det var för henne som liten flicka då hon rodnade så fort någon tilltalade henne. Blygheten var så pinsam för henne att hon höll på att brista i gråt.²⁰⁹

Det var av särskild betydelse för adeln och dess kultur att man anammat en fransk främmande kultur och samtidigt var elit i ett rike där folket talade ett eller flera andra språk. Det innebar en grundläggande konflikt mellan innehåll och tecken, en bekräftelse på betydelsens arbitraritet och avhängighet av konventionen. Genom denna exklusiva och maktlegitimerande mekanism kunde kulturen fungera flexibelt, i förhållande både till individuella målsättningar och till förändrade yttre omständigheter, detta trots att adelskulturen vid en första anblick ter sig extremt normerad av etikett och estetiska villkor. De estetiska villkorens övertag gav adelskulturen dess flexibilitet.

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att de föreställningar som utgjorde kärnan i adelskulturen bestod av traditionella patriarkala uppfattningar om samhället. Dygden och förnuftet utgjorde de huvudsakliga värderingarna. Inbyggt i det patriarkala tankesättet finns ett hot om instabilitet och kaos om makthavarnas position vacklar. Adelsmännens roll som husfäder och garantier för stabilitet förutsatte en inriktning på elitism, en exklusiv kultur. En annan genomgående uppfattning som var avgörande för edukationen var uppfattningen om karaktärens och förståndets formbarhet, om möjligheten att genom övning och vana utveckla människans karaktär och förstånd och sist, men inte minst, smak. Edukationen var därför framför allt inte skolning utan en karaktärsdanande process som strävade till individens och gruppens, liksom kulturens, fortlevnad och välmåga.

²⁰⁸ Ibidem s. 27-28.

²⁰⁹ de Boigne 2001 s. 138-139.

Elitismen tog sig uttryck i en övergång till en franskspråkig kultur, genom vilken man kunde markera distans till den övriga befolkningen. Genom att kulturen normerades utgående från texter – inte explicita regelverk – uppnåddes likaledes exklusivitet. Detta märks särskilt på de texter som användes vid adelseducationen i till exempel Sverige. Texterna var på franska och utgjorde en omskrivning av den klassiska bildningen. Sätillvida stod de grundläggande värderingarna i samklang med den inhemska kulturen att de utgick från en traditionell grund, men de omskrevs och inbäddades i en främmande kultur som lades ovanpå den gamla kulturen. De osynliga normerna krävde ett intuitivt, eller snarare inlärt, sinne för rätt och fel, d.v.s. en känsla för det lämpliga och acceptabala. Rättesnören – eller kanske snarare ledtrådarna – utgjordes av *modesti*, *grace* och *goût*. Den estetiska måttstocken var den primära.

De mekanismer som var väsentliga i adelskulturen kunde kallas transcendering och sublimering. Transcenderingen skedde i förhållande till den traditionella bildningstraditionen. Den idealiske representanten för adelsståndet var mer än bildad, han behärskade latin och klassisk kunskap, men han hade transcenderat denna kunskap och blivit än mer; han behövde inte skrävla med sitt kunnande utan han var framförallt smakfull och behaglig. Sublimeringen var det sätt med vilket adeln handskades med sina kulturella normer. De kulturella markörerna var visserligen i hög grad synliga och lyftes kraftigt fram, men kriterierna för vad som kunde accepteras som markör var i sin tur outtryckt, utom räckhåll för den som inte var uppvuxen i kulturen.

Vilken var då könets betydelse? Kvinnorna ansågs på många sätt ha ett försprång i den franskinfluerade adelskulturen. Detta ansågs hänga samman med deras kön att de hade en särskild lätthet för att vara behagfulla. Salongs-kulturens känslighet för formen och uttryckets raffinemang hade ju på sin tid introducerats av de salongsvärdinnor som under det sjuttonde århundradet förfinade adelns manér i Frankrike. Den nya brevstilens stora gestalt var Madame de Sévigné, vars brev, enligt vad kronprinsen av Sverige fick höra, var enkla och

naturliga och deras *esprit* okonstlad.²¹⁰ Kvinnornas bildningsväg gick således direkt till den sublimerade bildningen, den dolda och förfinade konversationens kultur. Deras edukation var annorlunda än männens, eftersom pojkarna såsom adelsmän måste ha en militär färdighet och gärna erfarenhet. Flickorna levde skyddade och under ständig uppsikt. De gjorde inte heller peregrinationer eller *grand tourer*, emedan de inte behövde poleras på detta sätt. Det var tvärtom otänkbart att utsätta dem för dessa resors moraliska och fysiska faror. Den partiarkala uppfattningen ställde adelsdamen i en mellanposition, hon var underordnad kungafamiljen och sin far och man, men hon var i första hand adlig och ansvarig i denna position.

²¹⁰ Marc Fumaroli: *Quand l'Europe parlait français*. Paris 2001. s. 354. Om franska brev i Sverige och Gustav III:s brev i synnerhet, se Gunnar von Proschwitz forskning särskilt *Gustave III par ses lettres*. Svenska akademiens handlingar. 1986. Om Gustaf III:s edukation se Marie-Christine Skuncke: *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska uppfostran*. Stockholm 1993.

III Planer och individer - fäder och döttrar

Individen i kulturen

Efter att i föregående del ha behandlat adelskulturens struktur, institutioner och uppfattningar kring uppfostran och utbildning kan man nu att växla på perspektivet och se på de enskilda fallen: flickorna, deras fäder, deras utbildningsidéer och värderingar. Det handlar om flickor med både ekonomiska och sociala förutsättningar att delvis agera oberoende av de omgivande kulturella strukturerna. De var individer som inte genast stötte på de begränsningar som fanns i samhället. De var flickor och fäder som haft möjligheter att utveckla sina egna visioner om utbildning och utbildningsideal. De levde inte oberoende av kulturen eller utanför de värderingar och tankefigurer som den bar på, men de hade möjligheter att förverkliga sina ideal i större utsträckning än många andra. Deras resurser var framför allt sociala och ekonomiska, men även kulturella. Adeln ansåg sig vara en utvald del av mänskligheten, en del som var civiliserad och därför till exempel inte behövde skyddas från skadlig eller svår kunskap på samma sätt som folket i gemen. Adeln hade både ansvar och inflytande och den ansåg sig därför privilegierad även kulturellt. Det som gällde folk i allmänhet gällde inte nödvändigtvis dem själva – en generellt lockande tankefigur oberoende av tid och plats.

Det råder en spänning och en ständig dialog mellan det kulturen "säger" och det individen vill och gör. Kulturen påverkar individen, liksom individen kulturen. Denna process är en process av förändring och motsättning. Adelskulturen var, som små kulturer ständigt är, i en trängd situation. Den strävade under 1700-talet efter att hålla stånd mot och avstånd till en växande borgelig kultur, vilket ledde till att den förändrades för att hålla det kulturella försprången mot erbjuda. Men den var samtidigt konservativ eller till och med bakåtsträvande emedan all förändring i förhållande till medelståndet endast försvagade dess politiska ställning. Adeln försvarade sin position med traditionella argument. Följaktligen försvarade den sin egen tradition och sin egen kultur. Adelns kultur var dess

legitimering, samtidigt som den delvis måste förnyas då den efterapades av de lägre samhällsklasserna. Skillnaderna mellan “oss” och “dem” betonades från båda sidor om den kulturella och sociala gränsen, men fungerade också som adelns sätt att definiera sig själv som grupp och sin egen identitet som tillhörig en gemenskap.

Samtidigt ledde borgerskapets ökande inflytande och aktiva sociala klättrande till att kulturella element från adelskulturen spreds i samhället. Adeln fortsatte därför med frenesi att betona sin gemenskap med den franska hovkulturen och den övriga adeln runt om i Europa. Sättet att kommunicera blev det centrala indiciet på överlägsenhet. För adeln måste sättet att tala, skriva, konsumera och röra sig vara korrekt för att det sociala, politiska och kulturella systemet skulle bibehållas. Socialisationsprocessen var därför mycket viktig. Nya adelsmän och -kvinnor måste produceras aktivt inom den egna kretsen och de måste även vara korrekta till sitt yttre. Detta var “kulturens syfte”, den mekanism som framkallades av de kulturella, sociala och politiska omständigheterna inom och runtom adelskulturen. Det fanns alltså en mycket kraftig broms i själva adelskulturen mot alla förändringar. Angela Rundquist har mycket förtjänstfull skildrat aristokratins kulturella försvarsmekanismer i sin avhandling *Blått blod och liljevita händer*. Scenariet var i princip detsamma redan mot slutet av 1700-talet. Det ter sig även naturligt, att det var kvinnorna som saknade karriärmöjligheter — förutom den lilla krets som var vid hovstaten — som stod för det starkaste motståndet mot alla förändringar, som alltid innebar försvagande och otydliggörande av den sociala strukturen och dess symboler. Kvinnornas resurser var i första hand sociala och kulturella, något som kom att bli allt mer uppenbart under 1800-talets gång.

Socialisationsprocessen blev problematiserad både bland borgerskapet och adeln. De förändringar som skedde i samhället avspeglades inom dessa grupper kultur. Individerna, de enskilda aktörerna, drevs av intresset att säkra sina egna och sina efterkommandes positioner. Hurdana val gjorde då individerna i detta korstryck mellan förändring och bevarande, mellan mode och tradition? Dels skulle adeln vara steget före, helst inom alla områden av kulturen,

dels skulle den legitimera sin existens och position med traditionen. I det här perspektivet förefaller just flickornas utbildning särskilt avslöjande. Pojkarnas utbildning dominerades av traditionella former, av klassisk utbildning och militärt kunnande, medan flickornas utbildning innebar ett större spelrum. Här kunde man i teorin välja mellan mycket traditionell utbildning för flickor eller mer moderna metoder och målsättningar.

Kvinnans roll i adelskulturen

Den moraliska fostran utgjorde den uttalade grunden och den primära målsättningen för utbildningen. Formeringen och insikterna om människans egenskaper var viktiga för upplysningstidens människa, liksom för de härskande samhällsklasserna, vilka måste känna sitt ansvar och sina förpliktelser gentemot den övriga mänskligheten och framför allt inför Gud. Kulturen, adelskoden som sådan, främst i dess verbala uttryck, d.v.s. konversationen och brevskrivningskonsten men även själva sättet att vara kan undersökas främst genom skrivna källor. Texten utgör i dag vår väg till adelskoden och därför bör vi känna den. Den edukativa brevväxlingen kan för oss utgöra en introduktion till läsningen av denna text på ett liknande sätt som den i tiden introducerat unga adelsflickor i konversationens finesser. I detta sammanhang är även uppfattningar om stil och smak väsentliga. De utgjorde ryggraden i den sociala distinktionen. Även studier i filosofi och naturvetenskaper förekom och kan studeras som en särskilt intressant del av utbildningen. Adliga döttrar giftes oftast bort med män som tillbringat åtminstone en tid vid universitet och man framförde ibland att hustrun skulle kunna konversera med sin make om alla ämnen²¹¹, något som ju även ingick i salongsкультуrens kod. Men även helt andra motiveringar för liknande studier kunde aktualiseras som vi kommer att få se.

Den viktiga praktiska fostran för skötsel av hushållet blir tyvärr nästan helt och hållet obehandlad genom denna ansats. Dugligheten för kvinnornas del är en del av utbildningen som inte givits mycket utrymme i den konversation mellan könen som bevarats i textform. Vi kan däremot ana den stora betydelse

²¹¹ T. ex. Madame de Genlis i sin lästa bok *Adèle och Théodore*. Maestricht 1783. s 30.

den haft då vi läser om furstinnan de Lignes barndom vid en fransk klosterschola för flickor, där även prinsessor deltog i det praktiska arbetet.²¹² För blivande herrgårdsfruar var praktisk övning i hushållning en viktig del av edukationen.²¹³

De praktiska husliga färdigheter en flicka skulle äga var inom den högre adeln främst sömnad, hushållning av olika slag och ansvar för barn och tjänstefolk. Dessa färdigheter inlärdes genom praktiskt arbete under uppsikt av äldre kvinnor och var en viktig del av vardagen, men de inkluderades inte i den övriga undervisningen. Dessa sysslor omnämns inte i korrespondens, inte heller i Augusta Armfelts journal, men däremot i Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker, där trädgårdsarbete och sömnadsarbete intar en central plats. Hennes framtid var antagligen just att bli husfru på en herrgård med umgänge i de lokala krestarna, varför dessa sysslor upptog en större del av hennes utbildning.²¹⁴ Ändå var det estetiska inte utan betydelse för utbildningen i dessa förhållanden.²¹⁵ Augusta och de flesta andra av flickorna som berörs i undersökningen växte däremot upp på olika slott eller större herrgårdar, deras verksamhetsområde skulle i betydligt högre grad utgöras av societeten. Det var den övriga utbildningen som skulle hjälpa till att klara av de praktiska färdigheterna.

Om man beaktar den nyckelposition som innehades av kvinnorna inom adelns kulturella reproduktion, är behovet av moderat kvinnobildning naturligt. Adeln måste skilja sig som grupp både från den lärda klassen och från borgarna. Adelsdamen var dessutom oftast föreståndare för ett hushåll och besatt en hel del makt. Det var i praktiken ofta hon som skötte hela det företag som ett adelshushåll utgjorde. Adelsdamen övervakade linne, saftning och syltning m.fl. viktiga uppgifter. Dessutom var hon värdinna för ett hus, som på grund av adelns starka sociala sammanhållning ofta fungerade som logi för släktingar och resande. Därutöver hade hon alltså ansvaret för de yngsta barnens utbildning och hälsa. All

²¹² Lucien Perey: *Furstinnan Hélène de Ligne. En förnäm dams levnadshistoria från sjuttonhundratalet*. Stockholm 1924. s. 34, 102, 112, 150 m. fl.

²¹³ Åström 1993 s. 226-267.

²¹⁴ *Ibidem* s. 261. Se även Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 1799-1801. Utgivna av Bo Lönnqvist. Helsingfors 1970.

²¹⁵ Anna Maria Åström: "Från ideal till verklighet. Mentalitetshistoriska aspekter på en kvinnas liv 1794-1838." i *Finskt museum 1989*. t. ex. s. 92-94.

den kunskap som behövdes för detta arbete var vanligen muntlig. Det finns just inga skildringar av hur man lärde sig dessa uppgifter.

De äldre flickorna fick troligen lära sig genom att delta i det praktiska arbetet. Augusta Armfelt, som gifte sin med Axel Piper, förde kassabok på Engsö slott där hon var fru. Men ingenstans i hennes papper finns någon som helst hänvisning till att hon fått handledning i detta eller i ekonomi överhuvudtaget. I själva verket var hon ansvarig för hela hushållets ekonomi, eftersom hennes man inte klarade av att hantera pengar. En stor del, kanske den största delen, av adelsdöttrars edukation går inte att spåra. Det är en del som kunde kallas "kvinnokunskap", kunskap som man lärde sig muntligen och genom att delta i arbetet. Till detta område hör allt det som berör kvinnokroppens biologi, barn- och hälsovård. Dessutom behövde döttrarna övning i arbetsledning. Problem med tjänstefolket var inte ovanliga och det kunde krävas mycken psykologi för att få en hel egendom att fungera överhuvudtaget. En fru skulle också ta hand om sitt folk, det var en viktig legitimering för adelns position. Till detta hörde också tjänstefolkets moraliska och religiösa fostran. Adelns funktion i samhället var traditionellt reglerande på alla områden, detta för att trygga samhällets fortsatta existens.²¹⁶ Till exempel Fénelon ägnar husmodersansvaret stor uppmärksamhet i sin bok om flickors edukation. Denna del av den adliga kvinnorollen kunde benämnas *duglighet*.

Edukationsmetoden gick för flickornas del således mest ut på att följa med de vuxna, iaktta dem och att följa deras exempel. Denna metod är egentligen den enda möjliga då man beaktar att det man lärde ut till stora delar handlade om att göra saker på rätt sätt. Den auktoritet man behövde inför lägre samhällsgrupper legitimerades förutom med bördens, d.v.s. namnet, även med stilen; stilen att tala, röra sig, klä sig och skriva. Detta har Angela Rundquist i sin avhandling med Bourdieu kallat för kulturellt kapital. Kvinnorna behövde en stark känsla för vad som var rätt, lämpligt och passande. Och som Rundquist visat var det främst i kvinnornas eget intresse att upprätthålla denna starka stilkänsla, eftersom den var deras enda garant för fortsatt hög status. Hövisheten var en

²¹⁶ Runefelt 2001. Kapitel 5 och 6.

gruppmarkör som sammanhängde med konversationen och etiketten. Den ursprungliga franska hovetiketten var som bekant mycket strikt, och den galanta kulturen var dess mer informella sida. Modestin innebar en viss anspråkslöshet och att ge utrymme åt andra inom samma grupp. Anspråkslösheten gick ut på att man skulle undvika fåfänga, högmod, och i viss mån lyx. Lyxen var en nödvändighet som man försökte rättfärdiga, men vid edukationen ville man även tygla excesser som kunde tänkas väcka ogillande.

Med samma metod inlärdes kroppshållning och -föreläsning samt etikett. Här tog man emellertid ofta hjälp av en danslärare. Till flickornas utbildning hörde även musikundervisning. Musikaliska uppträdanden var ett passande sätt för flickor att rikta uppmärksamheten på sig. Man fäste sig därför också vid den visuellt estetiska sidan av uppträdandet. Bland högedeln var flickornas musikundervisningen mycket viktig.²¹⁷ Lämpliga instrument var klaverinstrument och harpa. Genom att på detta sätt utmärka sig kunde en ung kvinna nå framgångar i societeten. Till exempel fick Augusta Armfelt riklig undervisning i behärskandet av bägge instrument, sång och musikens teori. Hennes far ansåg att musiken var ett sätt att nå framgångar.

Som en del av hövisheten kan man även se konversationen och brevskrivningskonsten. Galanteriet hörde adeln till, det gällde att inte vara tråkig eller otilltalande. Bakgrunden till detta beteende står delvis att finna i etiketten och det maktspel som pågick vid hoven, där man ständigt konkurrerade om andras gunst.²¹⁸ Det är också bra att komma ihåg den centrala betydelsen av det franska språket. Det var ett mycket tydligt sätt att markera grupptillhörighet utanför Frankrike. Även inläringen av franskan skedde ofta med samma utbildningsmetod som ovan nämnts. Man kunde gärna förse barnen med en franskspråkig *bonne*, vilket gjorde att barnen tidigt snappade upp språket som för en del av den svenska adeln blev nästan som ett andra modersmål. I andra

²¹⁷ Eva Öhrström: "Musikalisk salong i Europa och Norden – en översikt." i *Nordisk salonkultur* s. 70-71.

²¹⁸ Detta argument utvecklar särskilt Norbert Elias: *The Court Society*. London 1983. s. 104-116.

familjer inlärdes franskan senare med hjälp av guverant eller någon annan lämplig person.²¹⁹

²¹⁹ Hammar 1981. s. 29.

Personerna

Eftersom analysen härafter kommer att föra läsaren mellan de olika historiska personerna och deras miljöer i rätt snabba växlingar inleds presentationen av källmaterialet med en kort skildring av den berömde kungagunstlingen Gustaf Mauritz Armfelts landsflykt. Denna exkursion kan förhoppningsvis hjälpa läsaren att senare känna igen några av de mest centrala personer vars texter här kommer att undersökas och att orientera sig bland personerna som figurerar i texten om det intresserar läsaren.

Då kung Gustaf III låg inför döden tillbringade hans gunstling Gustaf Mauritz Armfelt mycket tid hos honom. Kungen avkrävde ett löfte av Armfelt att inte överge kronprinsen, utan att se till att han fick sin tron.²²⁰ I förmyndarregeringen skulle enligt kungens sista vilja ingå hertig Carl, drotsen Wachtmeister, rikskanslern Oxenstierna, baron Taube och baron Armfelt. Det var meningen att den skulle inneha makten tills den omyndige kung Gustaf IV Adolf kunde ta över då han fyllde 18. Men av olika orsaker kom hertig Carl att bli ensam förmyndarregent, och de övriga blev hans rådgivare. Till en början verkade relationen mellan hertigen-regenten och baron Armfelt god, men ett tilltagande spel kring makten utföll till Armfelts nackdel. Hertig Carls gemål och kusin, hertiginnan av Södermanland Hedvig Elisabeth Charlotta, som i allmänhet anses ha haft ett gott omdöme om människor, noterade att man förtalade Armfelt. Hertiginnan ansåg Armfelt vara mycket egenkär och maktfixerad och uppfattade ryktena åtminstone delvis som sanna. Han beskylldes bland annat för korruption, för att försöka skrämma hertig Carl och för grymhet och oordning vid avrättningen av kungamördaren Anckarström. Trots att Armfelt verkar ha varit i ett chockliknande tillstånd av sorg och ilska vid denna tid, motsägs det sistnämnda

²²⁰ Denna skildring av händelseförloppet baserar sig G.M. Armfelts memoarer så som de är återgivna i Elof Tegnér: *Gustaf Mauritz Armfelt. Studier ur Armfelts efterlemnade papper samt handskriffter och tryckta källor I. Armfelt och Gustaf III*. Stockholm 1883. s 442-466.

ryktet av olika källor, bland annat en som säger att Anckarström med “glad mine” hälsat på Armfelt strax före avrättningen.²²¹

Maktspelet var hårt och alla medel verkar ha använts, framför allt förtal. Trogen sitt löfte till Gustaf III stannade Armfelt i tjänst, men utnyttjande ett av den avlidne kungen givet löfte om en längre tids ledighet ansökte Armfelt om att få resa till Aachen för tre månader för att sköta sin hälsa. Den var ännu nedsatt på grund av en skada han ådragit sig under kriget i Finland. Vid samma tid stärkte friherre Reuterholm sina ställningar hos hertigen-regenten. Armfelt reste i alla fall, trots onda aningar och sina vänners enträgna övertalningsförsök att få honom att stanna. Troligen var han deprimerad och ville dra sig ur maktspelet och intrigerna för ett tag.²²²

Baron Armfelts familj

På kontinenten möttes Armfelt av flyktingar med skräckinjagande berättelser från Frankrike. Han träffade greve von Fersen, som i Bryssel sörjde över skilsmässan från drottning Marie Antoinette, och många andra som kunde berätta om blodbadet i Paris. Armfelt var naturligtvis upprörd över det han hörde och han skrev indignerat hem till sin hustru den 6 september 1792:

Nej, min son skall bliva en barbar, han skall oppfödas utan kunskaper av annat än en Gud och en kung, och all philosophie, all metaphysique, alla vackra phraser av dygd och ära, som nu är masquen infamien påklätt sig, skola honom bliva en suite av den enfaldighet, med vilken hans förstånd omfattar det hela. Min dotter, Gud nås, är ren för klok – men det blir värst för hennes man. Läsa och skriva skall aldrig min son lära så länge jag lever, men lyda, säga sant, slåss på alla manér – söka hata och förfölja filosofer, lärda och dem som göra phraser, samt näst Gud dyrka sin kung. Ty kroppsovningar äro nyttiga, och det enda nödvändiga, efter ingenting annat

²²¹ *Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok*. Band 3 1789-1792. Utgiven och översatt av Carl Carlson Bonde. Stockholm 1907. s 465-469.

²²² Bonsdorff 1930 s. 211-212.

än en extrême barbarisme kan frälsa Europa för undergång. Du tror att jag är galen, min söta Pumpa, men reflectera på grunden till alla våra olyckor – och säg om jag har orätt.²²³

Armfelts hustru var grevinnan Hedvig De la Gardie, som utsetts av Gustaf III till en lämplig gemål. Armfelt, som så snabbt kommit från rätt enkla förhållanden till kungens närmaste krets, drog nytta av att bli knuten till en förmögen och väletablerad släkt. Det visade sig vara ett mycket gott val, eftersom hon genom sin stabila position och sitt goda anseende inom aristokratin kunde spela en aktiv roll för att bistå Armfelt då denne senare själv råkade i onåd. Armfelt var vid denna tid 35 år gammal och hans hustru skulle snart fylla 30. Deras äktenskap hade haft en dålig början. Armfelt svärmade för den intagande Magdalena Rudenschöld, medan hustrun efter en första lyckad graviditet och förlossning genomgick två till som slutade med att hon förlorade två späda söner. Det förstfödda barnet var en flicka som såg dagens ljus försommaren 1786. Hon fick namnet Maria Katarina Magdalena Augusta. Först sex år senare, strax efter att Gustaf III dött, föddes en son som kom att överleva. Han fick naturligtvis heta Gustaf, men han kallades Gösta. Han var i motsats till sin syster inte lagd för språk och andra studier och fadern kom att stå fast vid sitt ovan citerade beslut att göra honom till militär.

Armfelt blev av hertigen-regenten utnämnd till ministre plénipotentiaire i Neapel. Han fann sig i att på detta sätt bli avlägsnad från maktens centrum av ekonomiska skäl och kanske även av trohet mot det löfte han gett den döde kungen. Han entledigades från de befattningar som krävde hans närvaro i Sverige och var således i praktiken helt utmanövrerad från det svenska hovet. Senare avreste också hans familj från Sverige för att möta honom i Pisa. Vistelsen i Neapel blev inte otrevlig i sig, men Armfelt var upprörd över den politik som drevs i Stockholm och hans ilska tog sig ofta uttryck i hans brev. Hans oförsiktighet i sin brevskrivning kom som bekant att stå honom dyrt, då han blev åtalad för stämplingar. Armfelt och hans familj flydde 1794 till Ryssland, där

²²³ Armfelt till sin hustru 6 september 1792. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

baronen väntade sig att få skydd vid hovet. Under flykten från Italien var grevinnan gravid och hon födde i Polen en son, Alexander, som kom att bli ministerstatssekreterare för Finland många år senare. Armfelts förhoppningar på hovet i S:t Petersburg var förgäves. Efter tre dagar fick han utan att ha sett kejsarinnan lämna staden för att i slutet av maj 1794 anlända till den lilla staden Kaluga, som blev hans gömställe under drygt tre år. På senhösten 1794 kunde hans hustru och de två äldsta barnen bosätta sig hos honom i Kaluga.

Trots att vistelsen i Kaluga av Armfelt betecknades som en "olyckstid", var det en period som kom att prägla hans förhållande till familjen långt framöver. Han ägnade sina barn mycket tid. Sonen Konstantin föddes och dog, bägge händelser som djupt påverkade Armfelt. Han studerade tillsammans med Augusta. Hon var hans ögonsten och hennes edukation en viktig sysselsättning. Han undervisade henne själv i historia och religion och då andra skötte undervisningen var han närvarande och enligt vad hustrun uppgav skrev han till och med "åtskilliga böcker" för hennes undervisning.²²⁴ Det verkar som om isoleringen och den politiska inaktiviteten fått honom att se barnen som sin främsta rikedom. I mitten av december 1796, efter kejsarinnans frånfälle, reste grevinnan Armfelt till S:t Petersburg för att där och senare i Stockholm utverka en förändring i makens ställning. Hon blev uppehållen på resan av att hon födde en son, döpt till Magnus Wilhelm, i S:t Petersburg. I mitten av juni kom hon äntligen fram till Stockholm. Hon ägnade sig åt att reda ut familjens affärer till mitten av september. Därefter återvände hon till S:t Petersburg, där hon försökte utverka ett tillstånd för Armfelt att lämna Kaluga.

I början av november kunde Armfelt med barnen Augusta och Gösta resa ifrån staden. De stannade ett tag i Moskva, där Armfelt ville bli undersökt av stadens förnämsta läkare. Denne läkare var av tysk-baltisk härkomst. Han hette Heinrich Frese. Augusta noterar besöket i en resejournal hon författade för sina morföräldrar:

Den 2 november

²²⁴ Bonsdorff 1930 s. 452.

Jag sov väldigt gott till klockan 7. Jag steg upp på morgonen, sade God morgon åt Pappa och satte mig att läsa; Klockan lite över tio kom Madame Messaedoff till oss med sin man och stannade till tolv. Då de åkt spelade jag klavecín till middagen. Medan de var här kom doktor Frese till oss och efter att ha ställt flera frågor till min Pappa sade han att hans tillstånd inte alls var farligt.²²⁵

Professor Frese och minister von Stedingk

Doktor Frese hade nyligen blivit upptagen i det adliga ståndet i staden. Efter studier i England, Tyskland och Holland hade han påbörjat en karriär i rysk tjänst. Hans far hade varit borgmästare i Reval. Heinrich Frese var ambitiös och vetenskapligt intresserad. Han älskade Voltaire och engelsk litteratur. Han hade undervisat vid det nya militärsjukhuset i Moskva och han hade för myndigheterna framlagt ett förslag om att införa befolkningsstatistik i staden. Detta år blev han befriad från sin undervisningstjänst och kunde ägna sig åt att sköta sina förnämna patienter. Denne upplysningsvänlige läkare hade en dotter som hette Helena. Hon var född år 1780 och var alltså sex år äldre än Augusta Armfelt. Helenas bildning låg fadern varmt om hjärtat. Det var nödvändigt, att hon förutom tyska och ryska behärskade franska. Den tyska "kolonin" i Moskva var en krets av människor som balanserade på gränsen till de högsta ryska stånden. En förtjänstfull karriär kunde ge en inträde i de förnämre husen. Frese och hans sväger Tannenberg hade uppnått det adliga ståndet. Frese hade skaffat sig egendomen Petrovskij med livegna, där hans familj tillbringade somrarna. Kanske planerade han själv att dra

²²⁵ 2 de November

Je dormis très bien la nuit et lorsque 7 heures après le diner je me reveillons le matin et me lavois dis bonjour à mon Papa je me mis à lire; à 10 heure à peu près madame Messaedoff vient chez nous, avec son mari et resta jusqu'a 12 lorsqu'ils furent partir je me mis à toucher du clavecin jusqu'au diner. Pendant qu'ils étoient ici, le Docteur Fraise vint chez nous et après avoir fai plusieurs questions à mon Papa il dit que son état n'étoit pas du tout dangereux. Augusta Armfelts journal. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

sig tillbaka där för att kunna försjunka i sina boksamlingar och vandra i naturen i den park av engelsk typ han anlagt där.²²⁶

Efter att ha vistats vid olika hov i Europa, bland annat som minister i Wien, anlände Gustaf Mauritz Armfelt åter till S:t Petersburg våren 1801 på väg mot Sverige. Svensk minister i staden var vid denna tid hans gamle krigskamrat Curt von Stedingk. Denna svenska minister hade under Armfelts landsflykt i Ryssland utgjort ett stöd för den Armfeltska familjen i den mån det varit honom politiskt möjligt. Nu kunde de emellertid umgås obehindrat. Friherre Stedingk var ännu ogift, men hade redan barn med Ulrika Fredrika Ekström, som förestod hans hushåll och som senare kom att bli hans hustru. Deras äldsta barn Sofia Teresia var vid denna tid sju år gammal och föräldrarnas äktenskap hade redan lysts några år tidigare. Det skulle emellertid dröja till 1804, innan de gifte sig. Vid det laget hade Teresia redan fyra yngre syskon. Den Stedingkska familjen var således en rätt ovanlig familj, och även här satsade man hårt på barnens utbildning. Familjens umgänge var gott och barnen hade goda pedagoger. Theresia hade både guvernant och andra lärare, och vid tolv års ålders började hon föra en dagbok, som noggrant beskriver hennes vardag och studier.

Orsaken till skildringen av dessa år under 1790-talet i Gustaf Mauritz Armfelts liv är alltså att några av de för undersökningen viktiga flickorna flimrar förbi i detta skede av hans personliga historia. De är förstas hans egen dotter och ögonsten Augusta, Heinrich Freses dotter Helena samt Curt von Stedingks dotter Theresia om vars uppfostran det bevarats en del material. Flickorna och deras utbildning var viktiga för sina respektive fäder. Dessa var ambitiösa och gjorde sina döttrars uppfostran till fleråriga personligt engagerande projekt. De ansåg sig ha ett stort ansvar för sina döttrars framtida lycka och välstånd och de axlade ansvaret med intresse. De hade också särskilda motiv för sina stora investeringar i döttrarnas utbildning. G.M. Armfelt hade en rätt dramatisk karriär bakom sig under slutet av 1790-talet. Från att ha vuxit upp i en soldatadelsfamilj i Finland utan stora

²²⁶ Jessica Parland-von Essen: "Upphör inte med arbetet för hjärtats och tankens daning" i *Historiska och litteraturhistoriska studier*. 75. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 624. Helsingfors 2000. s. 222-223.

ekonomiska tillgångar gjorde han en snabb karriär vdi hovet i Stockholm och blev kungens gode och förtrogne vän.

Döttrarnas edukation

Armfelts fall kom trots allt snabbt efter kungens död. Hans dotter Augusta och hennes edukation blev en verklig prestigefråga för honom. Den skulle bli bättre än alla svenska fröknars. Genom henne ville han triumfera. Det är intressant att just Augustas och inte sönerns edukation blev så viktig för honom, men det har antagligen att göra just med att hon betydde så mycket för honom under landsflykten. Sonen Gustaf ingav inga stora förhoppningar om ära och personlig framgång och de yngre sönerna kände Armfelt inte lika väl. De tillbringade sin barndom hos släktingar och senare med en fransk lärare. Sönerns edukation var visserligen en ekonomisk investering, men Armfelts stora personliga känslomässiga investering var helt klart Augusta. Dessutom förklarade han för sin bror, att Augustas edukation även utgjorde en ekonomisk trygghet för henne: hon var så väl bildad att hon kunde försörja sig som guvernant – eller t.o.m. instruktis, som han skrev.

Även Heinrich Frese hade orsak att särskilt se om sina barns edukation. Hans familj hade nämligen nyligen tagit steget in i tjänstemannaadeln i Moskva, där kretsarna var rätt separata. Hans döttrar hade nu tillfälle att göra goda partier på äktenskapsmarknaden, förutsatt att de levde upp till de sociala och kulturella förväntningar som ställdes på adelsdamerna. Dessutom var Frese en man som hyste stort intresse för upplysning och bildning på ett allmännare plan. Han läste progressiva texter och gillade engelsk skönlitteratur, förutom fransk upplysningsfilosofi och tyska förromantiker. Hans brev till dottern är därför en mycket intressant källa.

Curt von Stedingks personliga engagemang i sina barns uppfostran är däremot inte dokumenterad, även om denna knappast var en egal sak för honom. Han skaffade familjen en mycket begåvad lärare, Nils Magnus Tannström, år 1803. Med denna lärarprestation som merit blev Tannström senare utnämnd som lärare för prins Oscar, sedermera Oscar I. Magister Tannström undervisade

Theresia flera dagar i veckan i geografi, historia och latin. Dessutom hade hon flera andra lärare. Det finns ändå orsak att anta att flickans mor vars far var ofrälse, var speciellt intresserad av döttrarnas edukation och formering. Detta kan kanske ses som ett borgerligt inslag i Theresias edukation. Samtidigt var ändå målsättningarna för edukationen i huvuddrag adliga, eftersom hon ju var en adelsdam och de estetiska ämnena spelar en central roll i hennes edukation. Theresias värdefulla dagbok, som alltså inleddes år 1806, är av särskilt intresse på många sätt och det finns skäl att diskutera den ur flera perspektiv.

Några andra fröknar

Två av de andra fröknarna som finns med var redan kvinnor på 1790-talet. De var båda kusiner till Gustaf III. Den ena är förstas kejsarinnan Katarina II, som vuxit upp vid ett mindre hov i Tyskland, liksom deras kusin, prinsessan Charlotta, sedermera hertiginna av Södermanland och senare även drottning av Sverige. Prinsessan Charlotta var född år 1760 och växte upp vid det furstbiskopliga hovet i Eutin, där den svenska kungen Fredrik Adolfs bror Fredrik August upprätthöll ett ambitiöst hovliv som furstbiskop med tillhörande teaterbyggen och annan kulturell verksamhet. Eutin var under hans och hans efterträdare Peter Fredrik Ludvigs tid en ort med aktivt kulturliv som starkt påverkades av hovet. Eutin var en rätt liten ort, där slottet och dess innevånare präglade stadsbilden både geografiskt och intellektuellt.²²⁷ Som endast 15 år gammal blev Charlotta förlovad med sin kusin, hertig Carl och reste för detta till Sverige där hon i det närmaste gjorde succé vid hovet med sitt glada sätt.²²⁸ Det är sant att man med fördel kunde ställa prinsessans edukation i relation till en lång tradition av furstefostran, men samtidigt kan man se att prinsessan Charlotta själv starkt identifierade sig med just högadeln under sitt liv i Sverige. Hennes dagböcker var riktade till väninnan Sophie von Fersen och hon sympatiserade även politiskt med den Fersenska

²²⁷ Brigitte Schubert-Riese: *Das literarische Leben in Eutin im 18. Jahrhundert*. Kieler Studien zur Deutschen Literaturgeschichte. Herausgegeben von Erich Trunz. Band 11. Neumünster 1975. s. 9-20.

²²⁸ *Svenskt biografisk lexikon* Vide Charlotta, Hedvig Elisabeth.

familjen.²²⁹ Hon följde mycket aktivt tillsammans med kungens syster prinsessan Sofia det politiska livets olika förvecklingar, och hon kunde utan samvetskval ta ställning för adeln och mot kungen. Men hon fungerade inte som enskild politisk aktör, utan på ett sätt som var typiskt för just högadelns damer, hennes roll var förhandlarens, den makt hon utövade var inflytande, inte beslutsfattande för andras del. Samtidigt handlade hon ständigt genom att påverka män i sin omgivning med goda resonemag och argument. Uppenbarligen gav man henne också utrymme att tala och man lyssnade till hennes synpunkter. Detta handlande liknar mer en adelsdams än en furstes, varför jämförelsen med adelsflickors utbildning må tillåtas.

Prinsessan av Anhalt-Zerbst, Sophia, hade en mor som drev hårt på dotterns karriär. Hon nådde sina mål över förväntan, då hennes dotter kom att bli ensam kejsarinna av det ryska riket. Katarina II har dels skildrat sin egen barndom i sina memoarer dels har hon haft inflytande på den ryska adelns flickuppfostran, framför allt genom det omfattande skolsystem hon grundade. Prinsessan Sophia var född redan 1729 och hennes stora intresse för uppfostran gjorde sig känt från det att hon tog makten i Ryssland. I materialet representerar hon närmast en oproblematiserad traditionell god utbildning. Hennes utbildning finns bevarad endast som en senare nedskreven berättelse, men den är av ett visst intresse för denna undersökning. Prinsessan Charlotta har däremot efterlämnat en del av sina egna autentiska studieanteckningar. Materialet är alltså rätt olika till sin karaktär, men mycket belysande information kan trots det utvinnas ur de olika källorna. Bilden kan ytterligare kompletteras med Augusta Armfelts egen utbildningsplan för sina döttrar ett antal år senare.

Gemensamt för dessa flickor var att de tillhörde samhällets översta skikt, och alla utom Helena Frese dessutom någon form av aristokrati. von Stedingk, Frese och Armfelt som befann sig i oklarare sociala situationer gjorde stora investeringar i döttrarnas utbildning, medan de tyska prinsessornas utbildning förlöpte mera oproblematiskt. Dessutom figurerar i mitt material några andra flickor i litet anspråkslösa förhållanden: Jacobina Munsterhjelm på den

²²⁹ *Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok*. Band III. T. ex. s. 53.

östnyländska landsbygden och Gustava Arnell och hennes halvsyster Magdalena (Malla) Silfverstople. Malla har efterlämnat memoarer och av Gustavas studier kvarstår i dag ett häfte rubricerat "Öfvningsbok i franska" som innehåller en del hänvisningar till hurdana studier som genomförts i denna familj. Ytterligare har enstaka dokument hittats, författade av Ulrika Eleonora Strömfelt (född 1724) och Lovisa Ulrica Horn af Rantzien (född 1751) föräldralös dotter till den avrättade hovmarskalken hos drottning Ulrika Eleonora. Sophie Ulrica Piper och Christina Charlotta Brahe (båda födda 1780) har efterlämnat brev till sina mödrar.

Lyckan som ledstjärna

Låt oss allra först försöka ringa in några personliga motiv som kan spåras i källorna. Hur framställdes flickors behov av utbildning för dem själva av deras egen närmaste krets? Vilken var utbildningens betydelse, varför skulle flickor formeras och hur kunde de motiveras till studier? Dessa är frågor vars svar inte ofta finns explicit uttryckta. Ändå ingick idén om upplysningen av hjärtat och förståndet i tidens kultur och det var också önskvärt att försöka formulera dessa saker. Det går att finna några exempel i källmaterialet. Också barnets kön har en relevans i detta sammanhang.

Gustaf Mauritz Armfelt skrev ett vackert brev till sin dotter på hennes trettonårsdag. Vid den tiden hade hon just tillsammans med sin mor återvänt till Sverige och fadern diskuterade dotterns och hennes utbildnings betydelse för honom. Hans osäkra situation återspeglas i brevet daterat i Töplitz den trettonde juni 1799. Eftersom brevet är ett exempel på Armfelts epistolära stil när den är som bäst och även relevant i sin helhet återges det också i hela sin längd.

I detta ögonblick är det 13 år sedan du såg dagens ljus för första gången, min kära Augusta. Född under olyckliga tecken för din faders lugn har du tillbringat denna början av din bana i ständig rörelse och förändrade omständigheter och för att ytterligare förhöja bitterheten befinner jag mig i dag långt i från dig, min kära dotter, skild för en obestämd tid ifrån allt det som är mig kärt och dyrt i världen. Denna morgon då jag inte kunde finna vila koncentrerades mina tankar och mina önskningar hos dig, vilket i min själ åstadkom en outhärdlig känsla – å ena sidan gratulerar jag mig till att ha en dotter som genom sin godhet och sina goda kvaliteter kommer att vara min ålderdoms tröst och vars utbildning jag kunna följa tillräckligt länge för att veta att dygdens frö slagit rot liksom kunskapernas i hennes hjärta och själ – å andra sidan kan jag endast skälvanse se hur tiden har utvecklat och kommer att utveckla dig och göra mig lycklig över dig medan tiden

förbereder stor sorg då du måste (enligt sakernas ordning) skilja dig från mig... Denna idé, min kära Augusta, är mycket naturlig för närvarande i min situation emedan jag dagligen fylls av all bitterhet över frånvaron... Men van vid allt slags uppoffringar och havande endast litet för mig själv i denna värld, kommer din lycka alltid att vara det jag önskar över min egen. Var lycklig, min kära dotter, eller snarare sök inte en lycka – utöver dina skyldigheter och dina medel – det är inte annat än bräcklig, i stället skall det som naturen gett oss i oss själva vara grunden för den bild av lyckan vi alla söker, enligt vårt eget sätt och vår egen smak. Om du kunde läsa en faders hjärta som älskar dig på gränsen till dyrkan, skulle du vara överraskad att se att jag räds att fastställa de förhoppningar jag har för dig – det är så svårt att räkna ut vad som är nyttigt i detta sekel, att man nästan är frestad att överlämna allt på ödet. Emellertid önskar jag innerligt att få återse dig. Jag smickrar mig med att reson och sysselsättning med dina plikter skall göra dig mer danad, mindre indolent och *mindre slarvig* – Om du inte förbättrat i dina kunskaper bör du åtminstone bevara det du lärt dig – Se här mina huvudsakliga önskemål – De är som du ser till största delen gällande din *savoir faire* – Oh! Min kära goda vän, bara du vore en pojke, aldrig i världen skulle jag ha skilt mig ifrån dig före min död.²³⁰

²³⁰ Il y a dans ce moment 13 ans depuis que tu vù, ma chere Auguste, pour la premiere fois, La Lumiere. Née Sous des auspices peu favorables à la tranquillité de ton Pere; tu as passée ce commencement de ta carriere dans un mouvemente et des changements d'existence continuels et pour en augmenter L'amertume je me trouve aujourd'hui eloigné de toi ma chere fille, Separé pour un tems indeterminé de tout ce que m'est cher et precieux dans L'univers. Ce matin ne pouvant jouir du repos, mon imagination et mes voeux concentrée près de toi, foient naitre dans mon ame un contraste de Sentimens impossible à depeindre – d'un côté je me felicitois de l'avantage d'avoir une fille qui par Sa Tendresse et Ses bonne qualités sera la Consolation de ma vieillisse et donc j'ai pu suivre L'éducation assés longtems pour Savoir que Le germe des vertues comme des connoissances a prit racine dans Son coeur et dans Son esprit – d'un autre côté je ne vois qu'en tremblant que le tems qui a Servi et Servira à te developper et a me rendre heureux par toi, que tems dis-je, me prepare le plus terrible de tous le chagrins s'il faut que (d'après l'ordre des choses) tu te Separe de moi... .. Cette idée ma

Armfelt beskriver här sin kärlek till dottern och hur mycket hennes lycka betyder för honom. Edukationen intar en central plats, på grund av den spirar insikter och dygder i henne – men den osäkra framtiden, både på ett personligt och på ett allmänt plan, kastar sin skugga över dem och åstadkommer en tvekan inför vilken utbildning som är mest lämplig. Armfelt lyfter också flera gånger fram att utbildningen även kräver arbete av dottern själv, hon bör arbeta för att bli balanserad och lycklig. Det framkommer att dotterns plats var entydigt hos modern. En far kunde inte ge en dotter hela den utbildning och det stöd hon behövde då hon skulle införas i societeten. Denna uppgift tillföll modern, eller någon annan lämplig kvinna. Augustas mor blev i tiden introducerad av sin moster som hade goda kontakter vid hovet. Kvinnornas delaktighet i utbildningen var central, rentav oumbärlig, men den har lämnat få spår i arkiven.

Fredrik Sparre, vars döttrar var moderlösa, placerade dem först hos sin svärmor och sedan i pension. Han uppfattade sig ha varit tvungen till detta

chere Auguste est bien naturelle dans ce moment à ma Situation puisque je m'abreuve journallement de toute L'amertume de L'absence.. mais acoutumé à tout genre de Sacrifice et n'ayant que peu existé pour moi dans ce monde; ton bonheur sera toujours celui que je desirerois au depend du mien. Soyés heureuse ma chere fille, ou plutot ne cherchée pas une felicité au dela de tes devoirs et tes moyens – elle n'est que précaire alors, au Lieu que tout ce que la nature nous a Laissé de ressources dans nous même peut servir a consolider la chimère d'un bonheur que nous cherchons tous, selon la maniere et le gout qui nous Sont particuliers– Si tu pouvois lire dans le Coeur d'un Pere qui t'aime à L'adoration, tu serois etonné de voir que je crains de fixer les voeux que je fais pour toi – il est si difficil de calculer ce qui est bien et util dans ce Siecle qu'on auroit presque envie de tout abandonner au destin. Cependent ce je desire vivement de te revoir, je me flatte que Raisonable et occupée de tes devoirs je le trouverai plus formée, moins indolente och mindre slarfig – Que si tu n'as pas augmenté ton Savoir tu aura au moins conservée tout ce que tu as appris – Voila en générale mes souhaits – ils Sont comme tu vois en grande partie à la portée de ton Savoir faire – Ah! ma bien bonne Amie, que n'es tu ungarçon, et jamais rien au monde m'auroit Separée de toi, avant ma morte.

Gustaf Mauritz Armfelt till sin dotter Augusta den 13 juni 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

förfarande. Senare då flickorna blev äldre tog han dem till sig och skaffade dem en guvernant. "Plikten att fostra dem hos mig och inte någon annanstans är för mig klar, enligt mitt tankesätt som jag anser välgrundat, är det föräldrarnas viktigaste ansvar och till barnens största fördel att leva tillsammans, ända tills de senare inte längre behöver oss. Endast mycket stora hinder kan åsidosätta denna förpliktelse." Även för Sparre stod målet med edukationen klar: "Min målsättning är mina barns lycka genom en edukation som kan ge dem densamma."²³¹ Dötrarnas framtida lycka var alltså enligt fadern beroende av honom och den edukation han lyckades ge dem.

Heinrich Frese, som var inspirerad av upplysningsfilosoferna och även tillbringat tid i England, hade stora förhoppningar på formeringens kraft. Målsättningarna med edukationen var så att säga indirekta. Även Frese ville hjälpa sin dotter Helena att skapa innehåll i livet och att genom det uppnå lycka. Han skrev till exempel den 9 augusti 1794 att han var mycket rörd över dotterns försäkran att vilja leva upp till faderns förväntningar på hennes goda edukation. Som en direkt följd av denna goda edukation såg fadern hennes framtida lycksalighet. Edukationens främsta målsättning, menade fadern, var ett gott kristet hjärta som förmår motstå passionen.

Från Heinrich Freses penna härstammar de mest explicita tankarna kring edukationens målsättningar i de privata edukativa texter jag undersökt. Han använder upprepade gånger "la formation du Cœur et du Caractère" som målsättning för uppfostran. Att detta har ett direkt samband med en kommande lycka är också en uttalad uppfattning. En regelrätt programförklaring för sina barns edukation skrev han den 27 juli 1799:

Då jag befattar mig med att leda era handlingar eller fastställa mina barns uppförande ser jag inte till annat än deras lycka [och] skiljer absolut mitt

²³¹ Le Devoir de les élever chés moi et non ailleurs m'étoit positif, par la façon de penser que j'ai et que je crois bien fondée, savoir que c'est Le premier Devoir des Parents et Le plus grand profit des Enfants de Vivre ensemble, jusqu'à ce que ces Derniers n'ayent plus besoin de nous. Ce n'est que la plus grande nécessité qui puissent dispenser de ce devoir. - - - Le but que je cherchois, est la félicité de mes Enfants au moyen d'une education qui y pût répondre. Fredrik Sparres dagbok den 10 september 1773. Ericsbergssamlingen. RA, Stockholm.

eget intresse från den. Jag försöker handla i rätt anda utan att tänka på vilken nytta som kunde tillkomma mig själv. Jag vill absolut inte att de offerar sina lidelser, om de inte är till skada för dem själva, för min skull. Jag glömmer inte att räkna med skillnaden i känslor och passioner, som måste följa naturligt av en annan ålder. ... Mina enda omsorger har varit och är ännu att utveckla mina barns förstånd, visa dem deras rätta inriktning och att vänja dem vid att styra sina passioner, det vill säga att underställa dem förståndet eller än mer den andliga förmåga vi äger och kallar förnuft [Vernunft]. Det är det som gör människan lycklig, allt annat som utgör den sinnliga sällheten är vanskligt eftersom det beror på slumpen. Oss tillkommer att underordna passionerna förståndet.²³²

Vi ser att Frese, liksom Armfelt, önskar att anspråkslöshet i förväntningarna och självkontroll skall trygga barnens framtida lycka. Barnen skulle alltså med förståndets hjälp lära sig att kontrollera sina ”passioner” och genom att använda ett gott omdöme och självdisciplin kunna bli lyckliga människor. I detta avsnitt avsäger sig fadern dessutom alla själviska målsättningar och all nytta för egen del. Men ofta anför han på andra ställen i korrespondensen med dottern uttryckligen sin stora glädje över hennes goda läshuvud som en källa till lycka för honom själv. *Le Cœur*, hjärtat, som skall danas och upplysas står för det goda och det humana hos Frese. Danandet av karaktären och hjärtat är ett återkommande ämne i hans brev. Föreställningen om att människans sinne och karaktär är formbara är en

²³² Oui d'autant plus je dois etre sur, que Vous ne serez jamais que d'accord avec moi, puisque c'est une de mes maximes principales en vers Vous; que de ne jamais avoir pour but, ma propre satisfaction, vanité, plaisir ou caprices si je me mêle de diriger vos actions ou d'établir la conduite de mes Enfants je ne regarde que leur bonheur J'en separe absolument mon propre interet. Je tache d'agir en vrais ame sans penser à quelque avantage qui devoit retomber sur moi. Je ne veux absolument pas qu'ils sacrifient leurs passions, qui ne seroient pas prejudicieuses a Eux mêmes, pour moi. Je n'oublie pas de mettre en compte la difference des sentimens et passions, qui doit suivre naturellement d'une age differente. [- -] Mes uniques soins ont été et seront encore de developper l'Esprit de mes Enfants de Lui donner sa veritable direction et de Les apprendre et les accoutemer à gouverner leurs passions ça veut dire à les soumettre à l'Esprit ou plus tot a cet faculte d'Esprit que nous appellons, Entendement, raison /Vernunft/. Voila ce qui rend l'homme heureux tout le reste en quoi consiste la felicite sensuelle est precaise parce que cela depend des accidens. Il n'est que Sa Soumission du passions à la raison, qui nous reste à nous. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 27 juli 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

bärande premiss i Helenas edukation. Hjärtat, upplyst av förståndet, är den centrala punkten i den moraliska fostran hon skall genomgå. Hurdant skulle då det upplysta hjärtat vara och hur påverkades edukationen av det faktum att Helena var en flicka? Och vilken var relationen mellan hjärtat och uppförandet, självdisciplinen och politessen? I beskrivningen av den tyska eller borgerliga kulturuppfattningen betonas ofta naturligheten, äktheten och uppriktigheten i handlingen. Dessa tankefigurer går visserligen igen i den romantiska litteraturen, men i Freses fall knyts de samman med politessen och gracen, behagfullheten. Uppfostrans adelsinriktade karaktär gjorde denna tolkning nödvändig.

Det är påfallande, att Heinrich Frese aldrig nämner vad Helena skall bli som vuxen, vilken hennes roll kommer att vara. I praktiken betyder det att han inte explicit framförde äktenskapet som en central målsättning för edukationen. Äktenskapet var det naturliga framtidsscenariet för en flicka. Men det enda han angav som målsättning var att hon skulle bli lycklig. Som kvinna förväntades hon besitta en viss mildhet och blygsamhet. Frese tog dock inte upp komplementära aspekter på dotterns uppfostran och bildning, trots att han berömde Rousseau som en mycket läsvärd författare.²³³ Snarast var hans edukativa förebild sieur Dupuy som i början av seklet skrev en instruktion för en dotter. Utmärkande för hans edukationssyn, som presenteras varvad med bibelcitat, är människan som social varelse. Människan är skapt för att umgås med andra människor vilket är det grundläggande axiomet. Härav följer sedan den outhärliga treenigheten *goût*, *grace* och *modestie* som med edukationen skall uppnås och ge kvinnan den anpassningsförmåga och stilkänsla som är nödvändig för social framgång.

Heinrich Freses studier i England hade gett honom insikter i och ett särintresse för landets litteratur. Lord Chesterfield i breven till sin son från åren 1738-1768 var följaktligen en auktoritet för Frese. Dessa brev är, förutom mycket allmänt pragmatiska och nyktra till sin stil, koncentrerade på ett hedersamt uppträdande. Lord Chesterfield var en inflytelserik man. Hans engelska har varit normgivande.²³⁴ Artighet och god ton betonas även i dessa av hans brev. Man kan

²³³ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 23 augusti 1798. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²³⁴ David Roberts: "Introduction" to *Lord Chesterfield's Letters*. Oxford 1998. s. xvi-xvii.

hos lord Chesterfield finna en antydning om en skillnad i köns karaktärer, som inte nödvändigtvis är komplementär. I ett brev till sonen berättar han om lady Hervey i Paris, som tillbringat hela sitt liv vid olika hov och har en mycket god edukation och ett vackert sätt, som är lättsamt men inte lättsinnigt. Hon har också all den bildning en kvinna skall ha, till och med mer än en kvinna skulle behöva ha, för hon läser latin perfekt, även om hon vist döljer det.²³⁵ Även i den Freseska korrespondensen fanns en viss komplementär premiss någonstans, trots att den var rätt implicit.

En viktig faktor i den moraliska fostran var förnuftet och även kunskapen och insikten. Detta är ett upplysningsresonemang. Genom att upplysa förståndet blir människan en bättre varelse, även i ett moraliskt hänseende. Men som det ovan framkommit, var inte kombinationen av kvinnlighet och upplysning oproblematiske. För Frese, liksom för Armfelt, var detta dock inte en omöjlig ekvation eftersom de uppmuntrade sina döttrars ambitioner på det intellektuella området. Samtidigt uppmanade i synnerhet Frese till anspråkslöshet. Ambition har av Elisabeth Badinter definierats som en utåtriktad aktiv strävan efter inflytande, något som inte varit möjligt att kombinera med kvinnlighet vid denna tid.²³⁶ Det är emellertid svårt att svara på frågan huruvida Frese med sin uppmaning till anspråkslöshet avsåg att man skulle avstå från ambitionen i den betydelsen. Menar han att dottern inte aktivt skall gå ut och påverka sin omgivning, eller handlar det endast om en gest riktad mot högmodet? Förstånds bildningens betydelse ifrågasattes i alla fall inte. Han skrev uttryckligen till sin dotter att förstånds bildningen hade ett stort inflytande på handlingarnas moraliska karaktär, och detta var, enligt Frese, uppfostrans viktigaste målsättning.²³⁷

Enligt Frese var det av central betydelse att genom insikt och kunskap uppnå kontroll över det egna livet. Kunskap av alla slag tycktes befrämja detta ändamål. Hans egen karriär som läkare och professor och hans pragmatiska

²³⁵ Lord Chesterfield: *Letters to his Son. Selected and edited by Dr. Kurt Schuman.* Leipzig 1918. s. 124-125.

²³⁶ Badinter 1983 s. 7-11.

²³⁷ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 6 juli 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

inställning till världen och livet stämde väl överens med en positiv inställning till upplysningen. Han ville inte begränsa eller förbjuda, utan upplysa sin dotter, så att hon skulle kunna göra de riktiga valen i livet. Hans edukativa brev var ett viktigt led i denna upplysning och daning av hjärtat. Han skriver till sin dotter att den huvudsakliga målsättningen med deras korrespondens var att förse henne med maximer med vars hjälp dottern kunde befästa sin framtida lycka. Därför borde hon ibland läsa om hans brev. Trots att maximerna säkert redan var inpräntade i hennes sinne, borde de ständigt återupplivas i minnet.²³⁸

Den vid denna tid så allmänna inställningen, att kvinnan kan vara lärd men inte skall visa det, var en tankefigur, som framfördes av många under 1700-talets gång. Även Madame d'Epainay uttryckte denna åsikt. Hon ansåg att det upplysta (kvinnliga) intellektet skulle vara anspråkslöst och sträva mot ädlare mål.²³⁹ Här kommer blygsamheten som dygd in. Frese själv skriver om blygsamhet, *la modestie*, på följande sätt:

Men jag säger er igen, att Er anspråkslöshet tilltalar mig ännu mer, eftersom det är en så god egenskap som jag uppriktigt ville att Ni aldrig någonsin förbiser mot någon som helst. Den lämpar sig väl i brev, men pryder oändligt mycket mera konversationen, eller vad man än företar sig. Ni gör väl i att visa den gentemot Er Far, men Ni vinner ännu mera om ni lyckas bemöta alla med samma anspråkslöshet. Er Far förbiser säkerligen mycket, som resten av världen ställer er till svars för. Jag har uppehållit mig vid detta ämne, eftersom jag tror att det är mycket viktigt, framför allt för unga personer, som genom sitt snille eller sin edukation har vunnit en viss

²³⁸ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 3 augusti 1797. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²³⁹ Rosena Davison: "Madame D'Epainay's Contribution to Girls' Education" in *Femmes savantes et femmes d'esprit*. Roland Bonnel & Catherine Rubinger (ed.), New York 1994. s. 233. Se även Nilsson 1973, s. 202-203.

överlägsenhet över sina jämbördiga. För dessa blir avsaknaden av anspråkslöhet en farlig stötesten.²⁴⁰

Heinrich Frese tar här inte alls ställning till frågan om personens kön, utan påtalar modestin som en önskvärd egenskap för alla. Låt oss även minnas att här talar en man med lång yrkesutbildning bakom sig som vid denna tid arbetade som läkare och tjänsteman. Modestin innebar fortfarande att man inte fick hävda sig och sin bildning. Upplysningen var för Frese något som gagnade bägge könen och moralfilosofin var den sista finslipningen av den intellektuella bildningen. Denna uppgift ville han själv ansvara för då det gällde de egna barnen. Under sommaren 1799 planerade han att ge sina äldsta döttrar en kurs i moralfilosofi. Han ansåg att denna vetenskap var den viktigaste för de dödligas lyckalighet. Det var hjärtats och moralens daning som är den viktigaste delen av edukationen för både män och kvinnor.²⁴¹ Faderns målsättning var alltså att Helena skulle fullkomnas som människa genom undervisning och upplysning och genom att uppmärksamma sitt eget uppförande gentemot andra människor. Då hon uppnått ett gott hjärta och en god karaktär kunde hon kontrollera sina passioner och sitt liv. På detta sätt skulle hon bli en lycklig människa. Frese tonade oftast ned könsskillnaderna i sina edukativa brev. Han ville framställa dygderna som allmänmänskliga och universella.

Helena skulle alltså *vara* god, hennes hjärta skulle vara gott. Detta betonar Frese mer än någon annan i källmaterialet. Hennes beteende, praxisen, skulle vara behaglig, gracefull. Denna aspekt kommer närmast fram då Freses avhandlar

²⁴⁰Mais je dis encore, votre modestie me charme d'autant plus, par ce que c'est une si bonne qualité que je voudrais très sincèrement que vous la negligiez nulpert et envers personne. Elle va bien dans une lettre, mais elle orne infiniment plus dans la conversation, ou dans chaque propos que l'on tient. Vous faites bien de la prouver vis à vis de Votre Père mais Vous gagnerez beaucoup plus, en vous acquittant envers tout le monde avec la même modestie Votre Père Vous passeroit bien des choses; dont tout le reste de l'Univers vous tiendra compte. Je me suis arrêté a ce sujet, puisque je le crois extrêmement essentiel, surtout pour des jeunes personnes, qui par leur genie ou par leur Education ont acquise une certaine superiorité, sur beaucoup de leurs egeaux Pour ceux le manque de modestie devient un ecueil contre lequel ils echouen dangereusement. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 8 juni 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁴¹ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 22 juni 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

värdinneskapet, som tydligt är det viktigaste elementet av den adliga politessen i Helenas edukation. Det ställdes stora krav på en adlig värdinna och en färsk adelsfamilj var förstås under särskild lupp. Vårdinnan i ett adligt hem skulle vara social och öppen och ha färdigheter att underhålla en salong full av krävande gäster, om det ville sig. Stilkänslan som social markör var också vid detta umgänge.²⁴² Enligt Frese var förmågan att kunna agera som en god värdinna en obeskrivligt viktig egenskap. Han menade att den största utmaningen var att kunna vara hjärtlig mot den man inte egentligen önskade umgås med. I detta sammanhang prioriterades alltså den galanta adelskulturen klart före all naturlighet i betydelsen ärlighet. En god värdinnas uppgift var att få alla att känna sig välkomna.²⁴³ En kvinna med god edukation skulle alltid i närvaro av gäster vara förmögen att undertrycka sitt dåliga humör. Om gästerna anade minsta lilla likgiltighet från värdinnans sida kunde man gott kalla henne plump.²⁴⁴

Värdinneskapet var aktuellt endast under de första åren av brevväxlingen, sedan föll det bort. Det artiga, goda uppförandet i sig togs upp av Frese även senare i breven. Enligt honom rörde det sig trots allt om egenskaper som kunde anammas genom att man fäste uppmärksamhet vid dem. Det var också egenskaper som hörde ihop med kvinnligheten. Helenas främsta kvaliteter var enligt fadern *politesse* och *douceur*. Det var en kvinnas främsta prydnader då hon ville bli presenterad. En populär allegori var behagen som Venus' följeslagare, de tre gracerna, som borde följa alla som har en god edukation. Frese oroade sig emellertid i ett av sina brev för att Helenas intresse för muserna, d.v.s. studierna, hotade hennes naturliga grace och behagliga förhållningssätt till människorna i hennes umgänge. Han menade att dessa visst gick att kombinera och att Helena borde fästa uppmärksamhet på sitt sätt gentemot andra människor.²⁴⁵ Liknelsen med gracer och musor var tidstypisk och erbjöd Frese en möjlighet att klä sitt

²⁴² Ämnet avhandlas väl i Rundquist 1989 s. 31, 189-193. Ett bra exempel finns också hos Joachim Mickwitz: "En oslipad diamant. Fröknarna Hedda Sederholm och Adelaïde von Hauswolff, fostran och ideal" i *Boken om vårt land. Festskrift till professor Matti Klinge. 31. VIII. 1996*. Helsingfors 1996. s. 87-88.

²⁴³ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 31 juli 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁴⁴ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 4 juni 1795. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁴⁵ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 3 september 1795. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

budskap i en stilistisk finslipad form. Implicit fanns hela tiden bilden av kvinnan, hustrun och modern med i faderns målsättningar för döttrarnas edukation, men de var inte alltid explicita som argument eller motiv som presenterades för flickorna i text.

Som målsättning för edukationen framställdes alltså döttrarnas framtida lycka. I själva verket var daningen av hjärtat och förståndet en förutsättning för den framtida lyckan. För att klara sig måste flickan formeras och hon måste lära sig att behärska sig, att ställa förståndet över passionerna. Denna syn på människan är en klassisk och religiös syn. Motiveringen och uttryckssättet är präglad av den galanta kulturens koder. En intressant följd av detta är frånvaron av det explicita goda humoder/hustru-argumentet, som övergivits till förmån för den personliga utvecklingen, lyckan och framgången som främsta argument. Även den faderliga kärleken och omtanken intar en viktig roll i argumenteringen, samtidigt som man är medveten om att en far inte kan fullfölja edukationen av en flicka ensam utan kvinnlig hjälp.

Naturen och känslan som metod

Känslan för naturen var under uppvaknande under denna period. Här finner vi skillnader i källorna. Heinrich Frese, tysktalande och kraftigt influerad av modern filosofi och litteratur, närde ett särskilt intresse för naturen och naturupplevelsen. Samtidigt ansåg riksrådet Fredrik Sparre att hans döttrar bäst växte upp på Åkerö, liksom även Augusta Armfelt och Sophie Ulrica Piper tillbringade åtminstone somrarna ute på landsbygden. Det var få barn som växte upp i städerna under denna tid. Staden ansågs smutsig och fylld av laster och dåligt inflytande på barnen. Landsbygden och naturen sågs då främst som en motpol för detta och ett lämpligt ställe att låta barnen få sin edukation utan onödig distraktion. Madame de Genlis var en av de kraftigaste förespråkarna för detta förfarande. En bärande tanke i breven om Adèle och Théodore är till exempel den höga prioritering den goda modern ger sina barn och deras edukation, i praktiken den högsta. Förebilden med modern som drar sig tillbaka från societeten för att ge sina barn en sund edukation framstod som ett ideal för det sena sjuttonhundratalets adel. Också i Madame de Genlis pjäser framställs ett liknande kvinnoideal.²⁴⁶ Ett av prinsessan Charlottes första litterära försök är en novell, tydligt influerad av den populära författaren, skriven vid 12 års ålder.²⁴⁷ Prinsessans idealmor uttalar sig tårögt då sonens edukation var fullbordad och han skall ge sig ut i världen:

Ni är måhända överraskad att jag inte väntat till ert sextonde år med er resa, hade jag lyssnat till min ömhet, skulle jag ha inväntat det, men jag lyssnar endast till min förpliktelse att arbeta för Er lycka såsom det står i min makt, såsom jag arbetat med att förse Er med ny kännedom i vetenskaperna. Uppvuxen på landsbygden, har Ni inte sett mycket av staden, Ert yttre har formats endast medelmåttigt. Den stora världen kommer att fullkomna er,

²⁴⁶ T. ex. i "La mère rivale" diskuteras frågan ingående. Madame de Genlis: *Théâtre de Société*; par l'auteur du Théâtre à l'usage des jeunes Personne. Tome premier. Paris 1781.

²⁴⁷ Jfr med Madame de Genlis verk om Adèle och Theodore, även stilen i den där återgivna av Adèle skrivna berättelsen om Saint André, Madame de Genlis: *Adèle et Théodore, ou lettres sur l'éducation*. Tome second. Maestricht 1782. s. 15 fr.

och er guvernör ger er ... lämpliga råd för att undvika det som medrycker
[?] unga personer. Följ alla hans råd.²⁴⁸

Madame de Genlis verk är, liksom indirekt prinsessans, influerat av Jean-Jacques Rousseau. Men medan Rousseau lästes med stor kritik av adeln, var Madame de Genlis en populär författare, som kunde presentera denna typ av individualism och känslsamhet på ett sätt som var acceptabelt. Hennes imponerande karriär som guvernant gjorde henne till en stor auktoritet och hennes uppmaningar att låta barnen växa upp utanför städerna och hoven togs på allvar av många. Hennes argument var i hög grad pragmatiska. Både hälsan och moralen mådde bättre av ett lugnare liv på landsbygden. I staden distraherades edukationen av societetslivet.

Men längtan till naturen föregår både Madame de Genlis och Rousseau²⁴⁹. Ett gott exempel utgörs av den sentimentala engelska litteraturen som var mycket populär i synnerhet bland medelklassen i England, men som spred sig även till kontinenten. För Heinrich Frese utgjorde naturupplevelsen i Condillacs tradition en viktig del av edukationen i utvecklingen av både sinnen och förstånd. Heinrich Frese uppmuntrade dottern att iakta och uppleva naturen och att skriva om sina erfarenheter. Genom litteraturen hade Helena fått ta del av mer exotiska naturskildringar. Det vilda alplandskapet fick sitt genombrott i Rousseaus bok om Julie och beskrivningar av Sicilien förekom i ett flertal böcker i familjen Freses bibliotek. Fadern gav också dottern direkta anvisningar om hur hon skulle förhålla sig till sina erfarenheter under sina promenader i naturen:

²⁴⁸ Vous serais petaitre étonne que je n'ais pas attendue votre saiseme an pour faire vos voiajes, si j'avois écoute ma tendresse, je l'aurois attendue, mais je n'écoute que mon devoir qui m'ordonne de travailler a Votre bonheur autent qu'il est en mon pouvoir, or j'y travaille en vous procurent des nouvelles connoissance, dans les Sciances. Vous n'avez vu que tres peux la ville, éleve a la Campagne, votre exterior n'a pu se former que mediocrement, le grand monde vous perfectionneras, et Notre Gouverneur vous donne [-] des conseils convenable pour éviter les equeul dans les quels le mond entrene les jeunes gens [-] suives tous ses conseils. Hedvig Elisabeth Charlottas studieanteckningar. Kungliga arkiv. RA, Stockholm.

²⁴⁹ Den "aristokratiska" romantikens uppkomst behandlas av Elias 1983 s. 214-267.

Genom ert brev har jag med mycket nöje erfarit att promenaden ni företog i Pertovskij i måndags har skänkt er så stort behag. Jag är förtjust att se, att Ni inte är likgiltig inför naturens skönhet. Personer med fin känsla och oförstörd smak behöver inte lysande och bullrande nöjen beledsagade av stort oväsen för att roas. Det är snarare kontempleration över ett vackert landskap eller andra skapelser av den sköna naturen, som på ett behagligt sätt inverkar på dem. Om er hälsa inte utgjort ett hinder i år, hade jag gett er rådet att genomströva Pertovskijs landskap för att ständigt göra nya upptäckter av vad naturen där skapat. Trots att det inte är landskap som i Schweiz eller Sicilien, kommer ni dock att finna något som gläder ögat. Redan variationen av ting ger nöje. Den själfulla människan nöjer sig inte med den enkla känslan. Hon reflekterar över varför något behagar henne och vänjer sig vid att analysera själva naturens skönhet.²⁵⁰

Naturen var för Frese något man skulle ha en sorts symbiotisk relation till. Människan kunde berika sitt liv på flera sätt i sitt möte med den, både andligt och materiellt. I Freses förhållande till naturen fanns två tidstypiska aspekter. Den ena är nyttoaspekten, det vill säga intresset för trädgårdar och odling. Denna aspekt finns såväl i Rousseaus edukation av Émile som i hans roman om Julie och i James Thomsons dikter. Frese ville genom att upplysa och uppmuntra Helena fördjupa hennes relation till naturen. Då Helena refererat sina upplevelser under promenaderna i Petrovskij, skrev fadern tillfredsställt tillbaka att hon visade prov på god smak och känsla. Naturupplevelsen skulle vara kontrollerad,

²⁵⁰ J'appris avec beaucoup de plaisir par votre lettre, que la Promenade que Vous avez faite Lundi passé à Petrowsky vous à procurée tant d'agremens. Je suis charmé de voir, que Vous ne restez pas indifferente aux beautés de la nature. Pour des personnes qui ont le tact fin, et dont le gout n'est pas corrompù il ne faut pas de ces plaisirs brillants, accompagnés de beaucoup de bruit, pour les amuser. C'est plustot la contemplation d'un beau paysage ou des autres produits de la belle nature, qui les affecte d'une manière agreable. Si votre sante n'y auroit mis d'obstacle cet année ci, je vous aurois conseillé de parcourir le Voisinage de Petrowsky pour faire toujours de nouvelles decouvertes de ce que la nature y a produit de beau. Quand même ce ne sont pas des paysages comme en fournit la Suisse, ou la Sicile, Vous trouverez pourtant quelque chose pour amuser l'oeil. La seule variation des objets donne déjà du plaisir. L'homme d'esprit alors ne se contente pas de la simple sensation. Il se met à reflechir pour quoi cela lui plaît, et s'accoutume d'analyser même les beautés de la nature. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 28 juli 1798. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

känslomheten lagom. Målet var en god balans mellan förstånd och känsla.²⁵¹ Det fanns ett behov av stilkänsla både då det gällde själva naturupplevelsen och då det gällde skildringen av densamma. Landsortsvistelser gav en önskvärd miljö för dessa erfarenheter och övningar.

Upplevelsen, tolkningen och beskrivningen av naturen problematiserades. Det har ovan framgått att man eftersträvade en förädling av känslan genom reflexionen. Det förutsattes att naturerfarenheten var medveten, bearbetades och kläddes i ord. Detta skedde vanligen i brevform, vilket krävde stilkänsla inövad genom läsning och skrivövningar. Som modeller kunde man använda naturskildringen i till exempel de under 1700-talet populära reseskildringarna. Den rätta graden av känslomhet krävde överväganden av skribenten. Frese visade själv exempel i sina brev. Han berömde sin dotter för hennes förmåga att skildra lantlivets behag med slående fantasi. ”Enkelheten är det främsta åliggandet man bör vinna sig om då man beskriver naturens under. Endast för poeter är det tillåtet att hänge sig åt att hetsa upp fantasin och för mycket understryka det vackra eller det fula” samt konstaterade att man skall veta ”huvuddragen, som påverkar våra sinnen”.²⁵²

Förhållandet mellan å ena sidan naturupplevelsen och å andra sidan skildringen av den var viktig för Frese. Upplysningstidens filosofi hade sysselsatt sig med sinnesintrycken och erfarenhetens stora betydelse. Dessa hade naturligtvis en inverkan även på människan och hennes förnuft. Genom litteraturen kunde Helena bli uppmärksam på sinnesintryckens och erfarenhetens kvaliteter. Översättningen av intryck till erfarenheter är en viktig kulturell process och den väckte mycket intresse även under detta sekel.

²⁵¹ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 18 maj 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁵² ... en tirant le tableau de ce que la nature vous presentoit; [- -] La simplicité est le premier devoir que l'on doit remplir lorsqu'on s'avise de donner des descriptions des beaux spectacles de la nature. Aux poètes seulement il est permis de s'abandonner à une imagination echauffé et de relever trop le beau ou le mauvais. mais une situation ou un paysage qui nous frappe agreablement, est pour la pluspart par soi même assez propre à plaire, pourvuque que l'on Sache seulement detailler les principales points, qui affectent nos sens. Et voila ce qu'il me paroît que Vous avez seu faire. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 8 juni 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

Detta kan även ses som en semiotisk process. Enligt Juri Lotman motsvaras varje tecken av en innebörd som är vag eller mångtydig. Vid producerandet av kommunikativa tecken, alltså kommunikation eller tal sker alltid ett visst tvingande av betydelsen in i den syntagmatiska formen. Det är den kompromiss som processen i praktiken innebär som är motorn i kulturen överlag. Den är en aspekt av förhållandet mellan individ och kultur. Existensen av dessa två sinsemellan oöversättliga språk, erfarenheten och det verbala uttrycket, det metaforiska och det metonyma, är upphovet till all ny text. Det vill säga att tänkandet är en process av ständiga översättningsförsök mellan dessa två tankesätt. Själva texten är en fixering av ekvivalenser, som innebär ett visst mått av tillfälligheter och således många tolkningsalternativ.²⁵³ Själva definitionen av intelligens inkluderar enligt den ryskestniska kulturesemiotikern Juri Lotman nämligen begreppet text i denna betydelse.²⁵⁴

Exkurs om den semiotiska texten och sinnesintryckets betydelse

Texten har egentligen tre olika funktioner i kulturen. För det första är texten ett sätt att förmedla information. Genom att knyta samman metaforer och metonymer, koda vår mening, och göra den till text kan vi förmedla oss med vår omvärld. Detta gäller inte endast talat språk, utan alla våra handlingar; gester, såväl som ett konstverk eller en vetenskaplig avhandling, utgör text i lotmansk mening. Den andra funktionen är just den kreativa, som existerar i och med den ständiga kodningen, översättningen av oöversättliga språk. Vi är tvungna till skapande då vi producerar text, på grund av att kompletta motsvarigheter hela tiden saknas. Detta betyder att vi ständigt säger saker på ett nytt sätt eller med en ny innebörd. Den tredje funktionen är minnet. Varje text stannar i kulturen på något sätt, den sätter spår. Den gamla kontexten hänger också alltid med en text, liksom texten alltid innehåller en dold bild av mottagaren.²⁵⁵ Även det kollektiva minnet vilar på gamla texter.

²⁵³ Juri Lotman: "Zur Rolle der zufälligen Faktoren in literarischer Evolution" i *Semiotics of Culture*. Helsingfors 1988. s. 140.

²⁵⁴ Lotman 2001 s. 2.

²⁵⁵ Ibidem s. 64.

Upplysningens sekel kopplade samman intryck och formering, erfarenhet och förstånd men också känsla och förnuft (före Kant). Och just den engelske sentimentala poeten James Thomson utgjorde enligt Frese en förebild då de gällde att återge erfarenheter av sinnesintryck av naturen. Frese var alltså mycket intresserad av denna kulturens grundfunktion. Det är intressant, men följdriktigt, att Thomsons skildringar av naturupplevelserna är reflekterande, samtidigt intellektuellt och sentimentalt färgade. Frese uppmanar sin dotter att jämföra Thomsons naturskildringar med den egna erfarenheten: ”Ni gör helt rätt, mitt barn, i att ställa Thomsons tablåer med verkligheten i det ögonblick då de når våra sinnen. Det är då ni finner deras sanning och meriter. Intrycket som litteraturen ger i det ögonblicket skall vara starkare på Er, och nöjet, naturligtvis större.”²⁵⁶ Den reflekterande naturupplevelsen är alltså enligt Frese av högre kvalitet, vilket förhöjer utbytet av den.

Det var framför allt synintrycket som dominerade naturupplevelsen. Synintrycken och synen har traditionellt varit kopplade till förnuftet i den västerländska traditionen.²⁵⁷ Under upplysningstiden i Frankrike hade Condillac sammankopplat liv och sensibilitet, den sinnliga själen var för honom det enda som besatt krafter att utvecklas på ett teleologiskt plan. Condillac härledde i själva verket alla själsförmögenheter ur sinnesintrycket.²⁵⁸ Han hade visat hur det gick till då människans sinne växte fram ur Lockes *tabula rasa*, det oskrivna bladet. Genom att uppmärksamma sinnesintrycket och erfarenheten utvecklades och förändrades människans intellekt. På franska bildas dessutom en naturlig brygga mellan förnuft och förnimmelse genom ordet ”sens”, som täcker bägge betydelseerna. Även på tyska användes ordet “sinnen” på liknande sätt, i betydelseerna förnimma och tänka.²⁵⁹ Känslan, erfarenheten och sinnesintrycket sammankopplas således naturligt med förnuftet under denna tidsperiod, då det

²⁵⁶ Vous avez raison, mon Enfant de confronter les tableaux de Thomson avec l'original dans le moment qu'il se representent a nos sens. C'est la ou vous en decouvrirez la verité et les merites. L'impression que la lecture dans ce moment sera sur Vous sera plus forte, et le plaisir, naturellement plus grand. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 11 augusti 1796. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁵⁷ Christine Quarfood: *Condillac, statyn och barnet. En studie i upplysningens filosofi och pedagogik*. Stockholm 1998. s. 90.

²⁵⁸ Ibidem 1998 s. 107.

²⁵⁹ Liedman 1999 s. 149.

franska språket var så dominerande inom överklassen i Europa. Även G.M. Armfelt var påverkad av seklets filosofi. Så här skrev han till sin hustru angående vården av den lille kronprinsen hon blivit tillförordnad:

--jag är hjärtel. glad åt att din Lilla Ängel är retablerad, att dess character är Söt, och att han holler utaf dig _ men skäm ej bort barnet Som du vanligen gör med dem du holler utaf (mig ej undantagen) sök att gifva barnet böjlighet och idée om Lydnad och godhet, Längre fram kan du komma att hafva Strörre intryck att göra på Characteren Raisonner här öfver med Maquart [de Armfeltska pojkarnas lärare], och du skall finna att första minuterne af Människans existence har redan influnce på förstånd och hjärta.²⁶⁰

För Freses del kan betonandet av naturerfarenheten ses som ett uttryck för upplysningstänkande, deism eller förromantik. James Thomson var troligen en av hans favoritförfattare, men fyllde även en viktig funktion i formeringen av hans dotter. Men naturen hade också hos Frese fortfarande en nyttoaspekt. Han var intresserad av parker och uppmuntrade sin dotter att ta del av litteratur kring trädgårdsodling.²⁶¹

Promenadens funktion

Promenaden var som ovan framkommit en ståndsmissig och populär sysselsättning bland adeln vid denna tid. Även i prinsessan Charlottas novell som citerats tidigare och i Madame de Genlis bok om Adèle och Théodore är promenader i naturen (vilken inkluderar den odlade naturen, det vill säga parken) en del av dagsprogrammet. Adèle och Théodore promenerade varje morgon med sin mor efter mässan, varefter mor och dotter drog sig tillbaka för att läsa och

²⁶⁰ Armfelt till sin hustru den 26 januari 1801. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA. Helsingfors.

²⁶¹ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 18 maj 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

konversera. Efter middagen klockan tolv gick man igen ut i trädgården på en timme.²⁶²

Armfelt förespråkade promenaden i första hand som kroppslig övning. Trots att han uppenbarligen gjorde långa promenader både till fots och till häst, gärna i bergslandskap, saknas landskapsskildringar i hans korrespondens. Hans inställning till landskapet kunde förknippas med den attityd som inom konsthistorien kallats för rokokostil och återfinns i den franska målerikonsten från 1700-talet. Armfelt noterar i första hand landskapets bördighet eller hur städer och hus är byggda. Den emotionella inställningen till naturen saknas i hans galanta stil. Detta betyder förstås inte att han inte skulle ha njutit av sina promenader eller av naturen. Behovet att sätta sådana tankar eller känslor till pappers eller ens klä dem i ord hade helt enkelt inte uppstått hos Armfelt. Skillnaden i förhållande till Johann Wolfgang Goethes italienska dagbok är stor, även om också den är i korrespondensform. Goethe skildrar sina promenader längs stränderna med utrop om hur den levande naturen ger honom glädje med sin fantastiska levande existens.²⁶³ Liknande reflexioner saknas helt i Armfelts texter.

Känslan var, liksom förståndet, ett sätt att uppnå resultat i edukationen. Men känslan skulle inordnas i kulturen genom en medveten kodningsprocess. Tanken var sannolikt exceptionellt utvecklad och långt driven hos Heinrich Frese, som med sin närmare relation till den borgerliga kulturen hade en mer nyanserad inställning till naturen och en mer öppet filosoferande stil. Armfelts texter reflekterar en mer teatraliserad inställning till naturen och känslan, vilket man inte bör förväxla med mindre äkta.²⁶⁴ Det handlar om ett annat sätt att skriva, ett annat språk. Att man genom erfarenheten påverkade barnet var i alla fall en accepterad premiss som sedan kunde utvecklas och appliceras på olika sätt.

²⁶² Madame de Genlis I 1783 s. 21-22.

²⁶³ Sinikka Kallio: *Goethe. Italian matka päiväkirjoineen*. Helsinki 1999. s. 113-114.

²⁶⁴ Lotman 2001 s. 61.

Några edukationsplaner

Nedtecknade edukationsplaner för flickor är inte vanliga, men det finns några. Prinsessan Charlotta har nedtecknat, antagligen skrivit av, en edukationsplan som stämmer rätt väl överens med hennes studieanteckningar.

Eftermiddagen används för konversation och till att visa Fröken Prinsessan sättet att utveckla sitt vetande och sin läsning i en konversation utan att vilja verka lärd. Jag försöker inpränta i henne ädla känslor, upphöjda och fina, som en dag skall sporra henne och som en prinsessa aldrig skall ignorera.²⁶⁵

Prinsessan fick en franskinfluerad edukation som i långa stycken stämmer överens med de i litteraturen förekommande exemplen av Madame de LePrince de Beaumont och Mr Choffin. Hon fick också mycket undervisning i historia.

Då det gäller Augusta Armfelt finns ett PM bevarat som hennes far skrev inför skilsmässan 1799 samt en förteckning över de böcker hon skulle medta hem till Sverige. De kan på sätt och vis ses som en edukationsplan, men den saknar explicita målsättningar angående annat än studier. Man kan notera den mängd moderna språk hon fick lära sig. Hon fick undervisning i franska, italienska, ryska, engelska och tyska. Dessutom studerade hon historia, experimentalfysik och latin. Eftersom hon inte hade några äldre bröder närvarande vid denna undervisning anses riktad till henne.

Augusta är även samband med en mer utförlig edukationsplan, där målsättningarna desto klarare blir uttryckta. Den författade hon själv för sina egna barn troligen några decennier senare. I texten diskuterar hon vikten av den kroppsliga vården och det försiktiga härdandet av barnet och studierna samt

²⁶⁵ Les apresdiner Sont employe à la conversation, et À montrer a Mad: lle P: la maniere de devoloper Son Savoir, et Sa lecture dans une conversation, sans [assertation] de vouloir paroître Savante. Je tache de Lui inculquer des Sentimens grands, élever et delicat qui doivent un jour l'animer, et qu'une Princesse, ne doit absolument pas ignorer. Hedvig Elisabeth Charlotta. Studieanteckningar 1772. Kungliga arkiv. RA, Stockholm.

betonar mycket behovet av självdisciplin: "Vänj dem aldrig vid att beklaga sig över en plikt som måste genomföras, eller en motsättning som inte kan åtgärdas".²⁶⁶ Dessutom ansåg hon att man borde utveckla barnets empati och välvilja. Det var även viktigt att barnen blev modesta och inte skröt med goda handlingar eller prestationer. Barnet skulle aldrig i sällskap tillåtas ådra sig uppmärksamheten genom högljudda skratt eller olämpligt stojande, utan skulle endast förlita sig på sin modesti och sitt glada humör. Augusta ville konversera och intressera sig för barnet, men krävde att det skulle uppföra sig väl mot alla. Genom att respektera barnet tidigt skulle man lära det att respektera alla omkring sig, i synnerhet dem som tog hand om det. Barnet skulle även lära sig att använda pengar väl. Denna poäng härstammde troligen från det faktum att Augustas man, barnens far, var oförmögen att handha familjens ekonomi. Även sina döttrar ville Augusta lära nödvändiga juridiska och ekonomiska kunskaper innan de gifte sig. Sina döttrar önskade hon att skulle vara dygdiga, troende, lärda [instruits], modesta och känsliga [sensibles].

För Helena Freses del saknas edukationsplan, liksom för prinsessan Sophia, sedermera kejsarinna av Ryssland. Men i Gustava Arnells papper finns en liten uppsats om flickans förpliktelser, som kan berätta en del om de målsättningar hon förväntades leva upp till. I praktiken fick åtminstone den yngre systemen Malla praktiskt taget titta till sig undervisning, någon edukationplan författades aldrig. Gustavas uppsats kan däremot säga oss en del om hennes (eller lärarens) ambitioner:

Då en flicka uppnår 14 eller 15 års ålder, bör hon ha stor omsorg om sitt rykte, ty det är då man börjar iakttaga henne och det förtroende hon då erhåller har hon alltid kvar.

Hon bör frukta, älska, lyda och beundra sin skapare, Hon bör respektera dem som gett henne dagens ljus och inte bli arg för att man ger henne synpunkter och råd, inte glorifiera sitt ursprung om hon vill utmärka

²⁶⁶ Accoutumez les à ne jamais se plaindre d'un devoir indispensable à remplir, ou d'un contrariété qui ne peut être remédiée. Augusta Piper f. Armfelt: "Plan d'Education pour mes Enfants" i Löftstad samlingarna. Vadstena landsarkiv.

sig framom andra, hon bör göra det genom sina dygder, sitt goda uppförande och ge andra ett gott exempel i det.²⁶⁷

Vidare skall den unga kvinnan kunna tala sitt språk väl, läsa och skriva rätt, det vill säga att hennes stil skall vara läslig och rättstavad och hon skall kunna formulera ett brev. Dessutom bör flickan kunna geografi och ha en generell uppfattning om historien. Hon bör kunna tala franska väl med ett vackert uttal, hon bör kunna föra sig med *grace*. Hon får inte använda all sin tid på att klä sig och springa på baler och teater; hennes klädsel skall vara modern men anständig. Resten av texten har tyvärr gått förlorad, då sidorna har blivit utrivna ur häftet. Man ser att edukationens innehåll är upptagen i prioritetsordning: först vikten av den allmänna moralen och anseendet och religionen, *modestien*, sedan behärskandet av språket och dess stil(ar), därefter insikter i geografi och historia, och sedan det franska språket som omebelbart sammanlänkas med *gracen*, sättet att tala, klä sig och föra sig i societeten.

Det är tydligt att Madame de Genlis kunde ha ett stort inflytande på flickor, om inte på deras egen edukation, så åtminstone på deras egna ideal. Vi har redan hört om den inspiration prinsessan Charlotta hämtade för sina första litterära försök, där hon målade upp ett modersideal enligt Madame de Genlis

²⁶⁷ Devoir d'une fille de

14 ou 15 ans, par Gustave M:A: Quand une fille atein l'age de 14 ou 15 ans, elle doit avoir grand soin de sa reputation: car c'est alors, que l'on coMadamense a avoir de l'attention sur ses moindre de marche, le Credit qu'elle à alors dans la public elle gardera toujours. Elle doit craindre, respecter, aimer, obeÿr, et adorer l'auteur de son être, elle doit reflegrir que c'est lui qui l'a créés, qui à envoÿer son fils pour la sauver, et que s'est par sa bontés et sa puissance_ qu'elle subsiste encore; que c'est lui seul qui à droit a son amour. elle doit étudier sa religion à fond, et la savoir par principe, car toute les actions de sa vie influera sur ceux (Savoir principe) qu'elle prend alors; elle doit respecter ceux qui lui ont donné le jour; ne pas se facher de ce qu'on lui done des avis et des Conseil, ne pas se glorifier de sa naissance si elle veut se distiguer des autre, elle doit le faire par ses vertus, et sa bonne conduite et leur en donner l'exemple.

Gustava Arnell: Öfvningsbok i franska och engelska 25 september 1783. Ingår i "delar av Malla Silfverstolpes arkiv", kapsel X 507a. Uppsala universitetsbibliotek.

förebild. Själv fick hon aldrig tillfälle att uppleva moderskap, och vi kan inte veta hur denna läsning påverkade henne senare i livet. Det samma gäller en annan starkt av Madame de Genlis påverkad flicka, den unga Malla Silfverstople. Mallas utbildning utgör ett exempel på en begåvad flicka som själv kämpade för att få undervisning, åtminstone framställer hon saken så i sina memoarer. I praktiken föräldralös växte hon upp med sin mormor, som nog såg till att hon lärde sig franska och blev kulturimpregnerad genom att få lyssna till t. ex. Vergilius då hon var sjuk. Men då Malla blev litet äldre och på egenhand började läsa böcker, bl. a. Madame LePrince de Beaumont och Madame de Genlis, blev hon starkt påverkad och ansåg att hennes barndom gått till spillo, då hon inte haft någon utbildningsplan eller ens ett ordentligt dagsprogram. Hon började således själv allt mer medvetet arbeta för att få undervisning, vilket också lyckades, åtminstone delvis. Hon gjorde också själv upp ett upplysningsprojekt. Malla berättar om sig själv i tredje person:

Dessa böcker hade uppfyllt hennes tankar med uppfostrings projecter. Hon fann sin egen upfostran vårdslösad, hennes tid var allför litet begagnad till att inhämta nyttiga kunskaper, men i stället att då hon nu sjelf erkände det vid tolf år, söka genom egen flit ersätta det bristfälliga, gick hon och upgjorde planer för en upfostrings anstalt för flickor, som hon skulle dirigera. Tiden indelades systematiskt, allt upgjordes i hennes hufvud, det blef hennes käraste lek, och till och med Scholarienas förnamn uppskrefs och blef sluteligen et oändligt register på alla nomen propriere som funnits i världen.²⁶⁸

Även Augusta Armfelt skrev ju en omständlig utbildningsplan för sina barn. Prinsessan Sophia, sedermera kejsarinnan Katarina den stora, genomförde ambitiösa utbildningsprojekt för flickor i Ryssland. Flickorna tog alltså ansvaret för barnens fostran och uppmaningarna att ägna sig åt utbildning *ad notam*.

²⁶⁸ Malla Silfverstoples memoarer s. 93. Kopierade manuskript. Uppsala universitetsbibliotek.

Det finns ett klassiskt källkritiskt problem då det gäller edukationsplaner och målsättningar skildrade av dessa flickor: Vems tankar och ambitioner presenterar flickorna i sina texter? Man bör utgå från att de i hög grad är skrivna för läraren eller fadern och med största möjliga hänsyn till rådande konventioner och de vuxnas ambitioner. Således måste man återgå till det trepolssystem av viljor som diskuterades i samband med informator/guvernanten och dennas uppgift i familjen. I allt edukativt material speglas faderns ambitioner och önskemål, eventuellt lärarnas dito och först i sista hand flickans eget. Ett undantag utgörs här av memoarlitteraturen, som av andra orsaker måste läsas kritiskt, i synnerhet då det gällde olika inblandade personers avsikter och ambitioner. På det hela taget måste vi finna oss i att läsa texterna som ett resultat av en pågående process med flera aktörer. Vi kan sällan nå den enskilda aktörens individuella intressen och vilja, utan de olika aktörernas viljor sammanfaller delvis och sammanflätas till en väv, en helhet som vi måste nöja oss med att tolka. Man borde ändå inte se denna uppställning som en enkel förtryckssituation, eller som Barbro Bergner kallat den "forcering". Det är tvärtom mer sannolikt att flickorna själva sett sina personliga intressen förverkligas i dessa fall av stort faderligt intresse för deras utbildning. Annan forskning har även sett liknande gemensamma projekt av sammanfallande intressen och viljor vid t. ex. val av äkta make för aristokratiska kvinnor.²⁶⁹ Kvinnorna hade möjligheter att påverka sin situation och utfallet blev oftast en kompromiss mellan aktörens vilja och omständigheterna.

²⁶⁹ Johanna Ilmakunnas: "Säädyllystä kuluttamista. Ylhäisaatelin rahankäyttö ja kulutustottumukset Ruotsissa 1700-luvun toisella puoliskolla" Avhandling pro gradu. Historiska institutionen. Helsingfors universitet 2000. s. 41-44.

IV Formeringen och edukationspraktiken

Karaktärsdaning och moralisk fostran

Föräldrarna förväntades ge barnet förutsättningar att leva ett dygdigt och gott liv. Detta var såväl för samhällets som för barnets eget bästa. Endast genom formeringen ansågs barnet kunna få ett liv efter detta och sin själs frälsning. Den religiösa fostran utgjorde naturligtvis en grundpelare i formeringen. Den kristna tron och läran erbjöd en modell och utgångspunkt för edukationen. Den första läsundervisningen var därför naturligt kopplad till religiösa texter, och moderns första uppgift var ju att introducera religionen för barnet. Redan Platon menade att "När barnet har lärt sig att läsa lägger man farmför dem goda diktares verk vilka innehåller förmaningar, skildringar och lovord över framstående män i forntiden, för att barnen skall söka efterbilda dem och sträva efter att själva bli likadana". Då avsåg man inte endast den retoriska stilen, utan i lika hög grad författarnas och de avbildade stormännens dygder.²⁷⁰ Det har alltså varit en långtgående föreställning, att man genom att noggrannt välja texter för barnets läsundervisning kan påverka barnets karaktär i en önskvärd riktning. Följaktligen utgick läsundervisningen oftast från religiösa texter. Genom att barnet läste dem gång på gång, lärde dem sig utantill och kopierade dem tänkte man sig att textens innehåll formade barnet, en tanke som kan återfinnas hos John Locke, Henrik Gabriel Porthan och Condillac.

Den 8- och 9-åriga Lovisa Ulrika Horn har gjort följande flera skrivövningar, som avspeglar texttyper som kunde användas vid undervisningen av flickor. Flera gånger har hon med prydlig handstil skrivit: "För att vara ansedd räcker det inte att man till det yttre underkastar sig anständigheten, det är känslorna som formar karaktären, som styr viljan, som garanterar beständigheten

²⁷⁰ Anders Eriksson 2001 s. 15-16.

och styrkan i alla våra dygder. Stockholm den 12 april 1759. L:U: Horn.²⁷¹ I följande skrivövning uppmanas man att utveckla sitt minne under sina första år. I november 1760 står det i texten i ett stülprov att man bör använda denna tid på nyttiga kunskaper för en framtida lycka. Dessa övningar har möjligen använts vid undervisning i franska, men även kalligrafin är exceptionellt omsorgsfullt genomförd. Det är inte omöjligt att det handlar om diktamen eller helt memorerade stycken. En text har den lilla Lovisa skrivit om 50 gånger, troligen som ett straff, en av gångerna är nämligen undertecknad med "Brita argbigga", istället för Lovisa. En annan skrivövning är på svenska:

Många laster äro lika dygderna, fast än de sträfva tvärt emot dem, de gräntza med hvarann tilhopa, och är det ganska svårt att sätta en skilnad och råmärke dem emellan, såsom emellan Stolthet och ett högt sinne, Gudsfruktan och Stjenhelighet qwickhet och öfverdåd, Styrelse och tyranni, Frihet och Sleswåld, underdånighet och Träldom, Sparsamhet och girighet. Nu består försiktighet förnämligast i att ing[e] omdöme at stjälja det ena från det andra vis tilägna hwart och ett Ting dess naturliga förrättelsening och värkan.²⁷²

I denna text avspeglas den aristoteliska uppfattningen om dygderna som en medelväg mellan lasterna, varför också dygden måttfullhet, temperamentia, var så central i en stor del av edukationen. Genom att ständigt låta barnen bombaderas av och bearbeta dylika texter hoppades man på framgångsrik formering. Man ansåg även att ju bättre och vackrare dessa livsvisdomar var formulerade, dess större inverkan hade de på läsaren. Samtidigt som man tog hänsyn till etiken, mindes man även estetiken i enlighet med den

²⁷¹ Il ne suffit pas, pour être estimable de s'assujeter extérieurement aux bienséances; ce sont les sentimes qui forment le caractere; qui conduisent l'esprit, qui gouvernement la volonté, qui repondrent de la zéalité et de la durée de toutes nos vertus. Stockholm ce 12 Avril 1759.

L:U: Horn

Lovisa Ulrika Horns arkiv 1759-1815. Esplunda arkiv. RA, Stockholm.

²⁷² Ibidem.

retoriska traditionen. Eller som Chantal Thomas tillspetsat säger om Madame de Genlis' syn: "L'éthique relève du bon goût. Elle est une question d'esthétique."²⁷³

Religionen kunde även användas på ett mer vardagligt sätt vid edukationen. Madame de Genlis erbjöd religionen som en mycket konkret hjälp för att utveckla barnets goda vanor och samvete. Hon menade att samvetet inte räcker utan religion. Barnet behövde religiösa känslor och borde intalas att Gud ser det varje ögonblick.²⁷⁴ Augusta Armfelt nämner även i sin edukationsplan att man skall vänja barnen vid tanken på att Gud alltid ser dem. Också Fénelon användes som ovan framkommit i protestantiska länder vid edukationen, trots att åtminstone Augusta i början av 1800-talet förpassat honom till läsning vid närmare vuxen ålder. I sin bok om flickors edukation ägnar Fénelon mycket utrymme åt att förklara hur man kan förklara Gud och den kristna tron för ett litet barn. Gudsbeviset är närmast ontologiskt och används för att ytterligare inpränta respekt och ödmjukhet i barnet.

Religionen utgjorde en naturlig grund för den moraliska danningen av Helenas Freses hjärta. Hennes far anbefälde henne att regelbundet läsa Bibeln för att stärka karaktären och rekommenderade också protestantisk litteratur. Den kristna tron erbjöd stöd, men även här fanns utrymme för kritik och självständigt tänkande. Religionskunskapen var, skrev han, kronan på all vetenskap och den erbjöd vägen till lycka i varje situation. Endast tron på Gud kunde förhindra att människan blev ett offer för sina egna passioner.²⁷⁵ För Frese innebar den kristna tron framför allt respekt för naturen och för medmänniskorna. Han ondgjorde sig över egoister i sin omgivning och betonade ofta att man bör ta hänsyn till sina medmänniskor.²⁷⁶ Tron skulle även ge stöd och tröst i svåra situationer. Särskilt sjukdomen gav ett tillfälle att pröva tron. Själsro och tillit var tecken på godhet och tålmodighet i karaktären.²⁷⁷

²⁷³ Thomas s. 9.

²⁷⁴ Madame de Genlis I 1783 s. 185.

²⁷⁵ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 23 juli 1796. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁷⁶ Se t. ex. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 23 juni 1798. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁷⁷ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 6 juni 1798. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

Den auktoritet som ännu lästes vid denna tid och som Frese förbigår med total tystnad är den ovannämnde Fénelon. Han såg ju flickors fostran som ett medel att åstadkomma goda makar och mödrar.²⁷⁸ Han byggde emellertid mycket på katolskt kristen tradition, där fåfängan och högmodet ansågs vara en katastrof hos kvinnor. Dessa idéer var inte de samma som Frese som protestantisk upplysningsmänniska närde. Freses moraluppfattning var mer utilitaristisk än normativ. Han tog mera sällan upp frågor om vad som är direkt rätt och fel. Man kunde beskriva den kyrkliga etiken som en normativ etik, som huvudsakligen ger direkta förhållningsregler för människan i alla hennes livssituationer. Enligt den kristna etiken bör man älska sin nästa, undvika synden och följa de tio budorden.

Frese var mer pragmatisk, eller snarast konsekvensetiskt inriktad. Han ville genom att upplysa förståndet hos sin dotter åstadkomma en vilja och förmåga att handla humant, osjälviskt och rätt. Det yttersta målet blev således åter igen att åstadkomma lycka hos en själv och andra. Sedligheten, praxis, var något hon skulle värna om, inte i första hand som ett egenvärde, utan för att den är något man hade nytta av, medan moralen var direkt knuten till hjärtat och själen. Men den moraliska fostran var inte alltid kopplad till den kristna tron, ofta var den just relaterad till andra människor. Man kan ana ett deistiskt inflytande på denna punkt. De konkreta handlingarna var inte heller nödvändigtvis knutna direkt till religiösa motiv. Betoningen av sedlighet kunde ibland påkallas av barnets kön. Professor Frese ansåg det mycket viktigt att dottern undvek ekivoka fruntimmer och alla med betänklig moral. Detta var enligt honom särskilt känsligt då det gällde kvinnor.²⁷⁹ Det berodde närmast på att en kvinnas rykte var så känsligt för allt förtal och alla misstankar om en svag moral. Det är intressant att anständigheten för Frese inte endast var kopplad till det religiösa budskap han ofta framförde.

Augusta Armfelts religionsundervisning finns litet dokumenterad. Det beror delvis på att fadern förhöll sig rätt försiktigt till religionen som edukationsmetod. Hans egen mor var djupt troende och strängt religiös, och hade uppfostrat sin son i hård

²⁷⁸ Sonnet 1987 s. 16.

²⁷⁹ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 25 juli 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

tukt, något som Gustaf Mauritz Armfelt inte uppfattade som endast positivt. I breven till modern antar han en tydligt mer religiös ton än i sina övriga brev, men han ansåg sig i brev till andra ha blivit för hårt hållen av henne. Trots det använde han en del av sin tid i landsflykten i Kaluga till att själv undervisa dottern i religion, vilket inte var lätt. Augusta var tydligen inte lätt övertygad och faderns lätt kritiska inställning gjorde det svårt för honom att besvara hennes frågor.

Jag har låtit henne bemärka vår ofullkoml. och omöjligheten att ej falla i fel och laster, om vi ej alltid hade till föremål Guds nåd och Frälsarns förtjänst, som tjänar oss till medlare och hopp. Jag tillstår att den frågan fallit mig svår att explicera som sig bör 1:o för att hon verkel. är svår, 2:o för det jag alldeles ej själv tror det jag lär...²⁸⁰

Armfelt som var kritisk till fanatism, var traditionalist då det gällde religionen. Han ville att tron skulle vara en enkel "bondtro" som inte blev spekulativ under några omständigheter. Han ville inte förneka tron, den var utan vidare en del av adelns världsåskådning och kultur, men han ville att den skulle vara simpel och anspråkslös, utan hets och krav. Sedan Augusta återvänt till Sverige stod modern för edukationen. Den trettonåriga Augusta skulle konfirmeras och hon undervisades inför detta i den kristna läran av en präst. Armfelt var i detta skede orolig för att undervisningen skulle gå för långt – han litade inte på sin hustrus förmåga att övervaka undervisningen. Han var rädd för att dotterns intresse för religionen och hennes skarpa hjärna skulle driva henne till överdriven religiositet, som fallet var med hans egen mor. Trots att han respekterade sin mors övertygelse och uppriktiga tro var det inte en religiositet han i samma grad önskade sina egna barn. En överspänd religiositet klingade illa med hans smak för hovkulturens överdådighet och kunde framför allt utgöra en begränsning vid skapandet av sociala nätverk.

Augustas formering gick ut på att genom kunskapen förmå henne att ta avstånd från religiös spekulering, vilket framgår i ett senare kapitel. Armfelt

²⁸⁰ Bonsdorff 1930 s. 453.

litade troligen på sin hustrus goda exempel i frågan om formeringen av Augusta. Hedvig Armfelt framstår enligt alla källor som en exemplariskt trogen, god och redbar hustru, medan Armfelt själv beskyllts för dålig karaktär i flera avseenden. Formeringen av Augusta blev sist och slutligen en kvinnosak i den Armfeltiska familjen – förutom alla de konkreta råd om uthållighet, självdisciplin och noggrannhet fadern ständigt sände sin dotter i sina brev.

Formeringen och den religiösa upplysningen av den egensinniga prinsessan Sophie i Stettin utgjorde en utmaning för informatorn. Eleven råkade i häftiga dispyter med sin lärare om bland annat orättvisan i att utmärkta rättfärdiga män som Titus och Marcus Aurelius (vilka hon alltså kände till) skulle bli fördömda för att de varit okunniga om den rätta religionen. Hon var också missnöjd med sin pastorinformators utläggningar om världens tillkomst. Det hela ledde till att informatorn utnyttjade hotelser och skrämstaktik i sin undervisning, vilket i sin tur orsakade depression hos den lilla flickan.²⁸¹ Problemet löstes genom ett ingripande av guvernanten. Även den tonåriga Gustava Arnell drabbades av en depression med anknytning till religiösa frågor.²⁸²

Den konverserande och öppna undervisningsmetoden kunde alltså förvandlas till en dispyt och en verklig utmaning för läraren. Prinsessan Sophias informator fick reprimander för sin skrämstaktik av guvernanten, som hade helhetsansvaret för flickans edukation. Prinsessan var vid denna tid mellan sju och tio år gammal. Formeringen genom religiösa diskussioner kunde bli ett minfält; det gällde för läraren att väga sina ord väl om han kastade sig i spontan diskussion i ett ämne där målsättningen var att framkalla en enkel, from tro hos eleven.

Även andra metoder än konversation kunde användas vid formeringen. Theresia von Stedingk, som delvis hade borgerlig bakgrund genom sin mor och som var född först 1793 rubricerade ett av sina journalhäften explicit: *Journal de Thèrese agée*

²⁸¹ *Katarina II:s memoarer* utgivna av Pierre Audiat och Dominique Maroger. Stockholm 1955. s. 27.

²⁸² Malla Silfverstoples memoarer s. 36. Kopierat manuskript. Uppsala universitetsbibliotek.

*de 14 ans commencé le 29 Septembre 1807. Pour l'aider a se corriger de beaucoup de défauts.*²⁸³

Det är möjligt, kanske till och med sannolikt, att moderns borgerliga bakgrund spelat in här. Avsikten med dagboken är i Theresias fall självrannsakan. Dag för dag antecknar hon på vilka sätt hon misslyckats med att leva upp till sina (och moderns) målsättningar. I början av dagboken är varje avsnitt dessutom betygsatt (t. ex. med P[as] T[rès] B[ien], P[assable] eller A[ssez] B[ien]). Det verkar som om det faktiskt var flickans insiktsfullhet som betygsattes, inte hennes skrivande. Detta förfaringssätt ter sig främmande för den adliga kulturen. Ändå är själva uppfostran i övrigt och dess ideal helt överensstämmande men den adliga världsåskådningen. Theresias dagbok ger alltså en spännande, på sitt sätt modern, inblick i adelsedukationen. Hennes pietistiskt inspirerade självrannsakan liknar mer moderna dagböcker. Theresias uppriktighet är ibland häpnadsväckande, vilket detta lilla prov i all sin insiktsfullhet kan stå som exempel för:

Jag behövde kacka och jag gjorde det i trädgården vilket mamsell Tortonvalle förbjudit mig och trots att jag kände i mitt hjärta att det inte var bra gjorde jag det ändå och sedan för att straffa mig själv satte jag ofrivilligt min fot i kackan.²⁸⁴

På ett annat ställe skriver hon: “Då jag måste säga allt i min dagbok måste jag bekänna något som är mig smärtsamt”²⁸⁵ – hon bekänner sedan att hon varit svartsjuk på sin yngre syster, något som inte i och för sig var ovanligt, men denna gång gällde det faktiskt en ung engelsk gentleman som varit på visit. I synnerhet under de första månaderna inleder Theresia ofta sin dagbok med att visa att hon vet vad som förväntas av henne: “Jag steg upp med avsikten att

²⁸³ Man kan alltså se detta som en följd av en process av den moderna dagbokens tillkomst som Christina Sjöblad beskriver (*Mina vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Stockholm 1997. s. 49-53) eller i ett större perspektiv som ett steg i en process av uppkomsten av det “moderna jaget”, en problemställning som inte är relevant i denna avhandling.

²⁸⁴je Voulus faire KaKa et je m'en fus dans le jardin ce que M Tortonvalle m'a voit defendu et quoique je sentoies dans mon ame que ce n'etoit bien je le fis cependent et puis pour me punir je mis sans le vouloir mon pied dans du KaKa Sophie Theresia von Stedingks dagbok den 1 juli 1806. Släkten af Ugglas arkiv. KB.

²⁸⁵ Puisque je dois tout dire dans mon journal j'avouerois quelquechose qui m'a fait de la peine. Ibidem den 15 september 1808.

spendera min dag väl” eller “Då jag steg upp hade jag för avsikt att tillbringa min dag väl”²⁸⁶. Men ofta verkar hennes goda avsikter ha stupat på syskongnabb eller att hon inte varit flitig under lektionerna. “Jag har slösat tid på lektionerna” var en vanlig bekännelse, i synnerhet verkar hon ha haft tråkigt under teckningstimmar, vilket möjligen bidrog till att hennes mor skaffade henne ytterligare en lärare, denna gång i målning. Trots att Theresia alltså var på det klara med dagboksskrivandets formerande funktion finns det få spår av ånger eller ångest i själva texten. Visst blev hon ledsen då hon kommit i gräl med sin mor eller sin guvernant, Caroline Duvernois, och i synnerhet blev hon olycklig då dessa två grälade sinsemellan. Men i själva texten finns inga försök att analysera dessa känslor, utan de rapporteras med ett mer eller mindre lakoniskt tonfall, hon kan till exempel konstatera att hon önskar att för henne viktiga människor kom överens, eller då hennes husdjur dött, skriver hon att hon är ledsen eller att hon gråtit mycket. Endast ett fåtal gånger vänder hon sig till Gud eller försynen med böner eller förhoppningar.

Genom Theresias journal kan vi även ta del av konvenansens gränser och de metoder som användes, då man försökte disciplinera barnen. Känslokyla och dylika straff verkar ha varit legio, medan fysisk bestraffning sällan verkar ha varit en metod man tog till, i synnerhet då det gällde äldre barn. Theresia berättar om en måndag mot slutet av maj 1806:

På kvällen ... skickade jag lilla Marie [en syster] för att hämta mig en bok som Mademoiselle uttryckligen hade förbjudt mig. Då jag märkte att den lilla inte kom tillbaka gick jag ner för att se varför hon dröjde så länge. Då förebrådde Mademoiselle mig för att ha skickat Marie. Jag svarade henne, hon blev arg. Då började jag ångra mig. Man kan väl gömma sina fel för andra människor, men samvetet kan man aldrig narra. Då Mademoiselle kom ner blev hon rörd av mina tårar och lovade mig att försöka glömma det som hänt. Men då jag gick för att be om ursäkt av Mamma sade hon att hon inte förlåter mig innan jag bättrar mig. Sedan sade hon att jag skall gå och

²⁸⁶ ”En me levant j'ai eu l'intention de bien passer ma journée” eller ”En me levant j'ai eu la bonne intention de bien passer ma journée”.

lägga mig vilket jag gjorde. Jag somnade inte genast och jag tyckte Mamma var död och att hennes skugga anklagade mig för att ha förkortat hennes dagar. Till slut, efter att ha bätt Gud ge mig styrka att bättra mig, somnade jag mycket sent.²⁸⁷

Det hände då Theresia var oregerlig att hennes mor eller guvernant hotade med att vara arg i åtta dagar, vilket fick flickan att ta reson. Den enda hänvisningen som kan tänkas syfta på fysisk bestraffning i Theresias fall härstammar från den 10 oktober 1806, då Theresia berättar om en mycket dålig dag: ”då mamma förebrått mig för en förseelse, svarade jag och ville inte lyssna till förstånd. Sedan fick Pappa mig att ångra mig.”²⁸⁸ Å andra sidan använde sig åtminstone de kvinnliga uppfostrarna uttryckligen skuldbeläggande som metod, vilket kan ha gällt även fadern i detta fall. Då flickan brast i gråt blev hon vanligen ursäktad för sina förseelser och hennes ursäkter blev accepterade. Theresia såg också upp till sina föräldrar och kände sig troligen genuint skyldig att besvara deras godhet med ett gott uppförande.

Moderns förväntningar signalerades klart till dottern, som var mycket medveten om vad som väntades av henne. Den 20 juni 1806 skriver hon om hur tacksam hon är för moderns tålmod, uppenbarligen i ett skov av ånger: “Herre, ge mig styrka att övervinna mina lidelser så att jag kan vara förtjänt av hennes kärlek”.²⁸⁹ De brister hos sig själv hon främst försöker bekämpa är lättja och ouppmärksamhet under bön och undervisning, att hon inte har tålmod med sina

²⁸⁷Le soir [- -] j’envoyai la petite Marie me chercher un livre ce que Mademoiselle m’avoit expressemens defendue coMadame je voyais que la petite ne revenoit point je suis descendue pour voir pourquoi elle tardoit tant. Alors Mademoiselle me reprocha d’avoit envoyé Marie. Je lui repliquois elle se facha. Alors je commençai me repentire on ne peut bien cacher ses fautes aux hommes mais la conscience ne peut jamais être trompés. En descendant Mademoiselle fut touchée de mes larmes elle me promit de tâcher d’oublier ce qui étoit passée Mais lorsque je vins pour demander pardon a Maman elle me dit qu’elle ne me pardonneroit lorceqqe je commencerai [?] a me corriger après cela elle me dit d’aller me coucher a ce que je fisse ne m’endormis point tout de suite il me sembloit toujours que maman etoit morte et que son ombre me reprochioit d’avoit raccourci ses jours. enfin après avoir prié dieu me donner la force de me corriger je m’endormie très tard. Ibidem den 21 maj 1806.

²⁸⁸ d’abord lorsque maman m’a reproché une negligence, j’ai [-] repliqué et je n’ai pas voulu entendre raison. Puis papa m’a fait sentir mon tort. Ibidem den 10 oktober 1806.

²⁸⁹ Dieu donne moi la force vaincre tous mes passions pour que je puisse avec le temps meriter son Affection.

yngre syskon, är uppkäftig mot sina lärare och att hon är väldigt rädd för fyrverkerier och andra höga ljud, vilket får henne att uppföra sig som ett småbarn. Hon var väl medveten om det balanserade och kontrollerade beteende som förväntades: inte fräsa, inte skrika, inte käbbla, inte slöa, inte frossa och inte rodna eller bete sig tafatt. Då hon underkänner sitt eget uppförande beskriver hon det just som att "été fort enfant". Hon är också medveten om att hon bör be om ursäkt då hon felat, även om hon har stora problem med att be om ursäkt av sin kammarjungfru som hon varit osaklig mot. Det tog henne flera dagar, innan hon fick det gjort.²⁹⁰ I grund handlar det framför allt om att bekämpa de skadliga affekterna och ta kontroll och ansvar över sitt uppförande.

Barnets första nattvardsgång utgjorde en milstolpe på vägen mot vuxenlivet och fungerade på sitt sätt som en första inledningen till detsamma. I Sverige skulle man ha fyllt 14 för att få delta i nattvarden. En vanlig tidpunkt för den första nattvardsgången var första söndagen efter påsk. Händelsen utgjorde den egentliga slutpunkten för formeringsprocessen och krävde i Sverige vissa förberedelser, närmast bestående av undervisning och förhör, som ofta inföll under fastetiden.²⁹¹ Konfirmationen var en problematisk institution i det lutherska Sverige eftersom denna bekräftelse av dopet hade en så starkt sakramental karaktär i den katolska kyrkans lära. Under senare delen av seklet diskuterades frågan livligt inom prästerskapet, där man ville åstadkomma ett gemensamt formulär för ritualerna kring konfirmationen.²⁹² Man betonade genomgående förhöret, helst ett offentligt sådant, framom löftesdelen, som hade teologiskt besvärliga konsekvenser. Av debatten på riksnivå framgår att det förekom meningsskiljaktligheter mellan de högsta stånden i denna fråga. Adeln förhöll sig negativt till prästerskapets normaliseringssträvanden; i synnerhet kritiserades det offentliga förhöret.²⁹³ Adeln

²⁹⁰ I slutet av augusti 1806.

²⁹¹ Ingmar Brohed: *Offentliga förhör och konfirmation i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift*. Acta Universitatis Lundensis. Sectio I Theologica Juridica Humaniora 26. Bibliotheca Historico-ecclestica Lundensis VII. Lund 1965.

²⁹² *Ibidem* s. 51-52.

²⁹³ *Ibidem* s. 112-113.

önskade också i religiösa frågor hålla distans till de övriga stånden och behålla kontrollen över religionsundervisningen och -utövningen i sin egen krets.

Nattvardsgången var en förutsättning för en presentation vid hovet och för äktenskap. Den föregicks sannolikt av undervisning av en präst i hemmet. Efter den första nattvardsgången förändrades inställningen till flickorna, de blev unga kvinnor, förmögna att ta ett större moraliskt ansvar för sitt liv.

Historieundervisning som formering

Kunskaper i historia ansågs vara nyttiga på många sätt. Historien var vid denna tid moralhistoria och den användes också som medel för att inpränta moral i barnet, för att forma dess själ och hjärta. Av den anledningen ingick traditionellt historiska anekdoter i undervisningen. De historiska personerna fick tjäna som exempel, antingen i positiv bemärkelse eller som avskräckande dito. Den franske författaren Choderlos de Laclos försvarade kraftigt kvinnors läsning av moralister och historiker i sin "Essai sur l'éducation des femmes."²⁹⁴

Historiekunskaper gav dessutom ypperligt underlag för konversationen. Om studier i historia skrev den berömde lord Chesterfield på följande sätt till sin son:

The testimonies of ancient history must necessarily be weaker than those of modern, as all testimony grows weaker and weaker, as it is more and more remote from us. I would therefore advise you to study ancient history, in general as other people do; that is, not to be ignorant of any of those facts which are universally received upon the faith of the best historians; and whether true or false, you have them as other people have them. But modern history, I mean particularly that of the last three centuries, is what I would have have you apply to with the greatest attention and exactness. There the probability of coming at the truth is much greater, as the

²⁹⁴ Choderlos de Laclos: *Oeuvres complètes* Bibliothèque de la Pléiade. Paris 1951. s. 449-458.

testimonies are much more recent; besides, anecdotes, memoirs, and original letters, often come to the aid of modern history.²⁹⁵

Bland prinsessan Charlottas papper finns en hel del historiska anteckningar, som erbjuder ett intressant material för undersökning av det sätt man kunde utnyttja historien för detta ändamål. I de "historiska" kunskaperna blandas mytologi och anekdoter ohämmat för att uppnå önskad effekt. Historiestudierna har i prinsessan Charlottas fall även tjänat som stärkande för kvinnoidentiteten, dels av kvinnans uppgift som ansvarig för reproduktionen av kulturen, men även som intellektuell aktör. Genomgående betonas kvinnans roll i historien och kvinnor presenteras som viktiga aktörer i historiska förlopp. Dessutom har prinsessan Charlotta läst och skrivit av regentlängder på tiotals sidor för Romarriket, Danmark, England och Frankrike. Historiestudierna inkluderade alltså inte endast moraliskt uppbyggliga berättelser, utan – åtminstone för en prinsessa – även rikligt med faktakunskaper.

Kunskaperna i den bibliska och antika historien var en viktig del av kulturen. Berättelserna erbjöd ett rikligt material av symboler, allegorier och moraliska lärdomar som spred sig överallt i adelskulturen genom teatraliseringen av hela kulturen. Bland prinsessan Charlottas studieanteckningar finns ett utmärkt exempel på denna praxis. Hon läste om de sju vise och världens sju underverk, liksom historierna om Orestes, Agamemnon, Herkules, Ifigenia, Elektra och de nio muserna. Man kan notera en intressant betoning på kvinnorna. Den antika mytologin var samtidigt ett sätt att skildra samtiden. Prinsessan har nedtecknat en förteckning över mytologiska och samtida personer år 1772:

²⁹⁵ Lord Chesterfield: *Letters*. Oxford 1998. s. 79.

Tablette
des Noms
de Dieux

Tablette des Roi et Reine
à qui ont les compa-
re

~~Titan~~ Saturne

Le Roi d'Espagne 4

Vesta

La Reine Mere de Portugal

12

Cibelle

L'Imperatrice Reine 7

~~Saturne~~ Jupiter

Le Roi de Sardaigne

~~Jupiter~~ Junon

La Reine de Prusse 15

Neptune

Le Roi d'Angleterre 5

Amphitritte

La Reine d'Angleterre 6

Mars

Le Roi de Prusse 14

Minerve

L'Imperatrice de Russie 18

Amphion

Le Roi de Suede 19

Hebé

La Reine de Suede 20

Diane

La Reine de Portugal 13

Ceres

La Reine Mere de Suede

Pluton

Le Roi de Portugal 11

Orphé

Le Roi de France 7

Venus

La Reine de France 8

Aurore

La Reine de Naples 9

Vulcain

Le Roi de Naples 10

Paris

Le Roi de Dannemark 1

Prosperine

La Reine Mere de

Dannemark 2

Appolon

L'Empereur 3

Mercure

Le Pape 16

Pegaze

Le Roi de Pologne 17

Det framgår inte ur anteckningarna vad de angivna siffrorna betecknar. Det kan röra sig om en tilltänkt renskrivningsordning, men det är också möjligt att siffrorna hänför sig till porträtt av kungligheterna. Änkedrottningarna kombineras med fruktbarhetsgudinnor, i övrigt motsvarar beskrivningarna kungligheternas egen politiska retorik. De "upplysta" regenterna sammankopplas med vishets- och kunskapsgudar. Gustaf III förknippas med Amfion, en av Zeus söner, en stor krigare och musiker upplärd av Hermes. Merkurius, eller Hermes, som anges som påvens pendang, var gudarnas budbärare – men han var också skojarnas och tjuvarnas gud.

Genom att författa en liknande tabell bekräftade man mytologins allmängiltighet och befäste olika personers image eller symbolvärde. Detta spel med metaforer var inte ovanligt, utan tvärtom vanligt och en del av den process som av Juri Lotman kallats teatralisering. Man jämförde ofta människor med antika gudomar eller ur litteraturen kända personer då man talade om dem och ville beskriva dem. Detta var alltså en sorts stilövning för prinsessan, en övning i teatralisering. Genom att ge personer mytologiska pendanger underströk man deras betydelse och skrev in dem i adelskulturen landskap. Även konsthistorien hörde till edukationen för prinsessan Charlotta. På samma sätt som med regenterna har hon gjort förteckningar och korta anteckningar om olika konstnärer, t.ex. Rembrandt, Titian och Holbein.

Prinsessan Charlottas anteckningar utgör ett mycket intressant exempel på hur historiska studier kunde användas vid en flickedukation. Prinsessan har antecknat och renskrivit korta biografier över kvinnor bland annat under rubriken "Dame Illustre de France". Först nämns hertiginnan de Maintenon och Madame de Chatêlet, vidare presenteras Mademoiselle Cheron (komponist, målare och författare), Jeanne Grey (engelsk krigardrottning), Mademoiselle du Pré (författare), Mademoiselle Donop (poet), Mademoiselle Gotsched (författare), Madame Rieger (poet), grevinnan de Voisenon (naturvetare), Cornelia (lärd kvinna i Rom), Corinne (grekisk poet) och Madame Grafingenie (författare). Deras arbeten står – om alls – mycket kort omnämnda.

Det är närmast poeters arbeten som beskrivs. Om Madame de Chatelet står endast att hon skrivit om Newton och sysslade med matematik. Presentationen av dessa kvinnor verkar allra mest säga "kvinnor kan", men inte egentligen redogöra för vad de gjort. Vidare betonas deras *modestie* och deras kärlek till sina barn, d.v.s. deras kvinnoidentitet lyfts särskilt fram.

Samma viktiga ansvar tilldelas kvinnorna i anteckningarna om den äldsta historien, där prinsessan gjort ett större kopieringsarbete. Historien berättas i avsnitt på cirka en sida varefter historien avbryts för "reflexions" genom man understrukt den moraliska aspekten. Historien börjar med Nimrod och visar genast kvinnan-moderns centrala roll: en dålig kungamoder resulterade i trettio misslyckade regentgenerationer! Sensmoralen har sammanfattats av prinsessan som att en dålig edukation får en att förlora sitt liv. Sällan har en mor utan god edukation kunnat ge sina barn en, dessutom har hon fått en dålig personlighet eftersom hon känt sig negligerad. Lyckliga är de barn som har en mor som ger dem en god edukation och stärker deras goda egenskaper. Hon ger dem ett andra liv.²⁹⁶.

I senare reflexioner betonas de mäktigas ansvar som förebild för "de små" i världen. Vidare berättas om den gode prinsen Circus (Cyrus) som fostrats till respekt och total lydnad och om hur hans rike gick under p.g.a. att varken han själv eller hans bortskämda drottning tog ansvar för barnens edukation. En viktig idé i detta resonemang är, att även döttrars edukation bör tillgodoses med noggrannhet eftersom det är så betydelsefullt att de inser vikten av att ge sina barn en god edukation, samt att lära sina barn det samma. Kvinnorna presenteras som aktörer i historien, såsom drottning Semiramis som lät bygga de otroliga murarna runt Babylon eller som Ariadne på Kreta. I varje historisk skildring nämns kvinnor. Det var kanske även ett sätt att motivera prinsessan till dessa studier genom att erbjuda henne identifikationsobjekt. Men samtidigt fick hon lära sig att prinsessor och drottningar var centrala personer, minst lika viktiga som kungarna och prinsarna, om inte viktigare, eftersom varje god regent måste ha en god mor.

²⁹⁶ Det är möjligt att denna text är kopierad efter abbé de Bellegarde.

I edukativa syften gick den historiska litteraturen hand i hand med skönlitteraturen. Läsningen av bägge skulle ha en uppbygglig effekt på barnets karaktär och ge allmänbildning om geografi, historia och kultur samt olika mänskliga egenskaper. Heinrich Frese var en anhängare av denna syn på historiestudiers nytta. Vid läsning av historien utvecklade man både förstånd och själ. Men allra viktigast var just formeringen av hjärtat och karaktären. Läsningen av goda författare utövade enligt Frese en enorm inverkan på sedligheten.²⁹⁷ Läsningen av historia, biografier och moraliska dikter kunde med fördel kopplas samman med föreläsningar i moralfilosofi.²⁹⁸ Således fick Helena, som själv bar ett antikinspirerat förnamn, läsa om antikens historier, men också om modernare tiders historia som en del av sin utbildning. Hennes flitiga läsande gladdade fadern: “... Allt detta visar att ni har smak för historievetenskapen[;] den mest lärorika för såväl förståndet som för hjärtat.”²⁹⁹

Helena läste historiska verk av Goldsmith, Russel och Rollin. Oliver Goldsmith var oerhört populär, men okritisk som historiker. Han var främst en god berättare och representerar det klassicistiska inslaget i det man kunde kalla salongsbildningen. Fadern gav dottern handledning vid läsningen av de modernare verken. Det fanns skillnader i trovärdighet hos olika författare och kritisk läsning var önskvärd. Helenas stora intresse för den moderna historien verkar nästan ha överraskat fadern.³⁰⁰ Förutom historisk litteratur kunde även skildringar av samtiden vara god läsning, men då gällde det oftast främmande länder och kulturer. Helena läste gärna historiska verk och reseskildringar där även i de föregående avsnittet behandlade naturbeskrivningarna kunde ingå. Bland annat Bartels skildring av Sicilien lästes under sommaren 1794, men bibliofilen Frese kunde ge även ett vidare perspektiv på ämnet:

²⁹⁷ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 3 juli 1796. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁹⁸ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 6 juli 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

²⁹⁹ “Toute cela prouve le Gout que Vous avez pour l’Histoire la Science la plus instructive autant pour l’Esprit que pour le Cœur.” Heinrich Frese till sin dotter Helena den 10 juli 1797. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³⁰⁰ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 20 augusti 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

...jag gläder mig mycket över att du funnit ett särdeles stort nöje i Bartels skildring av Sicilien. Det är för mig ett bevis på att du finner behag i reella och i sak intressanta ämnen. Skildringen av Sicilien är viktig för oss i alla avseenden. Den är knuten till antikens och medeltidens historia och även till den nyare historien. Naturhistorien ger i varje avseende rikt stoff för att tillfredsställa de vetgiriga läsarna. Denna ö, så berömd för sitt klimat, besitter mer skönhet, mer märkvärdigheter än något annat land. Därför har den också så många beundrare och därför finns det så många beskrivningar som gör den känd. Engelsmän, fransmän, danskar och tyskar har tävlat med varandra om att beskriva denna härliga ö för sina landsmän. Stilen är inte hos alla lika angenäm, ... och olika ting har fånglat de resandes uppmärksamhet, men innehållet är alltid tilldragande. Jag skall bemöda mig om att införskaffa dig de förnämsta av dessa skildringar.³⁰¹

Helena skrev även ett referat av Bartels text, vilket samtidigt var en retorisk övning.³⁰² Hennes far uppmuntrade läsning av detta slag. Han ansåg att läsningen om de olika länderna, deras natur och folk var upplysande för förståndet och kunde ge Helena insikter om den mänskliga naturen. Upptäcksresorna var som bekant i full gång; ny och intressant information om främmande kontinenter spred sig genom böcker runtom i Europa. De obekanta kulturerna och exotiska landskapen hade ett romantiskt skimmer, men framstod för Frese framför allt som

³⁰¹ ...ich freue mich sehr, daß du besonders Geschmack an Bartels Beschreibung von Sicilien gefunden hast. Es ist mir ein beweiß, daß reelle und in der That interreßante Gegenstände dich reizen. Sicilens Beschreibung ist uns in aller Absicht wichtig. Sie ist mit der älteste mit der mittlere und eben so sehr mit der neuere Geschichte in Verbindung die Naturgeschichte findet in jeden abs[icht] reichen Stoff, die Neugierde des wißbegierigen Lesers zu befriedigen. Diese Insel die ihres Climates wegen so berühmt ist liefert mehr schönheiten mehr Merkwürdigkeiteh wie irgend ein anderes land. Deswegen finde sie auch so viele Bewunderer, und [An²]haben beschreibungen derselben bekant zu machen. Engländer, Franzosen Dänen, Deutsche haben sich um die Wette bemühet ihren landerleuten diese herrliche Insel su beschreiben. Der Styl ist nicht in allen gleich angenehm, und die Gegenstände [- -] Reysende vor die andere seine Aufmerksamkeit gewidmet hat verschieden; aber der Inhalt immer anziehend. Ich werde mich bemühen die dir vornehmsten dieser beschreibungen zu verschaffen. Heinrich Frese till sin dotter Helena, odat. möjligen i slutet av juni 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³⁰² Heinrich Frese till sin dotter Helena den 8 juli 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

en källa till ny och viktig kunskap. Reseskildringarna gav möjlighet att tillskansa sig nya idéer och tankar som man inte kunde uppnå genom endast reflexion.³⁰³

Valet av lämplig litteratur skedde i princip i samråd med dottern i familjen Frese. Bokkatalogerna utgjorde en grund för diskussioner kring litteraturen och historien. Frese såg en koppling mellan dessa två, han närmade sig samhällen genom litteraturen och kunde se politiken och vetenskapen gå hand i hand. Det här är ytterligare en aspekt på sambandet mellan historia och moral, politik och karaktär. Också skönlitteraturen var för Frese förknippad med nationernas karaktärer och deras politiska situation. Den 13 juli 1799 skrev han om en inväntad bokleverans från England:

Med allt detta finner Ni tillräckligt med intressanta saker att läsa. Det finns flera små poesiverk, men jag är rädd för att de inte kommer att göra lycka hos Er; emedan de inte är värda det: fastän jag valt dem efter återkommande eloger i olika tidskrifter, till och med i tidskriften från Jena, som citerar dem som den bästa engelska poesin för närvarande. Då Ni jämför dem med den nuvarande tyska Parnassen, finner ni att den senare segrar – över den engelska som endast upprepar eller än värre stjälar inte endast idéer utan till och med hela verser ord för ord. – Man märker att dessa öbor är absorberade av politik och militära manövrer som roar dem därhemma, utan en enda fiende inom synhåll.³⁰⁴

Generellt sett var professor Frese intresserad av de olika politiska händelserna i Europa, och han speglade dem mot etiska och kulturella värderingar

³⁰³ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 14 juni 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³⁰⁴ Avec tout cela Vous trouverez assez des choses interessantes pour votre lecture.. Il y plusieurs petits ouvrages poetiques; mais je crains qu'ils ne feront pas fortune chez Vous; aussi ils ne le meritent pas; quoique je les ai choisis apres des eloges repetées dans plusieurs journeaux; même La Gaztte de Jéne, les citoit coMadame ce que la Poesie angloise d'apresent produisoit du mieux. Vous verrez en les compresent avec le Parnasse actuel d'Allemagne, que ce dernier emportera le prix sur le ton languissance des anglois, qui ne font que repeter ou plustot voler de leurs medecissen pas seulment des idées; mais des vers même de mot en mot.- On voit bien que les Habitans de cet Isle, sont absorbés par les politiques, et des manoeuvres militaires qant ils s'amusement à la maison, sans voire aucun Ennemi. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 13 juli 1799. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

åtminstone i sina brev till dottern. Det hände att han skickade tidningar ut till Petrovskij, t. ex. till sin syster som befann sig där, men han kunde hänvisa till dem utgående från att också Helena läste dem. Den franska revolutionens kaos gav enligt honom anledning att vända sig till försynen. Han ville gärna att Helena skulle känna till händelserna i Frankrike och jämförde Robespierre med Cromwell.³⁰⁵ Han verkar ha haft ett ambivalent förhållande till England, som han å ena sidan beundrade, å andra sidan kritiserade för inåtvändhet och brist på nytänkande. Även här finns en parallell mellan James Thomson och Frese. Thomson skrev i sin patriotiska dikt "Britannica" om behovet att befästa det engelska herraväldet över havet.³⁰⁶ Frese följer den sena upplysningstidens anglofila strömningar, samtidigt som han är politiskt kritisk. Dessutom uppskattade han inte den samtida engelska poesin. Thomson och Pope men även Wollstonecraft var läsvärd litteratur enligt Frese. Intresset för Wollstonecraft tyder på ett seriöst samhälleligt eller politiskt intresse, som emellertid inte utvecklas i breven. En möjlig orsak är förstås att professor Frese avsiktligt visade försiktighet på grund av det politiska läget i Ryssland.

Även Augusta Armfelt läste Frankrikes, Rysslands, Preussens och Sveriges historia. Läsningen fungerade samtidigt som språkliga övningar, eftersom hon skrev referat och även översatte texter. Armfelt kommenterade ofta i sina brev de aktuella händelserna på kontinenten för sin dotter. Under 1799 var Armfelt särskilt fascinerad av general Souvorov, och han hade stor omsorg om att sända sin dotter ett porträtt av idolen. Det hände sig dessutom, att Armfelt fick stifta bekantskap med generalen, då denne tog kontakt för att gifta bort sin son med en av de kurländska prinsessorna för vilka Armfelt hade ansvaret. Armfelts intresse för den originelle ryske generalen var stort och han rapporterade med förskräckt förtjusning för sin dotter hur generalen tog emot biskopen i bara kalsongerna. Armfelt berättade även i sina brev om de kvinnliga kosacker han sett rida igenom Prag. Han var trots sin i princip mycket konservativa läggning rätt imponerad av synen. De kvinnliga krigarna passade in i den mytologiskt inspirerade synen på

³⁰⁵ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 29 augusti 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³⁰⁶ W.J. Courthope: *A History of English poetry*. Vol. 5. London 1925. s. 303.

den historiska samtiden som presenterats ovan. Kvinnliga krigare hade en mytologisk-historisk-förlaga, som gjorde dem acceptabla i princip, trots att Armfelts egen dotter var inträngd i en helt annorlunda roll.

Armfelt såg mycket mörk på samtiden på grund av sin egen landsflykt, den franska revolutionen och de krig den resulterade i. Han såg sjuttonhundratalet som en tid för extrema idéer, något som var mycket dåligt, och han skyllde på "filosoferna". Han motsatte sig allt resonerade och filosoferande, vilket är rätt intressant med tanke på att han själv blev indragen i ideologiska och politiska diskussioner på kontinenten.³⁰⁷ Överhuvudtaget var den franska revolutionen något som skakade adelns kultur. Det konkreta förkastande av denna kultur och värderingar som revolutionen utgjorde kunde inte gå obemärkt förbi. Blodsutgjutelsen och de mänskliga lidanden som följde revolutionen bekräftade för adeln behovet av det motstånd mot förändringar som deras kultur utövade.

Lovisa Ulrika Horn gjorde ett längre översättningsarbete i historia, som hon rubricerat: "Traduit de l'Histoire François par Woltematt en langue Suedoise; au François par Madselle La Baronne Louise Ulrique Horn Qui l'a écrit de propre main 1768". Hon var då sexton eller sjutton år gammal. Några år senare har hon, i fraktur, skrivit ner religiösa betraktelser.³⁰⁸ Det utgavs även en del läroböcker i historia för, som det ofta hette, kvinnor och barn. Denna utgivning av böcker återspeglar en existerande efterfrågan.³⁰⁹

Historieundervisningens förhållande till moralen var tudelad: för det första ville man genom studier i moralhistoria motivera och övertyga barnet att ägna sig åt att stärka sin karaktär och leva dygdigt, för det andra ville man *de facto* påverka barnets karaktär genom denna typ av moralisk läsning. Historien var samtidigt närvarande och frånvarande. Den var närvarande genom att den skildrade människan, men frånvarande genom att den var "någon annanstans" i en annan tid eller på en annan ort och bildade en kontrast till den egna verkligheten. På det sättet fungerade historien som ett utopia, ett tankeexperiment,

³⁰⁷ Augusta Armfelts journal 1797. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁰⁸ Lovisa Ulrika Horns arkiv. Esplunda arkiv. RA, Stockholm.

³⁰⁹ Matti Klinge: "Maailmanhistoriaa Pohjanmaan mamselleille" i *Historiallinen aikakauskirja*. 2/1991. s. 123-125.

som förekom redan under föregående sekel inom skönlitteraturen.³¹⁰ Historiska romaner, som Barthélémys *Les voyages de jeune Anacharsis* eller Fénelons *Les Aventures de Télémaque*, fungerade således på samma sätt som formerande läsning som verk om Frankrikes eller något annat lands historia. Dessutom fanns den populära romanen av filantropisten J.H. Campe, nämligen hans Robison Krusoe som kom att spridas runt Nordeuropa.³¹¹ Både Helena Frese och Jacobina Musterhjelm³¹² på den nyländska landsbygden tog del av romanen. Eftersom kvinnorna är fullständigt frånvarande i denna roman, förutom Robinsons moder som är närvarande genom det kristna arv hon lämnat sin son, har det budskap som nått t. ex. fröken Jacobina troligen varit ett om vikten av flit och kristen tro.

Läsningen var en viktig del av adelskulturen. Genom litteraturen kunde man tillägna sig fransk kultur och uppöva sin egen smak och stilkänsla. Föreställningen om att de texter som lästes och skrevs, översattes och refererades enligt den traditionella undervisningsmetoden *de facto* påverkade karaktären levde fortfarande i adelskulturen. Skillnaden mellan fakta och fiktion var inte väsentlig; det var det stilistiska och moraliska kvaliteterna som avgjorde vilka texter barnen arbetade med.

³¹⁰ Klinge 1996 s. 148.

³¹¹ Om Krusoetemat i litteraturen se Yrjö Hirn: *Ön i världshavet*. Helsingfors 1928.

³¹² Jacobina Charlotta Munsterhjelm's Dagböcker 1799-1801. 1970 s. 79, 92.

Sättet att uttrycka sig

Som framgått var konversationen en viktig social markör, konversationskonsten ingick i idealet för den adliga kulturen. Det som återspeglar denna konversation i dag är dess skriftliga form; breven. Den sociala situationen och umgänget kommer att behandlas i avsnittet **Sättet att vara**.

Adelskulturen hade på sätt och vis haft monopol på privat korrespondens. Den galanta stilen i Madame de Sévigné's efterföljd var en grundpelare i adelskulturen. Men med den tilltagande läs- och skrivkunnigheten och de tilltagande ekonomiska resurserna hade även inom borgerskapet en brevskrivningskultur vuxit fram. Den borgerliga brevskrivningskonsten utlärdes genom brevställare och brevromaner. En viktig målsättning var att den borgerliga brevskrivningskonsten skulle vara "uppriktig" och "ärlig" i motsats till den adliga "galanta" och "konstlade" stilen. I denna situation drevs adelns brevskrivningskonst, som tidigare hämtat former av retoriken,³¹³ än mer mot det galanta, i sin stil.

Breven påminner allt mer om fri konversation, och flera olika stilar kan utläsas t.o.m. i samma brev. Allt detta var som sagt en ytterst viktig manifestation av adeltexten, vilket betydde att även flickorna måste behärska denna genre. Detta krävde mycket övning. Såsom tidigare nämnts gick undervisningen ofta ut på att imitera och skriva av. Breven skulle formuleras ledigt och stilrent. Inläringen skedd alltså genom idogt övande, försök och misstag, korrigeringar och omskrivningar tills skribenten behärskade de olika stiltonerna. Således ägde inläringen av brevskrivningskonsten och dess stilarter rum genom fiktiv eller reell korrespondens. Flickorna skrev brevkoncept som genomlästes och korrigerades av föräldrar eller lärare. För att kunna anamma stilarterna fick flickorna även läsa och/eller kopiera brev. Detta var en central del av edukationen. Eftersom flickorna inte undervisats i teoretisk retorik, kunde det ofta vara lättare för dem att uppnå en galant brevskrivningsstil.

³¹³ Hansson 1988. s. 202-204.

Det fanns flera publicerade böcker med brev. Bland de mest berömda och dem som ansågs vara mest eftersträvansvärda i frågan om sin stil hörde Madame de Sevignés brev, närmast breven till dottern. Även andra brev från föräldrar till barn fanns publicerade. Också fäder skrev till sina döttrar. Gustaf Mauritz Armfelt var en god brevskrivare och hans brev erbjuder många exempel på stilar han presenterade för sin dotter. De flesta breven skrevs under den tid då Augusta återvänt till Sverige, medan fadern fortfarande reste runt på kontinenten och skötte olika arbetsuppgifter han erhållit där. Samtidigt som han uppehöll kontakten med sin dotter undervisade han henne i brevskrivningskonsten. Detta skedde oftast implicit, genom exempel, men ibland kommenterade han hennes brev, stilen, innehållet och även, märk väl, rättstavningen närmast då det gällde det svenska språket. I övrigt var naturligtvis korrespondensspråket franska likaväl för Armfelt som för Heinrich Frese i Moskva.

I Gustaf Mauritz Armfelts brev kan man urskilja vissa återkommande teman i breven till dottern. Oftast börjar han breven med att redogöra för det som hänt sedan han senast skrivit, vem han mött, var han rest o.s.v., sedan övergår han till att redogöra för de politiska och militära händelserna på kontinenten. Breven fick således ett nyhetsvärde och även en formerande funktion, genom att författaren kan låta lämpliga attribut och kommentarer tydliggöra vem som var skurk och vem som var respektabel i det europeiska maktspelet. Detta avsnitt i brevet fyller den funktion av nyhetsförmedling korrespondensen vid denna tid hade. Det var också avsnitt man med fördel kunde läsa högt i sällskap. Korrespondensen mellan Armfelt och dottern var nämligen i princip intim, i den betydelsen att Armfelt inte utgick från att t. ex. hans hustru skulle läsa eller höra breven. Han förde en skild intensiv korrespondens med modern. Armfelt kunde ibland i breven till dottern skriva saker som uttryckligen inte skulle nå hustrun.³¹⁴ Ofta skrev han i vackra ordalag om sina känslor för dottern och om sitt öde som landsflyktig (t.ex. 1 juni 1799). Vidare kommenterade han enskilda personer och deras stil och moral, ofta svenskar i Stockholm eller där han befann sig. I breven

³¹⁴ Här måste man förstås göra en reservation. Det är möjligt att Armfelt tvärtom uttryckligen ville pika sin hustru via breven till dottern. Min bedömning är dock att så inte var fallet.

finns också anekdoter och skildringar av orter han besökt. Dessa skildringar är dock rätt strikta till sin karaktär och innehåller mycket litet känsloladdning, vilket inte kan sägas om Freses brevskrivningsstil, som är betydligt mera påverkad av t. ex. James Thomsons och tyska förromantikens stil.

Explicit undervisning i Armfelts brev finns dels då han kommenterar dotterns brev; några är bra men andra saknar väsentlig information, dels då han gör exkursioner i Kants filosofi. Det senare har vi skäl att återkomma till, men om stilen i dessa avsnitt kan sägas att de skiljer sig genom interpunkteringen, d.v.s. det är det enda sammanhang då författaren använder sig av punkt på ett liknande sätt som i tryckt text. I övrigt använder han liksom många samtida närmast något som liknar ett tankestreck eller ett utdraget kommatecken. Denna skillnad kan tolkas som en markering av att det inte rör sig om konversation i vanlig mening, utan mer om föreläsning eller retorisk diskursskrift. Annars löper Armfelts text smidigt, med föga interpunktering och få versaler. Versalerna används i regel inte i början av en sats utan i stället för att betona ett specifikt ord. Det franska språket erbjuder dessutom flera möjligheter till användning av versaler. En lättare betoning kan anges med versal på artikeln, en starkare genom versal på själva substantivet och stor tyngd kan ges åt ett ord genom att skriva bägge med versal i början. Konversationen flyter lätt och ibland återgår författaren oväntat till att kommentera något dottern sagt i ett tidigare brev, ett drag som framhäver brevets karaktär av konversation och samtal. Han betonar korrespondensens intima karaktär genom att dua dottern, i motsats till professor Frese som mera stelt följer konventionen. Armfelt kommenterar ett av dotterns brev på följande sätt:

Karlsbad den 4 juli [1799]

Jag har med obeskrivlig glädje emottagit tvenne brev, min kära vän, när de är utan datum (ett drag som jag älskar mycket att se i de brev jag får motta av mina korrespondenter). Jag kan härleda av breven från Maman att det första är från Linnäs den 7 eller 8, det senare från Löfstadt den 15, för övrigt

är breven vackert skrivna utan att snåla med papperet, emedan ”Le cher Pere” är [vedetté] och alla formalia enligt kortaste möjliga ceremoniel.³¹⁵

Som exemplet visar använde sig Armfelt ofta av rätt bitande ironi i sin kritik, vilket kan anses vara ett galant grepp. Han ville att dottern skulle träna den galanta stilen i sina brev till honom och inte komma undan med slitna fraser. Han visar dock ibland att den galanta stilen kräver eftertanke, som då han kommenterar sin dotters brev på följande sätt:

Det verkar som att du skapar baroner och grevar väl lätt, är inte Pinetti som du titulerar baron de Pinetti ditt påhitt? [Brolin] är inte baron, jag tror inte ens han är adelsman, och Madame de Wrangel är inte grevinna, hennes avlidne make var endast baron. Det är mycket viktigare än du tror, min kära vän, att klassa människor korrekt i detta sekel, då man slösat med titlar för att nedvärdera dem.³¹⁶

Det gällde att ständigt finna en balans mellan den lediga galanta stilen och den strikta hövishetskodexen som var närvarande i konversationen. Rättstavningen var en faktor, där man kan se skillnader mellan kvinnor: en del har en väldigt korrekt stavning, medan andra inte särskilt ansträngde sig för ortografin. “Litet på sne skadar intet”, kommenterade Armfelt sin dotters brev en

³¹⁵ 23 Carsbad ce 4 juillet [1799]

J’ai reçu avec un plaisir inexprimable deux de tes lettres ma bien bonne Amie quoique elle Son Sans date (chose que j’aime beaucoup à voir dans les lettres de mes correspondents) je peu deviner par celles de Maman que La premiere est de Linnäs le 7 ou la 8, et l’autre de Löfstadt du 15, au reste ce lettres sont joliment écrites et Sans oeconomie du papier, puisque Le cher Pere est en vedetté et toutes les formes du ceremoniel La plus Stricte.

³¹⁶ il paroît que tu fais bien Lestement des Barones et des Comtes, est-ce que Pinetti qui se trouve ici avec le titre de Baron de Pinetti serroit de ta fabrique _ Brelin n’est pas Baron je croirois pas même qu’il n’est pas Gentilhomme – et M^dme de Vrangél n’est pas Comtesse – feu Son Epouse n’étoit que Baron – il est plus essentiel que tu ne crois ma chere Amie, de qualifier au juste les personnes dans ce Siecle, ou souvent on ne prodigue Les titres de distinction que pour les avilir – je ne dis pas que c’est la cas ici, mais pendant La Regence p. ex. tou ce qui étoit respecté en fait de titres ou de faveurs Sous la Regne du feu Roi, a été avilis et deshonoré par la choix des personnes qu’on eu a decorée- Armfelt till sin dotter Augusta den 15 juli 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

gång³¹⁷ sin dotters brev, men den gången gällde det raderna. Augustas brev har en konsekvent stavning, något som fungerade som ett tecken på att hon fått en god edukation. Trots att Armfelt till exempel tyckte att rättstavning var viktigt, är det inte alls sagt att alla ansåg det, eller att det nödvändigtvis skulle ha hört till adelskulturen, snarare tvärtom. Armfelt intresserade sig närmast för svensk rättstavning, dels var han intresserad av att upprätthålla Augustas svenskkunskaper i landsflykten, dels var det senare ett av hans särintressen som ledamot vid Svenska Akademien.³¹⁸ För övrigt skrev Armfelt oftast på svenska till sin övriga familj, men inte alltid. I breven till Augusta begränsar sig svenskan till enstaka ord som då han beskyller henne för slarv, eller “slurf” som han ibland skriver. Svenskan förblev således ett mer vulgärt språk. Just språkvalet är det som tydligast visar på brevens edukativa karaktär.

Heinrich Frese betonade visserligen ortografins betydelse för sin dotter, men varken hans egen eller hennes stavning är helt konsekvent. Prinsessan Charlottas koncept har aldrig några korrigeringar av annan hand i stavningen, trots att de ibland kan vara markerade med ordet “corrigé” eller “vue et corrige” i kanten. Prinsessan försökte i alla fall stava väl; ordet *nécessaire* var för henne ett svårt ord, nästan alltid stavat på flera olika sätt efter varandra (och sällan korrekt). Även stavningen i hennes senare dagböcker är ytterst inkonsekvent, uppenbarligen som en följd av ett medvetet val i hennes edukation. Armfelt var inte mycket för att predika om detaljer, men rättstavningen var inte heller helt irrelevant, vilket framkommer i ett brev som dessutom skildrar en konstellation där en äldre syster undervisar en yngre bror:

Er bror har skrivit mig ett rätt sött brev – men då man låter honom göra det, angående idéer och uttryckens former, ber jag er min goda vän att korrigera hans stavning, så att han inte får vanan att stava vissa ord fel – ty vanan att

³¹⁷ Armfelt till sin dotter Augusta den 4 december 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³¹⁸ Stig Ramel: “Gustaf Mauritz Armfelt och Svenska Akademien” i *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*. Stockholm 1996. s. 228.

skriva står ovan studier, då man låter skriften löpa, utan att ha tid granska varje rad.³¹⁹

Flickan inträder här i rollen av lärare för sin yngre bror, något som även förekom hos familjen von Stedingk.³²⁰ För brodern är rättstavning och latinkunskaper viktiga och Augusta får i egenskap av lärare lära honom vanan att stava rätt. Stilen skulle utvecklas personligt. Armfelt hade alltså tilltro till Augustas kunskaper och förmåga att handleda också en pojke i hans studier. Men en gång fick Augusta en direkt uppsträckning för vårdslöshet:

Den 24 oktober [1799]

Ert brev från den 26 september som jag nyss emottagit har gett mig mycket nöje emedan jag fått nyheter ifrån Er. Brevet var inte endast oläsligt på flera ställen, en sak som inte uppehåller mig, men i en fullständigt obegriplig stil då det gäller omdömesförmåga. Jag ser att min korrespondens är en obligation och jag vill inte vara Er motbjudande då jag på intet vis kan bidra till Ert välbehag, såtillvida beror det på Er att inte längre skriva till mig. Jag är aldrig överraskad att se att min familj tar den förskräckliga smaken i det land där de befinner sig. För övrigt är det ett nytt tillfälle för olyckan, som ständigt prövar mig.

De detaljer Ni ger mig av Era sysslor ger mig ingen klarhet förutom gällande renskrivningen. *Tre sidor ryska, tre grammatik och därtill en sida journal*, vilket besvär för fyra månader. Jag vet att ni rest etc. etc. men det är likväl ett arbete för fyra dagar. Ni säger mig inget, inget om matematiken eller aritmetiken ... men Ni sparar denna syssla till en mognare ålder. Då jag med

³¹⁹ Votre frere m'a écrit une assés jolie lettres - mais tout en le laissant faire, quant aux idées et à la tournure de Ses phrases, je vous prie me bonne amie de corriger ses fautes d'Orthographie, pour qu'il ne prenne L'habitude de mal écrire certain mot – car L'habitude en fait d'écriture est au dessus de L'étude, quand on se laisse alles, sans avoir le tems d'étudier chaque Ligne. Armfelt till sin dotter Augusta den 25 juni 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³²⁰ Sophie Theresia von Stedingks dagbok den 14 augusti 1807. Släkten af Ugglas arkiv. KB.

tiden lyckas dechiffrera Ert brev, skall jag svara på det, i väntan på det önskar jag att ni mår väl. Baron Armfelt.³²¹

I detta brev visar Armfelt sin ilska genom att nia dottern och inte kalla sig far, utan underteckna brevet officiellt. Hövlighetsfraserna är i det närmaste bortlämnade. Augusta skrev även brev till andra under faders ledning, också till sina egna väninnor. Det finns brevkoncept bevarade av detta slag, korrigerade av fadern liksom hänvisningar till brevkoncept skickade till fadern, liksom andra texter.

Journalen³²² var ett viktigt redskap vid eduktionen. Den kunde användas som stöd för studierna och korrespondensen. En journal kunde även föras av rent formerande skäl, liksom Thersia von Stedingks journal visat. Augusta förde journal över sina dagliga sysslor, närmast studier, vilka hon sedan skrev rent efter korrigeringar av fadern. Hon gjorde även översättningar och referat av framför allt historiska texter. Ett ovanligt uttryck tog Augustas studier i historia och tyska, då fadern lät trycka hennes studiematerial *Kurzer Abriß der Russichen Geschichte zum Gebrauch de Jugend, von der Errichtung der Monarchie oder dem Jahre 863 nach der christlichen Zeitrechnung bis zum Tode der Elisabeth Petrowna 1761. Erster Theil bis zur Erwählung des Michael Feodorowitch Romanof*. Detta skedde i Berlin 1799 och den

³²¹ Votre Lettre du 26 Sept: que je viens de recevoir, m'a ôté tout L'agrement que je éprouve en recevant de vos nouvelles – Elle étoit non seulement illisible dans beacoup d'endroits, chose sur laquelle je ne m'arête pas, mais d'un Style incomprehensible quant au Sens – Je vois que ma correspondance vous êtes à charge et je ne veux pas vous être désagréable ne pouvant d'aucune maniere contribuer à votre agrement, ainsi il dependra de vous de ne plus m'ecrire. Je ne Serois jamais étonné de voir ma famille prendre le Gout du terroire du pays où ils Sont.– d'ailleurs c'est une chance nouvelle de L'infortune, qui me reste à éprouver.

Le detail que vous me faite de vos occupations ne me laisse entre voir clairement que La partie du copiation au nêt_ 3 Pages de Russes, 3 de La Grammaire, et bientot une lettre du journal voila une belle besogne pour 4 mois – je Sais que vous avés été en voyage etc. etc. mais aussi tout ce travail est L'affaire de 4 jours. Vous ne me dites rien, ni des Mathematiques ni de L'arithmetique il y auroit quand au cartier de ce dernier, aussi une tres grande copiature à faire – mais c'est [-] pour un age plus mûr que vous vous reservée cette occupation – Quand je pourrois avec te tems dechiffrer votre lettre, j'y reponderai – en attendant je desire que Vous Vous portiés bien. Le Bon d'Armfelt.
Armfelt till sin dotter Augusta den 24 oktober 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³²² Jag använder det samtida ordet journal för att understryka att det inte handlar om dagböcker i modern mening. Se Sjöblad 1997, kap.1.

lilla boken är tillägnad den yngre brodern Gösta. Boken är en översättning från ett franskt kompendium. I ett förord berättar Augustas lärare doktor Heinsius om Augustas studier. Han berättar att hon studerat tyska endast en mycket kort tid, men lärt sig väldigt snabbt. Han säger också att Augusta behärskar sju språk, däribland även latin.³²³ En stor del av sin tid använde hon alltså till att öva skrivning, framför allt stil. Genom att föra anteckningar under läsningen garanterades läsning med eftertanke. Armfelt använde själv samma metod då han läste. Lämpliga citat kunde senare även användas vid korrespondensen.

En viktig förutsättning för en god konversationskunskap var ett gott behärskande av språket, vilket möjliggjorde val av stilgrepp och god användning av nyanser. Augusta Armfelt skulle även använda sina språkkunskaper i sin korrespondens. Åtminstone använde hon tyska i brev till hertiginnan av Kurland och engelska enligt följande direktiv:

Pfeiff och hans hustru är här, [och] frågar mig alla dagar om nyheter från dig, de är galna i dig, skriv dem några rader på engelska, säg dem att deras hågkomst som jag förmedlat värmer dig.³²⁴

Språkstudierna var för flickor till största delen språkbadsundervisning. Augusta Armfelt omnämner sin "bonne" som möjligen talade franska med henne. Hennes resor under barndomen gav henne dessutom ypperliga tillfällen att lära sig franska, italienska, tyska, engelska och ryska, tillfällen som hennes far såg till att hon utnyttjade genom att stöda inläringen med hjälp lärare, litteratur och konversation. Malla Silfverstolpe undervisades i franska av en äldre dam och

³²³ Boken är anonymt publicerad och återfanns vid katalogiseringen av Åminne gods bibliotek våren 2002. Boken är numera donerad till Helsingfors Universitetsbibliotek, Kungliga Biblioteket i Stockholm och Åbo Akademiens bibliotek. Armfelts avsikt var också att låta Augusta skriva en fortsättning, men den blev troligen aldrig av. Armfelts Pro Memoria för dotterns edukation daterad 6 maj 1799. Augusta Pipers papper. Löfstad samlingarna. Vadstena landsarkiv.

³²⁴ Pfeiff et Sa femme qui sont ici, me demande tous les jours de tes nouvelles, il est fou de toi, écrits Lui quelques Lignes en Anglois, en Lui disant comme tu es Sensible à Son Souvenir donc je t'ai fait part - Armfelt till sin dotter Augusta den 24 november 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

prinssan Sophie lärde sig franska och tyska av sin “omgivning”.³²⁵ Denna metod kunde i princip tillämpas hur tidigt som helst i åldrarna.

Språkkunskaperna var viktiga för familjen Frese i Moskva av sociala skäl. Den miljö de befann sig i var mångkulturell i modern mening, trots att de samtida närmast uppfattade detta som en självklar egenskap i sin sociala grupp och dess kultur. Denna kultur betraktade man ändå som enhetlig. Språkstudierna skilde sig på grundläggande sätt från modern språkundervisning. De var en del av socialisationen liksom den övriga edukationen. Inläringen av olika språk påbörjades tidigt i barndomen och löpte sedan parallellt med övriga litteratur- och kulturstudier som berörde de olika europeiska nationerna och deras historia. Det är därför svårt och förvanskande att skilja språkundervisningen från de övriga kulturella studierna. Till dessa studier bör således räknas såväl litteraturstudier som brevskrivning och all övning i konversation. Den muntliga konversationen har förstås gått förlorad, men man bör utan vidare se brevskrivningen som en form av konversation, vilket även samtiden gjorde.³²⁶ Man markerade detta genom associativa dispositioner och ett sparsamt användande av skiljetecken och versaler. Korrespondensen fungerade som stilistisk övning, stavningsövning och konversationsövning, samt användes även för i föregående avsnitt presenterade moraliska och karaktärsdanande syften. För att kontrollera och förbättra Helena Freses språkkunskaper skedde korrespondensen med fadern på tre språk: “Det är mig mycket kärt att du växlar mellan språk i din brevväxling.”³²⁷

Helenas första språk var tyskan och i viss mån möjligen ryskan, medan franskan som var det viktigaste språket då det gällde den adliga kulturen, skulle bli hennes första främmande språk. Därför kom de flesta breven att skrivas på franska. I Moskva fanns även engelskspråkiga kretsar, och eftersom fadern dessutom närde ett särskilt intresse för den engelska litteraturen, var även engelskan ett språk som Helena fick lära sig. Språket i sig var en viktig identitetsfaktor och symbol. Genom att växla språk växlade brevsribenten även handstil, då man på tyska använde sig av en helt annan kalligrafi och andra

³²⁵ *Katarina II:s memoarer* s. 26, Malla Silfverstolpes memoarer s. 14-17.

³²⁶ Hansson 1988. s. 42, 53.

³²⁷ Heinrich Frese till sin dotter Helena odat. antagligen i slutet av juni 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

bokstäver. Förutom språk valde man samtidigt form och delvis innehåll i ett brev. Språkkunskap var även ett tecken på en god edukation. Särskilt det franska språket var centralt i detta avseende.

Söndagen den 12 augusti [1795] klocka 10 på kvällen

Min kära Helena

...

Jag kan inte låta bli att tillstå, att bland annat den lätthet med vilken jag hörde er tala engelska har gett mig stort nöje. Men jag ber er att inte därvid glömma franskan, detta behagliga språk har så många fördelar att jag gärna såg att ni behärskade det fullständigt. Ni är på god väg mot detta. Det kräver endast att ni lägger särskild vikt vid att tala alla språk och i synnerhet franskan helt perfekt. Jag är mindre orolig för tyskan, eftersom ni har tillfälle att höra den så mycket kan ni nästan inte undgå att behärska den perfekt. Läsning av utvalda böcker på samtliga dessa språk gör er bekant med ord, uttryck och fraser, samtidigt som ni inte kan undgå slående tankar eller roande idéer genom vilka de berömda författarna från olika nationer undervisar, lika mycket som de underhåller oss.

Ni sade mig i går, att ni slutfört er Thomson. Jag skulle gärna vilja veta om ni förstod denna vackra författare tillräckligt. Det får vi se på lördag, men ni

måste påminna mig därom. Adjö, mitt kära barn. Upphör inte med arbetet för hjärtats och tankens daning.³²⁸

Förutom tyska, engelska och franska fick Helena undervisning i italienska av en italiensk lärare³²⁹ Återigen gick språkundervisningen hand i hand med litterär och kulturell undervisning. Språkstudierna kompletterades med litteratur som Helena själv fick vara med om att välja ut. I slutet av maj 1799 beställde professor Frese italienska böcker åt sig och sin dotter. Han ansåg det nödvändigt att läsa klassisk litteratur och även att Helena kände till den italienska litteraturhistorien eftersom hon studerade språket. Det var också viktigt att hon kände till samtida italienska poeter, författare och historiker. Han rekommenderade att hon skulle läsa *Allgemeine Literatur Zeitung* för att hålla sig à jour med händelserna på det litterära fältet – helst på alla viktiga språk.³³⁰

Den italienska litteraturen hörde till en god bildning på grund av det klassicistiska mode som svepte över Europa vid denna tid. De arkeologiska fynden i Italien hade väckt ett nytt intresse för antiken. Italienskan var även det andra bildade språket inom den galanta kulturen efter franskan – då Madame de

³²⁸ Dimanche le 12 d'aout à 10 heures du soir [1795]

ma chere Helene

--

Je ne puis pas me retenir de vous avouer, qu'entre autre, la facilité, avec la quelle je vous ai entendu parler l'anglois m'a donne beaucoup plaisir. Mais je Vous en prie ne negligez pas dans le même tems le françois, cette langue ci a tant des agrements, et tant des avantages que je voudrois que vous la possediez dans tout sa force. Vous etez en tres bon chemin pour cela. Il se tient seulement à ce que vous y mettez un prix particuliere, de parler absolument bien toutes les langue et paritculiuerment la langue francoise. Pour l'allemand je suis moins embarassé, parceque à force de l'entendre comme Vous y avez occasion, vous ne pouves presque pas manquer de la posseder parfaitement. La lecture des livres choisis dans toutes cettes langues Vous rendra familiers les [mots], l'expressions, et de phrases cependant que Vous ne laissez pas echapper les pensées frappenetes ou les idées amusantes par les quelles, les auteurs celebres de differentes nations tantôt nous instruisent tantôt nous rejouiessent.

Vous me disiez hier, que Vous vintez de finir votre Thomson. Je voudrois bien savoir si vous entendiez suffisement ce bel auteur. Vous verrons cela Samedi prochain, mais il faut que vous m'y resouviendrez. Adieu, mon cher Enfant. Ne cessez pas de travailler à la formation de Votre Coeur et Votre Esprit. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 12 augusti 1795. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³²⁹ Helena Frese nämner sin lärare Mr Galli i ett brev 1797 till fadern. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

³³⁰ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 30 maj 1799. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

Sévigné ville framställa sig som bildad kunde hon skriva på italienska.³³¹ Likaså spred sig den italienska operan på kontinenten. För övrigt är lord Chesterfields brev en klassiker bland brevskrivande fäder och en auktoritet som Frese flera gånger hänvisade till. Eftersom brevskrivningen i sig var viktig lämpade sig även publicerade brev som läsning. Särskilt rekommenderade Frese brev från föräldrar till barn. Förutom Chesterfields brev nämner han en engelsk doktor Aikin som han själv känt, samt Basedows och Eberts brev som enligt Frese är rätt tråkiga. Däremot menade Frese att det fanns många på franska skrivande mödrar med mycken grace. Det verkar som om familjen faktiskt skulle ha ägt samliga av dessa epistolära verk.³³²

Professor Frese gav sin dotter praktiska råd kring brevskrivandet. Han berättade till exempel hur dateringen skulle göras, och försökte motivera sin dotter att skriva med eftertanke. Brevskrivandet var i sig en viktig kulturbevarande och -producerande handling. Genom breven befäste man på ett centralt sätt sin identitet då man fäste den på papper att läsas av andra. Det var alltså viktigt att formen var den rätta och att alla detaljer understödde helheten. Frese lät faktiskt binda in korrespondensen med dottern för att den skulle bevaras. Han avsåg att ta den med sig till Petrovskij för att gå igenom den med Helena. Han ville uppmärksamma henne på de ställen där hon gjort misstag i rättstavning eller stil. Det var det enda sättet att lära sig att skriva väl. Men dessutom borde dottern alltid vara omsorgsfull då hon skrev. Han menade att han skulle vilja att det var en av hennes maximer att *alltid göra väl det ni gör*. Det var inte svårt, utan krävde endast att man uppmärksammade sina handlingar. Beväret skulle nog löna mödan.³³³ Man kan här se att också brevskrivandet hade en moralisk aspekt och disciplinerande effekt. Rättstavningen kan allmänt inte anses vara något man bland adeln ville betona för mycket. G.M. Armfelt ursäktade mycket sitt "pedanterie Scolastique" i sina edukativa brev.³³⁴ Armfelt kommenterade stavningen då det

³³¹ Madame de Sévigné: *Correspondence*. I mars 1646 - juillet 1675. Texte établi, présenté et annoté par Roger Duchêne. Paris 1972. s. 20-21. Se även not 2/21 på s. 850.

³³² Heinrich Frese till sin dotter Helena den 5 augusti 1797. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

³³³ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 26 juni 1795. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

³³⁴ G.M. Armfelt till sin dotter Augusta den 15 juli 1797. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

gällde det svenska språket, som han hade ett särintresse för. Den korrekta stavningen symboliserade för Frese den danade karaktären och de bemästrade passionerna.³³⁵ På detta sätt ingick även formeringen i konversationsövningen.

Ni vet hur mycket jag älskar Er, och med vilken tillfredsställelse jag gör allt som kan bidra till danadheten av Er karaktär, och jag smickrar mig med att mina brev därvid kan bidra något. De uppmuntrar Er säkert att skriva till mig så ofta Ni kan. Det höjer Er ambition att skriva väl, att iakttaga noggrannhet i stavningen eftersom det inte finns något simplare än att inte veta eller bry sig om hur ett ord stavas korrekt. Samma ambition skall också göra att Ni dag för dag bemödar Er om att förbättra Er handstil. Man antar, och erfarenheten bekräftar det, att man genom att läsa någons handstil ofta och mycket, förvärvar vanan att imitera denna stil. Jag skulle önska att så vore fallet med Er. Jag försäkrar Er att jag bemödar mig om att skriva lika elegant till er som till andra, men i gengäld gör Ni också ert bästa för att förbättra er skrift. Jag vet att det inte sker på en gång utan att det kräver en fast vilja, ett särskilt intresse som får er att ständigt tänka på det.³³⁶

Den svenska forskaren Stina Hansson har i sin bok om en svensk adelsflicka som levde ett sekel före Helena Frese visat hur viktig brevskrivningskonsten *de facto* var i flickors utbildning.³³⁷ Det är en aspekt av

³³⁵ Det har också framförts att det skulle finnas en skillnad mellan manligt och kvinnligt skrivande just i detta avseende. Se Sjöblad s. 114-115.

³³⁶ Vous savez combien je Vous aime, et avec quelle satisfaction je me presse de faire tout ce qui peut contribuer à la formation de Votre Caractère, Et je me flatte que mes lettres y pourront contribuer quelque chose. Elles Vous animeront certainement de m'écrire le plus souvent que Vous pouvez. Elles exciteront dans Vous l'ambition de bien écrire, d'observer une orthographe stricte parceque il y n'y-a rien de plus vilain que de ne savoir, ou de ne pas se soucier comment un mot s'écrit orthographement. La même ambition fera aussi que vous tacheriez de jours en jour de corriger et perfectionner Votre main. On prétend et l'Experience le prouve, qu'a force de lire souvent la main de quelqu'un, l'on contracte l'habitude d'imiter cette main. Je voudrais que cela seroit le cas avec Vous. Je Vous donne ma parole que je me donnerai toujours la peine de vous écrire élegantment qu'aux autres mais en revanche Vous ferez aussi Votre possible de perfectionner votre écriture. Je sais ce n'est pas l'ouvrage d'un jour mais il y faut la ferme volonté, un certain intérêt qui vous y fait penser toujours. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 26 juni 1794. Helena Rosalie Freses arkiv, HLA.

³³⁷ Hansson 1993.

edukationen som länge blivit förbisedd av forskarna, men den följer en avsevärd mängd träning och arbete. Inläringen av denna konst var en krävande del av en adelsedukation och ett område av bildningen som även flickor tog del av redan på 1600-talet. Även Helena fick, som ovan framkommit, läsa många brev eftersom det var den inlärningsmetod man förde under slutet av 1700-talet.³³⁸ Helena har själv skrivit ett mönsterbrev till sin far där hon lyfter fram precis de enligt honom centrala värderingarna i sin utbildning.

Min allra käraste Far

I detta ögonblick sade man till mig att det inte är i morgon som vanligt, utan i dag vår post skall avgå till staden och då jag inte ville förlora tillfället satte jag mig ner för att skriva till er. Ni har rätt i att säga, min käre Far, att läsningsen hindrar oss från att känna leda. Jag har erfarenhet det under dessa dagar, och inte för första gången. Sedan i förrgår har vi haft ett förfärligt väder, med blåst och ständigt regn, man har inte kunnat sätta foten utanför dörren, och trots allt detta går dagarna för mig med sin sedvanliga hastighet och det är er, min käre Far, som jag är skyldig denna lycka. Det är ni som gjort mig i stånd att läsa med nöje, och jag kan försäkra er, min käre Far, att jag känner värdet därav, och att min allra största, min sanna lycka är att vara ert barn, att fostras av er, att alltid kunna förkovra mig genom era råd, som jag försöker följa hela mitt liv. Hav godheten, allra käraste Far, att sända mig Seltzervatten och för mina patienter blyextrakt. Adjö, allra käraste Far, låt mig veta om jag får nöjet att se er i god tid på lördagen.

Förblivande er allra lydigaste

Dotter H Frese

³³⁸ Hansson 1988. s 42.

Den 16 juli klockan ³³⁹

Detta brev utgör en nästan fullständig kria, d.v.s. den tredje av de klassiska progymnasma-övningen hos Afthonios.³⁴⁰ Efter lovprisningen av fadern följer en parafraisering av en utsaga samt skäl. Motsatsen till den åstadkomna lyckan, ledan, omnämns varefter Helena använder sig själv som exempel. Endast liknelsen och sammanfattningen saknas i denna övning. Man kan alltså se, att även om man inte explicit stöter på studier i retorik, var skrivandet på det sena 1700-talet inte opåverkat av den klassiska traditionen. I själva verket skriver Helena rätt avancerat, trots att det vid ett första ögonkast ser spontant ut, vilket förstås var avsikten.

Inom brevskrivningen förekom olika genrer. De franskspråkiga breven representerade en litterär, mer officiell genre. Heinrich Frese niade sin dotter, då han skrev till henne på franska, vilket var helt naturligt. Breven på modersmålet var mer familjärt hållna, men även i dessa brev finns de obligatoriska artighetsfraserna med. Övriga stilistiska medel man kunde använda för att kommunicera olika signaler med var till exempel citat, naturbeskrivningar,

³³⁹ 5Mon Tres cher Pere

Dans ce moment on vient me dire que ce n'est pas demain, come a l'ordinaire, mais aujourd'hui que notre poste ira en ville. et ne voulans pas manquer l'occasion je me met a vous ecrire Vous aves bien raison de dire, mon cher Pere, que la lecture nous empeche de sentir l'ennui. j'en fait l'epreuve les jours si, et pas pour la premier fois. Nous avons depuis avant hier le tems le plus affreux, du vent, de la pluie continuelle, on ne peut mettre le pied dehors, et avec tous cela les jours sont passé pour moi, avec leurs vitesse ordinaire et c'est a vous mon chere Pere que je dois ce bonheur, puis que on peut bien nomer bonheur, que on ne s'ennui jamais. C'est vous qui m'aves mis en etat de lire avec plaisir aussi je puis vous assurer mon cher Pere que j'en sens le prix, et que mon plus grand, mon vrai bonheur est d'etre votre enfant, d'etre elevé par vous, de pouvoir profiter toujours par vos conseils, ce que je tacherai de faire toute ma vie. Ayes la bonte mon tres cher Pere de m'envoyer de l'eau de Seltzer, et pour mes malades de l'extrait de Saturne

Adieu mon tres cher Pere faite moi savoir si j'auerois le plaisir de vous voir Samedi de bone heure

Je suis Votre tres obeissante

filie H Frese

le 16 juillet

a 5 heures

Helena Frese till sin far den 16 juli 1797. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

³⁴⁰ Eriksson 2002. s. 50-52, 116-123.

anekdoter och referat. Språkvalet och valet av artighetsfraser och komplimanger var också signifikativt. Genom att lära sig att hantera olika stilar och alla dessa olika medel kunde brevskrivaren medvetet skapa en önskad kontextuell anknytning.

... stilens skönhet förlorar oändligt på en bristfällig stavning, eller man måste göra som Fredrik den store, och ha någon som har ansvaret för att korrigera stavfelen utan att ändra fraserna och idéerna. Men Ni är ännu ung, min kära; och med litet god vilja skall Ni lyckas fullkomna detta liksom allt det övriga.³⁴¹

Fadern växlade i edukativt syfte själv mellan olika genrer och stilar. Engelskan förankrades i familjen Frese i det litterära umgänge som familjen hade med engelska familjer i staden samt i intresset för engelskspråkig litteratur, särskilt James Thomson och Alexander Pope, två av tidens stora upplysta poeter, samt av Freses kontakter till England under studietiden. Han har under den undersökta perioden skrivit endast ett fåtal brev på engelska till sin dotter.

Augusta Armfelt hade en kusin, en blivande svägerska, Sophie Ulrica Piper, som var dotter till den berömda Eva Sophie von Fersen till vilken hertiginnan av Södermanland, som i denna avhandling kallats prinsessan Charlotta, riktade sina berömda dagböcker. Sophie von Fersen hade gift sig med Adolf Ludvig Piper som dog redan år 1795 som endast 45 år gammal. Sophie von Fersens var överhovmästarinna hos hertiginnan av Södermanland vilket krävde hennes närvaro i Stockholm. Hennes liv var rätt oroligt, hon tillbringade också mycket tid på resande fot. Bäst trivdes hon på sitt fädernegods Löfstad. Familjen Piper hade som fideikommiss Engsö slott utanför Västerås, där döttrarna fick växa upp. Efter makens död sålde Sophie von Fersen stora delar av lösöret, bland annat

³⁴¹ ...la beauté du styl perd infiniment par l'orthographe mutilé, ou il faut que l'on ait coMadame Frederic le grand, un quelq'un qui sans toucher les phrases et les idées, se charge seulement a corriger les fautes orthographes. Mais Vous etes encore jeune ma chere; et avec un peu de bonne Volonté, Vous parviendrez a Vous perfectionner la dedans coMadame dans tout le reste. Heinrich Frese till sin dotter Helena den 6 maj 1799. Helena Rosalie freses arkiv, HLA.

biblioteket på Engsä.³⁴² Hon reste även med sin nya partner baron Taube runt i Europa, en resa som slutade med barons Taubes omdiskuterade dödsfall. Sophie hade fyra barn, två söner och två döttrar. Sonen Axel Adolf, som också han kom att tillbringa perioder i Tyskland under sin barndom, gifte sig år 1802 med Augusta Armfelt, som alltså var hans småkusin på mödernet.

Dottern Sophie Ulrica Piper använde som sin mor förnamnet Sophie. Ett antal brev från henne till modern från 1790-talet finns bevarade i Löfstadarkivet. Barnens båda föräldrar var knutna till hovet och befann sig ofta på annan ort. Det äldsta bevarade brevet från lilla Sophie är daterat den 20 juni 1790, då hon alltså var 12 år. Brevet är skrivet på franska och avslöjar att fadern befann sig på Engsä vid tidpunkten. Brevet är förutom en kommunikation även en övning i brevretorik:

Je souhaite que Ma chere Mere vienne bientôt ici a mon particulier, je langit après cet heureux moment. Nous nous amusons beaucoup les après-dinè quand nous avons fini nos leçons et notre ouvrage Je souhaite de tout mon coeur, que Ma chere Mere s’amuse beaucoup, ce la me fera un sensible plaisir de l’apprendre en attendant J’ai l’honneur d’être avec le plus profon respect

Ma très chere Mere

Ce 20 Juin

1790

Votre très hum

ble et très obeis

sante fille et

la plus soumis

servante

Sophie

Piper.

³⁴² Hedvig och Catharina Piper: *Engsä från medeltid till nutid. Sanning Sägen Spökhistorier*. Engsä 1997. s. 27-28.

Sophie använder sig av typiska fraser för denna genre av brev. Även sättet att datera och undertecknandet är de första barn fick lära sig. Följande brev, från den 30 december 1791, består nästan i sin helhet av inledande artighetsfraser, *captatio benevolentiae*. Vid brevskrivning var det en central färdighet att kunna fånga mottagarens uppmärksamhet och välvilja, varför liknande fraser övades i riklig mängd.

Tyvärre finns inte moderns svar bevarade vilka kanske kunde belysa relationen mellan mor och dotter. Det föregående brevet får en närmast att anta att relationen inte var särskilt nära, vilket i och för sig kunde stämma överens med det faktum att modern sällan tillbringade några långa perioder på Engso. Men breven måste i första hand ses som skrivövningar. Tidvis har lilla Sophie skrivit oftare och mer personligt till modern. Kanske åldern och övningen gav henne större frihet och självsäkerhet att behandla mer personliga frågor och lärarens inblandning i skrivandet blev mindre. Breven är i alla fall ganska korta, oftast ett enda ark, där dessutom mycket tomt utrymme lämnats under hälsningen för betygandet av ödmjukhet.

Barns brev till sina föräldrar har oftast samma utseende, där texten inleds långt nere på papperet. Ett annat drag är att barnen oftare än föräldrarna daterat breven i slutet – ett äldre och kanske underdånigare sätt. Formen var i vart fall viktig och breven till föräldrarna utgjorde ett medel för föräldrarna att kontrollera barnets framsteg. De lät också förstå om barnet inte skrev tillfredsställande, i synnerhet Armfelt, som ondgjorde sig över dotterns slarviga brev:

Man kan ha mycket bråttom ibland, inte ha tid att väl utveckla sin stil, men osnygghet och smörja [premieras?] aldrig - synnerhet hos en sextonårig fröken.³⁴³

³⁴³On peut être très pressé par fois, et n'avoir pas le tems debien peindre son Styl _ mais lamal propreté et la cochonnerai ne Sont jamais premier – Sur toutpour une Demoiselle de 16 ans_ Armfelt till sin dotter den 1 mars 1802.

Förutom korrespondens kunde någon av de otaliga brevställarna komma på fråga även i den Armfeltska familjen. Fadern föreslog att Augusta skulle skaffa sig en fransk brevställare med titeln *L'art Épistolaire ou Dialogue Sur la maniere de bien écrire Les Lettres* i tre band. Men enligt Armfelt var reglerna inte det viktigaste i den galanta stilen. Han menade uttryckligen att lärdom inte gjorde någon till en god skribent, till det behövdes *espri* och hjärta.³⁴⁴ Den för adelstexten viktiga smaken skulle fungera som ledstjärna vid brevskrivandet.

Vid sidan av brevskrivning skrev flickorna av texter av lämpligt innehåll och gjorde översättningsövningar. Dessa övningars syfte var bland annat att ge flickorna färdigheter i att producera andra typer av texter, kanske framför allt tillfällesdikter, som under 1700-talet var en etablerad litterär form som adelns kvinnor kunde använda sig av för att uppnå sociala och ibland t.o.m. politiska fördelar.³⁴⁵ Redan 1736 skrev den elvaåriga Ulrica Eleonora Strömfelt en religiöst färgad och retoriskt ambitiös gratulationsdikt till sin far:

Lyckönskan uppå hans EXCELENCE gref STRÖMFELTS födelse dag,
som är d. 23 FEBRUARI, ANNO 1736, [d]å han EXELENCE fylde sina
58 år uti STOCKHOLM

Min Nådiga pappa,

nu thenna stora dag månd komma
skickad utaf himmels högd,
länder mig till mycken fromma,
till stoor glädie lust och frögd,

³⁴⁴ Armfelt till sin dotter Augusta den 25 mars 1800. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁴⁵ Ann Öhrberg: *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala*. 45. Uppsala 2001. s. 67-148.

när iag för mig sielf påtänker
 min pappas otta och femti åhr,
 thenna ålder GUD han skäncker,
 åt then som i hans footspår går,

mycket som sket i förra tider,
 samma åhr som theða åhr,
 GUD som wist sin nåde blider,
 mot them som uti trældom går,
 hos Judarna GUDS eget folck,
 hwart femtionde åhr war klangåhr stort,
 MOSES, war theri theras tolck,
 och låtit them GUDS willja sport,
 angående theras trälar det war,
 att the skulle lösa blifwa,
 hwart sjunde åhr, sin willja klar,
 månd GUD them föreskrifwa,
 thetta det minsta klangåhr war,
 som gud them gaf att lyda,
 hwar och en som war på foten snar,
 fick weta hwad thet hade att betyda,
 hwat [!] femtionde åhr war thet största klangår
 som GUD them böd efter att wandra,
 alla som will sitt afsked får,
 och hade frihet att gå hem eller till andra,
 alt som war länt måste betalas [d]å,
 när theða åhren inföll,

Kiöparen måste thet åt säljaren få,
 som han för många åhr sen behöll,
 war någon af them döda som hade kiöpt,

guvernant Mlle Duvernois som skötte läs- och skrivundervisningen. I sin journal skrev Theresia även progymnasmaövningar i beskrivning, descriptio.

Det framstår alltså helt entydigt, att flickornas edukation inom adeln var mer omfattande än det vid ett första ögonkast kan synas. Socialisationen i gruppen krävde en god stilkänsla, inläring av hövisket och behärskande av det skrivna såväl som det talade ordet, d.v.s. den verbala koden för kulturen. För att uppnå detta gavs flickorna handledning i både skriftlig och muntlig konversation. Eftersom adelsdöttrar tidigt fick delta i de vuxnas umgänge lärde de sig även genom att iaktta äldre kvinnor. Franskan var ett viktigt element, men även andra moderna språk som tyska, italienska och engelska kunde underlätta konversationen och flickorna fick därför åtminstone elementär undervisning i något eller några av dessa språk. Språkundervisningen omfattade dock inte endast själva språket, dess ord och grammatik. I enlighet med behovet av stil ingick även kunskaper i historia och litteratur i språkstudierna. Historien och den övriga litteraturen kunde också användas för själva bildningen av karaktären och på detta sätt stöda edukationen som helhet.

Sättet att vara

Genom att söka sig till gott sällskap och umgås med föredömliga kvinnor kunde flickorna lära sig det rätta sättet att föra sig och det goda omdömet. Även i Sverige lästes böcker som *L'art de plaire dans la conversation*.³⁴⁸ I studierna betonade man gracen och modestin, något som inte gällde endast flickor. Vid mötet mellan gelikar uppstod också konversationen, den verbala kommunikationen, som var en så viktig social indikator. Det var därför enligt fadern önskvärt att Augusta Armfelt regelbundet konverserade på franska, tyska och engelska. Men det handlade inte enbart om att behärska ett språk. Situationen hade sociala och ibland till och med politiska aspekter. Genom den edukativa korrespondensen varnade Armfelt sin dotter för vårdslöshet även i den muntliga konversationen:

Det är förvånande att Hr Gyllengranat accepteras i Madame von Fersens sällskap. Han har espri, i synnerhet då det gäller sarkasmer, men har det simplaste hjärtat och den sämsta karaktären som finns i hela världen. Jag har fått mer än ett prov på det. Undvik honom av dessa viktiga skäl, emedan ett enda felaktigt ord du säger kan göra dig evigt förlöjligad av honom: tala litet i hans närvaro och var uppmärksam på honom och se om jag har rätt. Du säger att har gör narr av ryssarna och dig då du talar välvilligt om dem. Det är hans sätt, då de förra är långt borta och i det senaste kriget prövade han dem alltid på *mycket långt håll*, och du är kvinna, varför han inte behöver löpa risken att bli förlöjligad själv.³⁴⁹

³⁴⁸ Carl Fredrik Piper bokkataloger. C.F. Pipers arkiv. Engsöarkivet. RA, Stockholm.

³⁴⁹ C'est une chose étonnante que Mr Gyllengranat est admis dans la Societé de M^{dm} de Fersen, il a de L'esprit et surtout celui des Sarcasmes – mais c'est Le plus vilain coeur, et Le plus mauvais caractere qui exist au monde, J'en ai plus d'une preuve, évités le d'abord pour ces premieres raison, puis parceque un seul mot que tu diras à faux, pourra te valoir un ridicule éternel entre Ses mains: parlés peu a sa présence et faite attention et à propos et tu verras si je L'ai jugé _ tu me dis qu'il se moqua des Russes et de toi quand tu parla d'eux d'une manière avantageuse_ C'est dans Son genre, car Les premieres étient Loin, et dans la dernierer guerre il Eprouva toujours leur mérite de tres loin, et tu étois femme, ainsi il n'y avoit pas de danger d'etre même mauvais plaisant_ Armfelt till sin dotter Augusta den 7 november 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

Bilden av den gracefulla adelsdamen med de många behagen, men också dygdig och modest, var ett tydligt mål för edukationen. Umgänget och de sociala färdigheterna var oerhört viktig för adelsdamerna. Låt oss därför närmare granska hur man i praktiken eftersträvade att skapa dessa personligheter.

Gracen. Den estetiska fostran.

Det första och sista adjektiv som förknippas med adeln, och i synnerhet med dess kvinnor under den undersökta perioden är *grace*. Gracen var ett förkroppsligande av det estetiska idealet och således en målsättning för en adelsdam. Genom den kulturella impregneringen och utvecklandet av sinnet för stil och smak förväntades flickorna leva upp till detta ideal. Studier i estetiska ämnen, framför allt musik, dans och teckning, var därför av central betydelse i edukationen.

Danslektionerna påbörjades ofta rätt tidigt, senast vid femårsåldern. Behagfullheten i rörelsen var central. Adelskvinnan skulle inte vara stark eller robust, utan lätt och sirlig till sitt väsen. Danstimmarna kombinerades ibland med andra övningar i etikett och franska.³⁵⁰ Malla Silfverstolpe och Theresia von Stedingk har skildrat danslektioner. Theresia dansade hos en Madame Trombac i S:t Petersburg. Lektionerna togs ofta utanför hemmet hos dansläraren tillsammans med andra barn eftersom de moderna danserna krävde större grupper för att genomföras. Ofta dansade man en gång i veckan, men ibland t.o.m tre gånger samma vecka. Theresia dansade tillsammans med sin bror och lektionerna urartade ibland i allmänt busande. Lärarinnan var temperamentsfull vilket lockade till provokation. Den femtonde juni 1806 antecknar Theresia i sin journal:

På danslektionen gav jag ett råd åt Madame Trombac. Hon blev arg ... då tappade jag humöret och började dansa illa med flit. Madame Trombac sade att min bror likande en hund som kastar vatten, vilket fick oss att skratta. Sedan knäppte hon till mig och jag grimaserade. Då sade hon att om hon hade smör skulle hon gnida in mig med det. Jag svarade henne att

³⁵⁰ Malla Silfverstolpes memoarer s. 84-85. Kopierat manuskript. UUB.

om man lade mig i smör skulle jag inte vara där ensam. Till slut blev hon arg³⁵¹

Även musicerandet innehade en central position i adelskulturen. I synnerhet för kvinnor gav den möjlighet att förevisa talanger och god utbildning med tillbörlig *modestie*. Augusta Armfelt fick hela sin barndom och ungdom daglig undervisning i musik. Hon besökte även konserter och opera. Vid konserterna där mer eller mindre professionella musiker uppträdde framfördes ofta stycken komponerade av dem som var närvarande. Musiken var en naturlig del av det adliga umgänget; konsert, bal och supé var möjliga att kombinera på olika sätt och utgjorde basen för kvällsumgänget i den adliga hemmen. Värdfamiljens värdinna och i synnerhet döttrar kunde med förevändning att underhålla sina gäster lätt ställa sig i medelpunkten för sällskapet vid sitt instrument. Även sången var en omtyckt underhållning. Musiken var för adelskvinnor ett område där de kunde få riklig undervisning varvid komposition och teori hörde till denna utbildning.³⁵² Även inom musiken fanns det dock gränser för vad som var kvinnligt; stråkkvartetten var en så manlig genre och så intellektuell till sin karaktär, att kvinnorna kunde få åhöra den från ett annat rum.³⁵³

Trots att Augusta Armfelt delvis levde för musiken var hennes inställning till den åtminstone i skrift opassionerad; hon kommenterade mest andra musikers skicklighet eller det visuella intrycket då hon antecknade något efter en konsert hon varit med om. Hon fick också den tillhörande undervisningen i teori. Enligt Armfelt var musiken mycket viktig, rentav en nödvändighet för kvinnan.³⁵⁴ Om Musikaliska sällskapet i Åbo berättas att kvinnor första gången höll en offentlig konsert 1795 då den inflytelserika E.G. von Willebrands döttrar

³⁵¹ A la leçon de Dans j'ai donné un avis a Madame Trombac elle s'est fâché [- -] lors l'humour m'a gangée et j'ai dansé mal exprès. Madame Trombac a dit que Mon frère ressembloit a un chien qui pisse ce qui nous avoit fait rire. Puis elle me pinça par m'egarde et moi je fis la mine alors elle me dit qu'elle avoit du beurre frais et qu'elle vouloit m'en frotter. Je lui repondis que si on me mettoit dans du beurre je n'y seroit pas seule. Enfin elle s'est fâchée [- -]. Sophie Thereia von Stedingks dagbok. Släkten af Ugglas arkiv. KB.

³⁵² Eva Öhrström: *Borgerliga kvinnors musicerande i 1800-talets Sverige*. Skrifter från Musikvetenskapliga institutionen, Göteborg, nr 15. 1987. s. 29, 46.

³⁵³ Eva Öhrström: *Elfrida Andrée. Ett levnadsöde*. Stockholm 1999. s. 229.

³⁵⁴ Armfelt till sin dotter Augusta den 15 mars 1800. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

deltog tillsammans med sex andra damer ur societeten med sång. Bland damerna fanns ett betydande inslag adelsfröknar och företaget stöddes av biskop Tengström och professor Porthan. Men så fort de musikaliska damerna gifte sig drog de sig tillbaka från de offentliga uppträdandena.³⁵⁵ Vid "spontana" konserter som gavs inom adeln kunde även gifta kvinnor uppträda. Oftast var musiken endast ett inslag i kvällens program, som inte sällan planerats och organiserats av värdinnan.

Armfelt var mycket trogen adelskulturen. Till sin dotter skrev han om gammal kontra samtida edukation, efter en tillställning i Karlsbad. Där uppträdde Mademoiselle Pollet, senare Mariana Ehrenström, en svensk hovfröken som upplevde en av höjdpunkterna under sin karriär som sångerska just denna sommar i staden. Mademoiselle Pollet delade sånglärare med både Augusta Armfelt och Gustava Arnell. Det var den uppskattade operasångaren Karsten, som tydligen anlätades som "den bäste" svenska sångaren. Mademoiselle Pollet hade en betydligt mer sentimental inställning till konsten än någon annan i mitt material. Senare i livet blev hon hedersledamot av Musikaliska akademien. Hon var även ledamot av Akademien för de Fria Konsterna. Hon skrev ett tredelat verk *Notices sur la littérature et les beaux-arts en Suède* som speglar hennes personliga intresse och stora emotionella engagemang för samtida konstnärer. Hennes relation till konsten framställs av henne själv som om hon levat för den, samtidigt som hennes karriär utgör ett konkret exempel på hur hon med hjälp av musiken och litteraturen nådde social framgång. Hon fick berömmelse särskilt under sommaren 1797, då hon uppträdde i lysande sammanhang. Hennes bravur var Nattens Drottningens aria i Mozarts Trollflöjten.³⁵⁶ Armfelt berättar:

Mademoiselle Pollet, som ni säkert ser i vinter i Stockholm, sjöng rätt vackert till den svenska nationens ära. Efter konserten var det bal, men emedan väldigt få ungdomar var inbjudna, var man tvungen att dansa med de äldre, och jag lovar dig att det lyckades [par fois] mycket bra, ty jag har

³⁵⁵ Otto Andersson: *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790-1808*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. CCLXXXIII. Helsingfors 1940. s. 141-147.

³⁵⁶ Mariana Ehrenström: "Självbiografiskt utkast". Lunds universitets bibliotek. Se vidare Jessica Parland-von Essen: "Marianne Ehrenström och de sköna konsterna. Att smickra sig fri." i *Nya Argus* Nr 7 1999.

inte sett något så animerat sedan jag kom hit. I synnerhet de gamla damerna ... med en gammaldags edukation utan strävan till naturtillståndet har mindre förstört behagen, än de antika former man förespråkar i våra dagar, med den typiska överdriften av alla människokroppens utväxter. En god middag ersatte alla de gamla matronornas bemödanden och könet uppskattar alltid ett gott bord, i det avseendet har filosoferna inte åstadkommit någon förändring.³⁵⁷

Musikundervisning och -övningar var vardag för adelsflickor. I synnerhet olika klaverinstrument var populära och utgjorde grunden för musikundervisningen, som kompletterades med sångundervisning och ibland harpa. Även unga flickor fick öva att uppträda. Theresia von Stedingk berättar:

På eftermiddagen bad Pappa mig spela för alla herrarna som var där. Jag spelade ett stycke väldigt dåligt, vilket gjorde Pappa ledsen men han förlät mig, jag föreslog att vi skulle spela ett stycke fyrhändigt i morgon.³⁵⁸

Musicerandet kunde vara ett spontant sätt att umgås. Flickorna kunde också spela tillsammans med unga män.

Förutom i dans och musik bidrog även undervisningen i bildkonst till att utveckla smaken. Inom bildkonsten fanns det kvinnliga förebilder av god börd och

³⁵⁷ Pour la Gloire nationale de la Suède, Melle de Pollet vous verrés Surement cet hiver à Stockholm a chantés et passablement bien – après ce concert il y est un bal, mais coMadame fort peu de jeunes gens étoient invités, il falloit faire danser les vieux – et je te promets que cela reussit par fois tres bien, car depuis que je Suis ici je n'ai rien vus de plus animée_ Les vieilles dames Sur tout, moin dénoncés d'habillement que Les jeunes n'en Sont pas moins listes, et L'education des tems passé ou on ne chercheroit pas d'approcher à L'état de la nature, a bien moins detruit Les graces, que les formes antiques qu'on cherche à faire parole de nos jours, par L'exageration representative de toute les excroissances du corps humain _ Un bon souper recompense toutes les vieilles Matrones de leurs fatigues et de tout tems la Sexe a eut [?] apprecier une bonne table – en cela, les philosophes n'ont pas produit de changements. Armfelt till sin dotter Augusta den 29 juli 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁵⁸ l'Après diné Papa me pria de jouer tous les Messieurs y etoitnt je me mis a jouer un pièce tres mal ce qui endisposa papa en ma faveur cependant il m'a pardonné, je me propose de lui jouer demain une pièce a quatre mains Sophie Theresia von Stedingks journal den 2 juni 1806. Slakten af Ugglas arkiv. KB.

ambitionsnivån kunde vara hög. Teckningsundervisningen började med kopiering av modellteckningar eller av tryckta planscher. Liksom man kunde förbättra sin handstil genom att läsa och kopiera en vacker handstil, kunde man lära sig att teckna väl genom att rita av högklassiga förebilder. Lämpliga motiv var växter och människor, särskilt huvuden och händer, som med minutiös noggrannhet kopierades under lärarens uppsikt. Även undervisning i målning kunde förekomma. Det estetiska idealen hämtades från antiken och undervisningen kunde kompletteras med studier i konsthistoria.

Konsten och mecenatskapet var ett sätt för adeln att demonstrera sin mångsidiga bildning och goda smak, varför åtminstone tavlor och vackert målade prydnadsföremål fanns i de adliga hemmen vid sidan av väggmålningar, -bonader och tapeter. Detta gjorde att adelsbarnen växte upp i miljöer, där original och kopior av mer eller mindre berömda konstnärer ständigt fanns för deras ögon. Genom att själva syssla med bildkonst lärde sig barnen även att uppskatta väl gjorda konstverk och de kunde sedan själva som vuxna upprätthålla den ståndsmässiga estetiska livsstilen.

Modestin. Måttfulhetens dygd.

Vi skall nu återgå till Gustava Arnell och hennes uppsats om den unga kvinnans klädedräkt, modet och kravet på dygd. Hon skriver så här om den fjortonåriga flickan:

Hon skall inte använda all sin tid på att klä sig, och springa på bal och teater och.... Men hennes kläder bör följa modet, men alltid med anständighet;³⁵⁹

Det står alltså klart, att det var viktigt att följa modet, normen, och klä sig ståndsmässigt och korrekt. I praktiken begränsades adelsdamernas klädsel endast av hovordningen och kungens och drottningens order samt smak och sinne

³⁵⁹ elle ne doit pas employer tous son tems à s'habiller, et à courir au bale bal au spectacle et.... mais son habillement doit être apres la mode, mais toujours avec desence; Gustava Arnells Öfvningsbok i franska. UUB.

för lämplighet. Moderiktighet i sig var inte förkastligt, trots försök att motverka detsamma, utan något man strävade till, som ett medel att uppföra sig ståndsmissigt. Blygsamheten, modestin, var knuten till samhällspositionen; det som var modest för en grevinna var opassande överflöd för en borgarhustru.

Den franska, galanta, aristokratiska stilen hade även sina kritiker och denna kritik nådde också de unga kvinnorna, inte minst genom studier i det engelska språket. Även i Ryssland fanns vid denna tid två parallella kvinnoideal: den lättörda sentimentala typen för vilka svimningar och andra tecken på stor känslighet var målet, den andra typen var däremot mer "sund", så att säga med fötterna på jorden – de var de blivande dekabristhustrurna, som klarade sig även i svåra situationer.³⁶⁰ Dessa mer modesta och saktmodiga kvinnor hade ofta tillbragt sin barn- och ungdomstid åtminstone delvis på landsbygden. Denna kvinnotyp är densamma som förespråkas av såväl *The Spectator* som Madame de Genlis. Som det ovan framkommit uppfattade G.M. Armfelt denna nya "naturlighet" som konstlad och besvärlig, den var för honom ovan och svarade inte mot hans mer galanta adelsideal. Vi ser alltså att det även inom adeln fanns olika förebilder, och detta gäller även för Sveriges del.

Augusta Armfelt var knappast helt opåverkad av dessa "nymodiga" idéer. Hon skildrar en episod från hovet, där hon hjälpte sin mor med att vårda kronprinsen efter sin hemkomst från landsflykten. Den lille prinsen fattade tycke för henne och hon blev också av kungen inbjuden att sitta vid taffeln, vilket hon stolt rapporterade för fadern. Hon hade alltså fog för sitt påstående att hon sedan mycket tidigt själv fostrat barn, något hon skrev i sina egna barns edukationsplan. Incidenten på slottet illustrerar väl skillnaden mellan blyghet och blygsamhet. Augusta berättar:

Jag måste berätta för Er om den förlägenhet i vilken jag befann mig i förrgår kväll. Emilié Dégéer hade vakten hos prinsen och hade fått tillstånd att gå och se en genomgång av en pjäs hos Mr Coréa. Mamma bad mig gå in till prinsen så att någon var där om det kom någon. Jag lydde och knappt

³⁶⁰ Lotman 1997 s. 90-91.

hade jag kommit förrän greve Oxenstierna, greve Brahe, *lilla Forselles* och baron Koskull anlände. Jag var förskräckligt förlägen och skyfflade dem in till Mamma en efter annan så snabbt jag förmådde.³⁶¹

Armfelts svar från den 5 mars talar sitt tydliga språk. Han var medveten om att koketterande med blyghet kunde förekomma. Men hans världsvana dotter skulle inte uppträda klumpigt eller bortkommet. Han svarade:

Jag kan inte omfatta den förvirring du kunnat försätta dig i på grund av ett besök av några herrar då du befunnit dig i närheten av prinsen. Du är världsvan sedan din återkomst till Sverige, du borde genast klara av liknande naturliga situationer. Är det kanske god ton att vara besvärad nu för tiden? Kan det vara Emile De Geer som har uppfunnit denna lilla rörande tournure?³⁶²

Armfelt beskriver sitt möte med den berömda Madame Staël, på ett sätt som visar hans avoghet till dessa moderna vanor som får en politisk konnotation åtminstone i Paris. Hon var mycket ful, hennes konversation var ibland behaglig men hennes röst och den sökta stilen i hennes uttryck var inte tilltalande, utan mycket motbjudande. I hennes närvaro fanns människor av alla klasser, ambassadörer, förnäma f.d. flyktingar, lärda, konstnärer och jakobiner m.fl. Armfelt fick intrycket av en naturhistorisk samling politiker.³⁶³ Madame de

³⁶¹ Il faut que je vous raconte l'embarras dans le quel je me trouvai avant hier au soir. Emilie Dégéer qui étoit de garde chez le Prince avoit eu la permission d'aller à un précédé d'un spectacle chez Mr Coréa. Maman me dit d'entroï chez le Prince afin que s'il vinet du monde chez lui il y eut quelqu'un. J'obeis, et à peine fus-je entré que le Comte Oxenstierna, le Comte Brahe, lilla Forselles, et le Baron Koskull arrivent, J'étois dans un embarras cruel avec tous ce homme et je les fis entrer chez Maman l'unaprès l'autre aussi vite que je pouvois. Augusta Armfelt till sin far den 11 februari 1802. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁶² Je ne conçois pas L'embaras qu'à pu te donner la visite de quelque Messieurs, te trouvant auprès du Prince Royale _ accoutumé au monde et à la Societé depuis ton retour en Suède, tu devrois être toute faite à ces incidents naturels _ peut-etre est ce aujourd'hui Le bon ton de jouer L'embaras? Serroit-ce Emelie De Geer qui auroit inventer cette petite tournure touchante? Armfelt till sin dotter Augusta den 15 mars 1802. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁶³ Armfelt till sin dotter Augusta den 8 januari 1802. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

Staël har av andra beskrivits som tvär i sina rörelser och havande kraftig pojkröst.³⁶⁴

Tolkningen av den kvinnliga modestin som identisk med blyghet, var något som förfäktades av till exempel John Gregory. Men idén passade inte alls in i den galanta höviska världen. Det var en missförstådd modesti, enligt den Armfeltska synen. Även Frese verkar ha tagit ett visst avstånd till en modesti som skulle innebära dålig självkänsla och osäkerhet om den egna förmågan. För stor blyghet försvårade umgänget och konversationen. Nyttan av språkkunskaperna var ringa, ifall man inte vågade öppna munnen. En del unga flickor hade i alla fall problem med just detta. Bland annat för att övervinna detta problem gjorde barnen ofta teaterföreställningar. Däremot gick modestin hand i hand med en grundläggande fromhet, d.v.s. att veta vem och vad man är, och att nöja sig med det. Men politessen innebar att man inte fick åstadkomma några som helst negativa känslor eller uppfattningar hos någon i omgivningen. Att uppträda besvärat var enligt Armfelt ohövlighet och dessutom ansåg han det för "falskt", d.v.s. i förlängningen i själva verket onaturligt. Skillnaden mellan blyghet och blygsamhet var mycket stor. I praktiken gick flickorna en balansgång mellan mängder av olika ideal; modest – men inte blyg, känslig – men inte affekterad, bildad – men inte lärd o.s.v. Att utveckla ett gott sinne för det lämpliga och passande, en god smak, var en viktig del av edukationen, inte mist då det gällde det sociala umgänget.

Hur skulle man då förhålla sig till dem som socialt var underlägsna? Helena Frese blev fostrad att ta hand om folket på Petrovskij, hon hjälpte dem med mediciner. Ansvarskänslan för folket var, som tidigare framkommit, en central del av det adliga patriarkala systemet. Förhållningssättet till tjänstefolk behandlas av Madame LePrince de Beaumont på följande sätt:

Mlle Bonne:

³⁶⁴ Daniel Hjort (red.): *Salongsliv. Salonger och salongsvärdinnor*. 1998. s. 72.

Alla de som hafwa gott sinnelag, hafwa medömkan med de olyckeliga. För den orsaken, så bemöta rättskaffens husbonde-folk sina tjenste- och arbetshjon med saktmodighet.

Frk Maria:

Är då sådant folk olyckeligt?

Mlle Bonne:

Gått Eder en gång i deras ställe, min goda vän! Eder hofmästarinna til exempel, har förut sielf haft tjenstefolk; hon har haft at befalla öfwer dem, de lydde hånne. Men efter hon nu är blefwen fattig, måste hon lyda andra. I kunnen wäl finna, at detta måtte smärta hånne. Det andra tjenstefolket, som aldrig haft någon förmögenhet, äro icke olycklige, då de hafwa goda herrskaper. Men när en utan orsak bannar dem, när en föraktar dem, när en öfwerfaller dem, då säga de för sig sjelwa: huru olyckelig är jag, at jag för fattigdom skul är twungen at tjena detta elaka folket, som alltid bemöta mig illa, som icke tala annat med mig, än som jag wore deras lifegen, fastän de äro skapade af samma natur som jag. Det bästa herrskap har sina nycker, som ibland göra folket olyckeligt. Wi måste således hafwa medlidande med dem.

De hawfa tusendetals andra orsaker till förtreligheter: det skulle således wara, mycket grymt om I ändock skulle förorsaka dem flera.³⁶⁵

Diskussionen on tjänstefolkets roll fortsätter:

Mlle Bonne:

-- en måste wara god emot sine betjenter; men en måste ock icke göra sig gemen med dem. Därigenom skulle wördnaden förfalla.

³⁶⁵ Madame LePrince de Beaumont s. 33-34.

Frk Lotta:

Hwad wil det säga, at göra sig gemen med sitt tjenstefolk?

Mlle Bonne:

Det är, när någon utan nödwändighet talar med dem, skrattar och rasar, eller frågar dem om nytt, eller berättar för dem hwad man gjort.

Mlle Cajsä:

Min hjärtans Mamsell! alt hwad hon talar om, gör min Mor med sin Kammar-Jungfru. Hon säger henne alt hwad hon gör, och denna Jungfrun bannar henne så, som wore hon en lite flicka.

Mlle bonne:

För det första, min wän! bören I aldrig berätta för andra hwad Eder Fru Mor gör, i synnerhet då I weten, at hon gjort illa. För det andra, har hon orsak hwarföre hon gör det. Hon har redan haft denna Jungfrun i 20 år, och hon wet, at Jungfrun älskar henne mer, än alt annat i werlden, och at hon afslagit komma til andra Fruar, som budit henne större lön. När Eder Fru Mor är sjuk: så wil denna stackars Jungfrun icke lägga sig til sängs om nätterna, utan blifwer uppe och wakar med wak-hustrun. Dessutom wet hon, at hon är en ärlig människa, som altid råder henne wäl och aldrig smickrar henne. När en har de lyckan at få en sådan person i sin tjenst, så måste den icke annorledes anses, än som en god wän, och tilstädja henne den frihet hon tager sig, at ibland bannas på sig, efter en wet at det sker til ens bästa. Men dylike betjenter äro rare. Man kan därföre i allmänhet säga, at det är farligt göra sig gemen med dem.

Det är helt klart att de närmaste trognaste tjänarna så småningom blev "vänner", ett ord som även Armfelt använde i ett sammanhang då han kallade sin betjänt för sin närmaste vän. Detta var förstås samtidigt ett sätt att säga att han

saknade "riktiga", ståndsmässiga, vänner. Men ändå skulle hierarkin vara klar. Det var helt entydigt vems intressen som gick först, vem som hörde till och vem som inte gjorde det. Augusta fick bannor av sin far, då hon på grund av tjänstefolkets fest uppskjutit en resa så mycket att hon blivit solbränd under färden. Sådant passade sig inte: hon skulle under inga omständigheter sätta sin värdighet på spel. I en annan situation blandade sig Augusta i en konflikt mellan de yngre brödernas lärare abbé Maquart och personalen på Nynäs, vilket ledde till mycket allvarliga reprimander från faderns sida. Augusta fick under inga omständigheter ta pigornas parti gentmot den besvärlige läraren. Hans auktoritet och välvilja fick under inga omständigheter ifrågasättas, och hon skulle aldrig lyssna till tjänstefolkets pladder och förtal. Till hustrun skrev baronen:

nu vet jag varför hon inte skrivit eller gjort någonting Beständigt med Jungfrur, Drängar och Pigor var blott deras Seder, vett och Sällskap att Lära utaf_ Det är oförsvarligt af Maquart att ej underrätta dig, och om han gjordt det oförsvarligt af dig att ej genast taga till dig din Doter med de fördömda kvinnor hon hade med sig.³⁶⁶

Ännu på 1800-talet reste sig en fysisk gräns mellan dem som var personliga tjänare och som hade tillträde till själva bostaden, och dem som utförde hushållsarbete.³⁶⁷ En jungfru var en kammartjänare, medan pigor och drängar hörde till folket som man höll ett fysiskt avstånd till. Barnen hade sannolikt större rörelsefrihet i husets olika sektioner, börjande från det faktum att amman tillhörde den lägre tjänartypen. Så småningom blev barnen allt mer upptagna i de vuxnas sfär och de förväntades lämna tjänarnas utrymmen och umgänget med dem. Den beskyllning som Armfelt gjorde mot Augusta var alltså hård.

Modestin och måttfullheten var således starkt knuten till samhällspositionen och för adelsflickornas del handlade det närmast om att kunna

³⁶⁶ Armfelt till sin hustru den 10 oktober 1801. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁶⁷ Rundquist 1989 s. 236.

uppträda behagligt, att inte vara påträngade och att upprätthålla ståndsgränserna på ett diskret men bestämt sätt.

V Förnuftet och vetenskaperna

Förnuftet och adelns döttrar

Adelns edukation hade som målsättning att vara den bästa. Det fanns därför även en tradition av intresse för vetenskaper hos adeln, manifesterad i Riddarhusets portal i Stockholm i inskriptionen "Arte et Marte" och närvaron av ynglingen Studium som visar vikten av kunskaper för adeln. På slotten hade man bibliotek och bedrev mecenatverksamhet. En stor allmänbildning som även kunde inkludera vetenskaper hörde i hop med ett adelsideal under 1700-talet. Adeln var väl representerad i Svenska vetenskapsakademien.³⁶⁸ Samtidigt var dessa vetenskapsintresserade adelsmän *amatörer*, vilket vid denna tid och denna kultur hade en positiv laddning. Det var kärleken och intresset som drev dessa män, som inte var lärda, utan just amatörer. Deras vetenskapliga aktivitet var inte knuten till något universitet. Under Gustaf III riktades det huvudsakliga intresset mot Svenska akademien, vilket mer hängde samman med ett betonande av kulturell framom ekonomisk styrka för det svenska rikets del. Kungens intresse för Vetenskapsakademien var ytligt, och delvis genom den franska kulturens inflytande körde just den kulturella vitterheten över naturvetenskapen. Den senare ansågs vara krass och trivial samt sakna smak och *esprit*. Adelns intresse riktade sig förutom mot vitterheten även mot mer mysticistiska sätt att närma sig frågor om naturens underverk och livets mening. De olika ordensrörelserna har setts som ett symptom på detta.³⁶⁹ Samtidigt hade adeln en levande kontakt med universiteten, eftersom adelssönerna fick en del av sin edukation där.

Universitetsstudier var som bekant inte aktuella för flickor. Det var snarast de sköna vetenskaperna, estetiken, och moralhistorien var mycket lämpade för adelns döttrar. De fick läsa populära verk av akademiska historiker. Det som jag här avser med vetenskaperna, alltså naturvetenskaperna och filosofin som hörde till latinkunnandets domäner, har däremot inte ansetts nödvändiga för

³⁶⁸ Jakob Christensson: *Vetenskapen i provinsen. Om baronerna Gyllenstierna på Krappereup och amatörernas tidevarv*. Stockholm 1999. s. 20-24.

³⁶⁹ Karin Johannisson: "Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal". *Lychnos* 1979-1980. s. 144-147.

flickors edukation, åtminstone i ett sentida perspektiv.³⁷⁰ Men bilden är inte entydig. Åtminstone Augusta Armfelt och Helena Frese läste naturvetenskapliga ämnen som fysik och kemi, samt hade en viss kännedom om samtidens filosofi. Vilken var målsättningen med dessa studier och hurdana var de?

De ovannämnda ämnesgrupperna har ofta avfärdats som "okvinnliga" och irrelevanta för kvinnor på 1700-talet. Studierna i naturvetenskaper och teoretisk filosofi innehåller inte ett lika tydligt moralelement som den övriga undervisningen, utan kräver att studenten antar en objektiv och logiskt resonerande inställning. I flera böcker vid denna tid nämns "nyttiga vetenskaper" som flickor kan lära sig. Det under frihetstiden framträdande nyttoargumentet i pedagogiken blev senare en del av medelklassretoriken kring bildningens målsättningar. Vilka vetenskaper var då nyttiga för flickor i allmänhet och adelsflickor i synnerhet? Alla flickor behövde kunskaper i elementär matematik och enkla räkneuppgifter ingick som en naturlig del i edukationen. Dessa gav kvinnorna färdighet att klara av sina uppgifter i framtiden, de kunde behöva räkna pengar, föra kassabok, beräkna material av olika slag i sitt hushållsarbete. Men en del fäder ville utvidga och utveckla denna typ av logiskt resonerande hos sina döttrar och även ge dem teoretiska kunskaper om världens sammansättning och funktion. Denna kunskap var teoretisk till sin karaktär eftersom flickorna inte skulle använda den för praktiska ändamål. Utgångsläget är därför att dessa studier var ägnade att utveckla deras intellekt i allmänhet och ge dem redskap för analytiskt tänkande.

Enligt den franske historieprofessorn Charles Rollin var det inte nödvändigt för flickor att känna till detta område av kulturen. Det kunde tvärtom vara skadligt att studera det, om man som Fénelon antog att flickornas själ och förstånd var lättrubbade. Flickorna kunde tappa intresset för sin naturliga bestämning, den som hustru och mor, om man oroade deras sinnen med dylika kunskaper, som var helt utan relevans för dem. Även för den galanta stilen kunde den pedantiska lärda stilen vara förödande, trots att det var till fördel att känna till retorikens grunder. Ändå fick flickor lära sig en del naturvetenskapliga kunskaper

³⁷⁰ Bjurman 1998. s. 202-203.

och läsa om vissa filosofiska frågor. De utgör en del av de passiva eller dolda kunskaper ofta betecknade som ytliga, som ingått i flickors utbildning.

Den aktiva delen av utbildningen har bestått av de sociala färdigheterna, alltså umgängeskunsten inklusive musiken, och de praktiska, hushållsliga färdigheterna. Den för barnet mer passiva delen har bestått av dels den moraliska fostran, formeringen som visserligen krävde ansträngningar av barnet självt, dels den teoretiska kunskapens domän. Dessa teoretiska kunskaper serverades för flickorna ofta i en anpassad form. Retoriken presenterades som läs- och skrivövningar, fysiken och kemien kunde vara lekfull och spännande. Botaniken var en traditionellt kvinnlig del av naturalhistorien genom att den kunde förknippas med religion och estetik. Geografin, som i dag förknippas med naturvetenskaperna, sammankopplades vid denna tid oftast med de historiska kunskaperna. Kunskaperna i geografi understödde närmast studier i moralhistoria. De intressanta frågorna rör matematikens, fysikens och kemins samt filosofins roll i flickornas utbildning. På vilket sätt motiverades studier i dessa ämnen och hur genomfördes undervisningen?

Augusta Armfelts utbildning kan anses vara traditionell, eftersom den skedde i hemmet och med målsättningen att bevara och förbättra familjens positioner i den traditionella adelsgemenskapen. Armfelt hade som bekant mycket höga ambitioner då det gällde Augustas utbildning. Genom att hon fick studera ämnen som latin och experimentalfysik och flera moderna språk skulle hon bli överlägsen sina konkurrenter i Stockholm. Ändå beskrev Armfelt lärda kvinnor som "bålt otäcka"³⁷¹, vilket ändå måste ses som ett uttryck för att han även i fråga om utbildning var en rätt så konservativ själ. Det bekräftas också av flera uttalanden om sönerns utbildning. Men Augustas betydelse för Armfelt var större än så. Hon var en av hans viktigaste korrespondenter. Han skrev långa och välformulerade brev på franska till henne nästan varenda postdag. Dessa var förstås till stor del utbildningsbrev, vars syfte var att fullborda hennes utbildning. Men i breven framkommer även andra aspekter på deras relation. En av dessa är Augustas

³⁷¹ Carl von Bonsdorff: *Gustaf Mauritz Armfelt. Levnadsskildring*. Andra delen. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. CCXXIII. Helsingfors 1931. s. 321-22.

funktion som Armfelts intellektuella spegel, en funktion som hon uppenbarligen fått redan under vistelsen i landsflykten i Ryssland. Under de sista åren av sin landsflykt verkar Armfelt ha gått vidare till studier i modern filosofi, och han fann också en användning för dessa kunskaper vid Augustas edukation.

På återresan genom Baltikum till Berlin vintern 1798 stannade familjen Armfelt i Königsberg. Vid denna tid hade Kant redan upphört med sina föreläsningar eftersom hans hälsa var svag. Men hans inflytande var fortfarande stort bland tyska intellektuella och han innehade tjänst vid universitet i Königsberg. Familjen Armfelt stannade under åtminstone fem dagar i februari i staden eftersom Augustas mor var sjuk. Även Armfelt kände sig svag och hade spasmer.³⁷² Det förblir oklart i vilken mån han umgicks med de lärda i staden. Han skriver senare från Berlin till sin mor att han ledigt kan umgås endast i några hushåll, men att “[t]ill mig kommer mycket folk, men allt af den mindre förnäma, men lärda klassen”.³⁷³ Och trots att många svenskar fortfarande undvek honom, liksom han dem, umgicks Armfelt med icke-namngivna “hederliga svenskar” av icke-adlig härstamning. Samtidigt som han var sjuklig och t. o. m. blev opererad flera gånger, hade han alltså ett socialt umgänge som delvis befann sig utanför hans egen samgällsgrupp. Under sommaren 1798 reste han med familjen till Karlsbad, där bland andra en del filosofiskt aktiva män befann sig. Samma sommar besöktes staden av Johann Gottlieb Fichte som under denna period var sysselsatt med Kants teorier, liksom Schelling och även svensken Benjamin Höijer. Han reste vid denna tid i de tyskspråkiga delarna av Europa och umgicks mycket med de nämnda filosoferna. Under behandlingen av sin sjukdom på kurorten är det i alla fall inte sannolikt att Armfelt skulle ha sysslat aktivt med filosofi. Han hänvisar nämligen vid följande vistelse på samma ort till den allmänna uppfattningen att man under badortskurer inte skulle utsätta sig för intellektuella eller emotionella ansträngningar. Han gjorde därför ett avbrott i sin kunskapsteoretiska exkursion över sommaren 1799 i korrespondensen med dottern.³⁷⁴

³⁷² Armfelt till sin mor den 17 februari 1798. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁷³ Armfelt till sin mor den 22 maj 1799. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁷⁴ Armfelt till sin dotter Augusta den 15 juli 1799. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

Under hösten 1798 reste Armfelt med sin familj till Dresden där han med Augusta ägnade tid åt att besöka bland annat naturvetenskapliga samlingar. Eftersom det från denna period inte finns många källor för Armfelts och Augustas del förblir det oklart om det kan ha förekommit någon som helst kontakt mellan Armfelt och Fichte eller Höijer. I vilket fall som helst läste Armfelt troligen Kants kritik av det rena förnuftet mellan hösten 1798 och våren 1799. I allmänhet intresserade man sig vid denna tid för Kants moralfilosofi och politiska teorier, inte hans kunskapsteori³⁷⁵ som inte heller fanns publicerad på franska. Sannolikt hade Armfelt träffat någon eller några tyska kantinspirerade lärda, som lyckats väcka hans intresse för den tyska upplysningsfilosofens kritik av det rena förnuftet, trots eller kanske just på grund av Armfelts misstänksamhet mot allt resonande. Det är mest troligt att detta möte skedde just i Berlin, då Armfelt som ovan framgått umgicks med lärda män. Han ägnade sig då väldigt mycket åt Augusta och hennes edukation. Han närvarade vid hennes lektioner och hon satt ofta hos honom på sin fritid.

Att Armfelt skulle ha närt ett särskilt stort intresse för filosofistudier är inte en allmänt förekommande bedömning. Ändå verkar det som om han känt till en del fransk upplysningsfilosofi. Hans ordval och grepp då han på franska förklarar Kant för Augusta skvallrar om att han antingen diskuterat ämnet på franska med någon filosofiskt bevandrad person eller att han själv använt sig av begrepp som han stött på då han läst eller diskuterat fransk filosofi. Ordvalen skiljer sig från de senare etablerade franska översättningarna av Kants kritik. Frågan om vem — om någon — som introducerade Kant för Armfelt förblir obesvarad.

Den franska revolutionen gav Armfelt anledning att många gånger spygalla över "les philosophes". Han gav upplysningstänkarna upprepade gånger skulden för revolutionen och alla de oroligheter som skakade kontinenten under 1700-talets sista decennium. Han hänvisade i olika sammanhang till Diderot och Condillac. Han nämnde även Rousseau och då med en viss vördnad för hans

³⁷⁵ Matti Klinge: "Lärdom och vetenskap. Kantianismen, krigshotet och glädjens rättmätighet" i *Kungliga Akademien i Åbo 1640-1808* av Klinge et. al. Helsingfors 1988. s. 724.

författarskap.³⁷⁶ Exakt vem han avsåg då han nämnde “filosoferna” förblir oklart. Hos Gustaf III har man tolkat denna avsky för filosofer vara riktad just mot Rousseau.³⁷⁷ Mest verkar Armfelt ha upprörts över något som han uppfattade som respektlöshet inför traditioner och auktoriteter. Detta utgjorde roten till det onda.

Sannolikt läste Armfelt Kants *Kritik av rena förnuftet* under 1799. Kant blev en viktig auktoritet för Armfelt. Jag har inte hittat några andra hänvisningar till Kant i Armfelts texter än i breven till Augusta. Texten är i alla fall rätt övertygande. Armfelt påstår att han själv läst boken och att han baserar sitt referat på sina anteckningar. Han skriver också att man oftast har misstolkat Kant, och att han genom att läsa Kant själv kommit fram till vad denne egentligen avser.

För Armfelt var det klart viktigaste argumentet för läsning av Kant det bevis han erbjuder mot all sorts metafysiska resonemang. Det är alltså den motsägelsefullhet, som det rena förnuftets användning enligt Armfelt leder till, som ger honom ett argument mot det kaos upplysningsfilosoferna åstadkommit genom sina resonemang. Armfelts slutsats är radikal, han förklarar entydigt att “Kant har inte gjort ett sådant metafysiskt system som många tror, han har endast undersökt huruvida och hur långt det kunde vara möjligt för människan att ha en metafysik och hans resultat är litet, eftersom det inte alls är möjligt att ha en som skulle ha den sanna naturen av en vetenskap och det stöder inte dogmatikernas pretentioner. Deras doktriner verkar för mig vara som de herrars, vars kemi är alkemi och astronomi astrologi.”³⁷⁸

Armfelt tar avstamp i Condillacs påstående om att metafysiken skulle vara den vetenskap som mest gynnar förståndets upplysning, vilket han avfärdar med att metafysiken sannerligen inte utgör någon säker vetenskap. I stället

³⁷⁶ T. ex. Armfelt till prinsessan Wilhelmina av Sagan den 3 maj 1800. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁷⁷ Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden*. Stockholm 1981/97. s. 176.

³⁷⁸ Kant n'a donc point fait un Systeme de Metaphysique soome le croient plusieurs personnes; il a Seulment examiné si, et jusqu'où, il étoit possible à L'homme d'avoir une Metaphysique; et son resultat est peu parce qu'il n'est nullement possible d'en avoir une qui porte Les varis caractere d'une Science, ce que n'est pas consolant pour les prétentions des dogmatiques. Sa doctrine me Semble être à celle de ces Messieurs, ce que la chimie est à L'alchimie, L'astronomie è L'astrologie. Armfelt till sin dotter Augusta den 10 oktober 1799. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

beskriver han den som en dunkel labyrinth där man ständigt går vilse.³⁷⁹ Emellertid godtar han Kants uppfattning om att människan naturligt ställer sig frågor om sitt ursprung och sin framtid. Han följer även Kant i det att han utgår från David Humes försök att besvara frågan om lagen om orsak och verkan genom att förneka den.³⁸⁰ Senare rättar han sig angående Condillac: "Om Condillac skulle ha sagt att metafysiken är [nödvändig] överallt och i synnerhet för allt hade han sagt en dumhet ... Men Condillac säger att studer i metafysik "förbereder för studier i vetenskaperna", att dessa studier "bidrar till att klargöra och vidga förståndet" och det verkar rätt".³⁸¹ Detta följer även Kants avsikt med kritiken av det rena förnuftet. Armfelt har uppenbarligen läst Kant på tyska och han ger sitt referat till Augusta på franska. Då han gör detta framkommer att han möjligen läst Condillac. Han väljer ett ord som *impression* för att förklara förnimmelsen, *Empfindung*. Greppet i avsnittet där han presenterar det yttre och det inre sinnet erinrar om tidigare upplysningsfilosofer. Han skriver: "Intrycken [impressions] härstammar antingen från objekt som inte är ni själv och således av vår förmåga att förnimma [sentir] dessa som kallas sinnlighet [sens] eller det yttre sinnet, [sensibilité exterieur], eller också härstammar de från er själva, d.v.s., att vi har förtroende för våra yttre förnimmelser [sensations exterieurs], vi känner att vi ser objekten, att de påverkar [affectent] oss".³⁸²

Rummet och tiden som åskådningens former förklarar Armfelt utförligt och tydligt. Han visar också att deras nödvändighet och absoluta allmängiltighet skiljer sig från annan allmängiltighet genom att jämföra dem med påståendet "Alla människor är dödliga". Men eftersom man kan ifrågasätta

³⁷⁹ Armfelt till sin Augusta odaterat 1799, numrerat No 5. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁸⁰ Armfelt till sin dotter Augusta den 2-4 juni 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁸¹ Si Condillac auroit dit que La Metaphysique étoit [necessai?]re partout et pour tout Condillac auroit dit une Sottise, ... mais Condillac dit que L'Etude de la Metaphysique prepare à L'etude des Sciences que cette étude contribue à éclairer et entendre L'esprit – et cela paroît assés juste. Armfelt till Augusta den 15 juli 1799.

³⁸² Les impressions nous viennent , ou d'objets qui ne sont pas vous-même, et alors notre faculté de les Sentir S'appelle le Sens ou la Sensibilité exterieure. ; ou elle nous viennent de nous même, c.a.d., que nous avons la confience de nous Sensations exterieurs; nous Sentos que nous voyons des objets, qu'ils nous affectent... Armfelt till sin dotter Augusta den 1 september 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

påståendet, såsom barn eller andra kulturer kan göra, är det inte fråga om en absolut nödvändighet. Vi kan inte tänka bort eller ifrågasätta rummet, som helt enkelt utgör formen för vårt yttre sinne.³⁸³ Efter att ha förklarat att tiden är formen för det inre sinnet sammanfattar han: ”Hittills har vi nu begrundat den mänskliga sinnligheten [sensibilité] d.v.s. vår förmåga att emotta sinnesrepresentationer [représentationes sensibles]. Vi har upptäckt att vi äger kunskap om tvenne saker, tiden och rummet, som är oberoende av erfarenheten. Efter det måste förståndet [l’entendement], för att uppnå någon kunskap, använda sig av de intryck som förmedlats av sinnligheten, rå materia, blinda ting utan värde, om förståndet inte tar det i bruk. Se här har vi en kunskapsteori [Theorie de L’Entendement].”³⁸⁴ I nästa brev redogör Armfelt för förståndets kategorier, och kommer in på tinget i sig, med följande ord: ”Dessa tolv kategorier är deras [tankarnas] nödvändiga förutsättningar, vårt förstånds [entendement] lagar. Allt det vi tänker måste underordna sig dem, emedan de är det medel genom vilket vi kan tänka. Men att de skulle säga något om de verkliga sakerna i sig, att tingen i verkligheten skulle ha kvantitet, d.v.s. mottaglighet för ökning eller förminskning, att tingen i sig skulle ha något som liknar substans, orsak och verkan, tillvaro etc..... det kan vi inte bekräfta. Vi vet endast att dessa kategoriers form formar våra omdömen, och att de utgör likväl lagarna enligt vilka vi ordnar alla objekt”.³⁸⁵ Som jämförelse av skillnaden mellan Kants och Armfelts ansatser citerar jag här ett stycke av filosofens text kring samma fråga: “De ovan anförda

³⁸³ Armfelt till sin dotter Augusta den 16 september 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁸⁴ Jusqu’ici nous avons considéré La Sensibilité humaine c.a.d. La faculté de recevoir des représentations Sensibles; Nous en avons découvert chez nom deux, indépendents de L’expérience, Savoir L’espace et le tems. Il faut désormais, pour parvenir à une connoissance, que l’entendement s’empare des impressions founries par la Sensibilité: matière brute, aveugle chose Sans valeur, si L’entendement ne La met en usage. Ainsi nous voila à la Theorie de L’entendement. Armfelt till sin dotter Augusta den 19 september 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁸⁵ Ces douze catégories Sont donc Les formes Les conditions nécessaires, Les Loix de notre enentement. Tout ce que nous pensons doit Les Subir, puisque n’est qu’à leur moyen que nous pouvons penser. Mais qu’elle conviennent réelement aux choses prises en Soi, ayant rien qui ressemble à ce que nous appelons Substance, cause et effet, existence etc: c’est ce que nous ne pouvons mellement affirmer. Nous Savont Seulment que ses formes de catégories, modelent tous nos jugemens, et qu’elle déviennent ainsi Les Loix Sous les quelles nous voyons se ranger tous les objets. Armfelt till sin dotter Augusta den 25 september 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

kategorierna äro intet annat än tänkandets betingelser i en möjlig erfarenhet, liksom rum och tid innehålla åskådningens betingelser för just densamma. Följaktligen äro de förra även grundbegrepp, [för] att tänka objekt överhuvud till företeelserna, och hava alltså *a priori* objektiv giltighet”.³⁸⁶

I sitt brev från den 29 september 1799 referar Armfelt även den allmänna generaliseringen av Kants filosofi; den om de två världarna, som Armfelt kallar den “den förnimmbara världen eller fenomenens värld” och “den intellektuella eller transcendentala världen som i inte på något sätt lär känna”. Och han hoppar omedelbart till den viktiga slutpoängen: “Källan till alla våra misstag inom metafysiken är, att vi velat tränga in i denna värld och vid denna övergång [transmigration] har vi medtagit våra subjektiva former (d.v.s. de former som tillhör de objekt som vi känner och tänker som människan gör) tiden, rummet, uppfattningarna om kvantitet och kvalitet, om orsak och verkan, om tillvaro, etc.etc.” Det är först i detta skede som Armfelt överhuvudtaget presenterar skillnaden mellan *a priori* och *a posteriori* kunskap. I följande brev nämner Armfelt slutligen produkterna av den rena förnuftet, d.v.s. de psykologiska, de kosmologiska och de teologiska idéerna. Han betonar att användningen av förståndets kategorier på dessa idéer av det rena förnuftet ger blott illusioner och betonar att förståndet måste grunda sig på och hålla sig till erfarenheten.³⁸⁷

Armfelts tolkning av Kant är alltså mycket strikt. Han talar om erfarenheten som den tunga ked som förbinder förståndet med jorden. Kant ger Armfelt belägg för att frågor som “om världen är oändlig eller den har gränser?” är helt absurda och konstaterar, liksom Kant, att bägge svaren kan förses med argument. Sålunda är, enligt Armfelt, all metafysik förkastlig verksamhet och han

³⁸⁶ Immanuel Kant: *Kritik av rena förnuftet* i urval och översättning av Richard Hejll. Lund 1922. s 105.

³⁸⁷ La Source de toutes nos erreurs en Metaphysique vient de ce que nous voulons y pénétrer et que dans cette transmigration nous emportons toutes nos formes Subjectives (c.a.d. Les formes qui appartiennent au sujet qui sent et qui pense à L'homme), L'espace, Le tems, Les conceptions de quantité de qualité de cause et d'effet, d'existence etc. etc. Armfelt till sin dotter Augusta den 6 oktober 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

vill att Augusta skall hålla sig till ödmjuk tro, i stället för att sträva efter högmodigt vetande.³⁸⁸

Augustas edukation kan anses ha varit ovanligt omfattande. Trots att Kant var en filosof som debatterades bland dem som behärskade tyska, var hans filosofi, i synnerhet kritiken av förnuftet, inte allmänt känd bland franska intellektuella vid den aktuella tidpunkten. I Frankrike intresserade man sig mest för Kants politiska teorier, teorier som kunde kallas revolutionära i den meningen att han förespråkade republiken som statsform. I Sverige pågick under slutet av seklet en Kant-debatt där även kritiken spelade en viktig roll. I debatten var bland andra Armfelts gode vän Leopold inblandad. Ett forum var då *Läsning i blandade ämnen*, där Leopold år 1797 publicerade en lång recension av *Grundläggning til metaphysiken för Seder* som utkommit i Uppsala samma år.³⁸⁹ I artikeln berör han även Kants "två världar", d.v.s. hans kritik av det rena förnuftet.³⁹⁰

Men den stora debatten i Sverige hade knappast nått Armfelt, vars kontakter med fosterlandet under landsflykten var rätt sporadiska. Men familjen Armfelt levde under senare delen av 1790-talet i Berlin, Dresden och Karlsbad, där Kant säkerligen var ett känt namn. Om stämningarna i Berlin skrev Armfelt till sin mor i maj 1798: "här i staden äro alla Predikningar förvandlade till moraliska discourser el. Politiska uppträden."³⁹¹ Det är tydligt att han uppfattade situationen som obehaglig. Hotet mot sin säkerhet upplevde han fortfarande som reellt. Det är delvis mot denna bakgrund man måste se Augustas grundliga edukation. Han skrev till sin mor samma höst: "Min Augusta är så instruerad och så förnuftig (fast hon ej har tournure av façonner i anseende till sin obä[ndiga] kropp) så att om hon miste mig och till och med all resource, hon på mer än Ett hederligl. sätt skulle kunna bärga sig, som Gouvernante för barn och som

³⁸⁸ Armfelt till sin dotter Augusta den 9 oktober 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁸⁹ Kerstin Anér: *Läsning i blandade ämnen. Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria*. Göteborg 1948. s. 77-82.

³⁹⁰ "Recension av *Grundläggning til metaphysiken för Seder, af Immanuel Kant, med företal af författaren*." i *Läsning i blandade ämnen* N:o 2&3 1797, andra upplagan 1800. s.112-115.

³⁹¹ Armfelt till sin mor den 22 maj 1798. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

instructrice i flere Vettenskaper”.³⁹² Han såg alltså Augustas edukation som en trygghet för henne, även om hon skulle förlora allt och förbli ogift.

Armfelt accepterar Kants uppfattning om att förnuftet är något som av sig självt och ofrivilligt söker svar på frågor och resonerar ständigt vidare. Kant ser detta som en naturlig egenskap hos människan. Armfelt utgår från att Augusta, såsom en klipsk flicka, även skall börja begrunda frågor som rör människans ursprung och hennes skapare. Dessa frågor kan aldrig besvaras tillfredställande, men de återkommer trots det ständigt.³⁹³ Han förbereder henne för de krävande resonemang han tänker presentera genom att förklara för henne: “Du ser väl att den sanningsenligaste filosofen för sig; han som säger att han tvingats leva begrundande, studerat, kommit till insikt om att han inte vet något; det är en sann höjdpunkt för vetenskapen och den mänskliga utvecklingen. Efter detta kan du väl beskylla mig för galenskapen att vilja inpränta så mycket saker i ditt huvud, men målet med det är endast att du inte tänker på eller redogör för allt lika generellt”³⁹⁴. Senare förklarar han vidare kring kritiken: “..då vi använder vårt förstånd för detta slag av meditation inser vi sanningen genom att allt detta är gjort för att finnas [etre trouvée] och om vi finner det vi lär oss att nyktert tvivla, man har haft blind tro på saker som aldrig kunnat åstadkomma något ont, utan som ofta befast vår lycka och vårt välbehag. [Armfelt hänvisar till konsterna och kanske i vidare tolkning på hela den adliga kulturen] Det är mot denna ljustråle jag vill följa dig, min kära vän, och det med Kant i handen. Om denne mans, dagens hjältes, skrifter (fel förklarade eller kommenterade) kunde göra oss säkra kunde vi vända de vapen de moderna filosoferna använt mot oss mot dem själva

³⁹² Armfelt till sin mor i odaterat brev, troligen i november 1798. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁹³ Armfelt till sin dotter Augusta i odaterat brev, troligen i maj 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁹⁴ Tu verras bien ... que la Philosophe les plus veridique, fut a lui; qui dit, qui à force d'avoir vecu médité, étudié il etoit parvenu à Savoir, qu'il ne Savoit rien; et cela est reellement le combla de la Science et dela perfection humain. – Après cela tu pourrois bien m'accuse de follie de vouloir inculquer tant de chose dans ta tête mais le but en est plus Solitude que tu ne pense et se rapporta même general de tout ... Armfelt till sin dotter Augusta den 2-4 juni 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

Men det svenska ordspråket kan användas utan större förklaring: den som skall slå en bonde skall hafva en bonde till det.”³⁹⁵

Armfelt ansåg alltså att felaktig läsning av Kant var ett reellt problem. Han skrev mot slutet av sin behandling av metafysiken: “jag hoppas att dessa metafysiska idéer, som filosoferna använt sig av för att förvrída hela världens huvud vid universiteten och tills de lyckats åstadkomma system som störtat så många tronar i fördärvet i Europa ... och så mycket blodspår och eld i sin framfart. Hr Kant, som man inte läser som man borde, reducerad till sitt rätta värde, resonemangen och definitionerna man kallar metafysik är på detta sätt goda och nyttiga”.³⁹⁶

Kants uppfattning om det mänskliga förståndet gjorde metafysiska spekulationer till en naturlig del av den mänskliga tillvaron. Armfelt ville bekämpa denna “impuls” hos sina barn. “Tro, lyda och aldrig raisonnera” sade han om sina söners edukation. Samtidigt som han fördömde resonerandet, krävde han redighet i tankarna av Augusta. Det var något hon behövde för att kunna formulera sig väl i sin konversation, både skriftligen och muntligen. Dels kom det metafysiska hotet inifrån Augusta själv, dels från hennes omgivning. Det var inte önskvärt att hon började spekulera för sig själv, vilket var fullt möjligt eftersom hon hade fått introduktion till vetenskapligt tänkande. Men hotet kom också från omgivningen. Hon hade rest tillbaka till Sverige, där man rätt väl följde med den tyska filosofins

³⁹⁵ ...mais en excercant L'esprit à ces Sortes de méditation on parvient à la verité par tout ou elle est faite pour être trouvée – et Si on La trouve pas on apprend à douter avec Sobriété, on a apporter la croyance aveugle Sur les objets qui ne pouvent jamais faire du mal, sertent Souvent à fixer notre bonheur et notre tranquillité. – C'est vers cette rayon de Lumière que je veux Te Suivre ma chere Amie, et cela Kant à la main_ Si Les écrits de cette homme La heros du jour (mais faussement expliqué ou comanté) pouvent nous Servir certes nous sommes parvenues à employer contre Les Philosophes modernes Les Armes avec Les quelles ils croyoient nous détruire_ mais le Proverbe Suèdois est applicable Sans plus d'un rapport _ den som skall slå en bonde skall hafva en bonde till det. Armfelt till sin dotter Augusta den 16 september 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

³⁹⁶ ... j'espere que tu auras quelques idées de cette Metaphysique, donc Les philosophes Se sont Srvis, pour renverser la tête de beaucoup de monded'abord, dans Les Universités, et jusqu'à ce qu'ils parviennent à en faire des Sdystemes qui ont détruits Les autels et Les Trone en menace L'europe d'un bouloissement total, et en marquer [--] en traits de Sang et de feu ses progrès. Mr Kant qu'on n lit pas comme on doit Le lire, reduit à Sa juste valeur Les raisonnements et ses définitions qu'on appelle Metaphysique, et de cette manière là elle est bonne et utile. Armfelt till sin dotter Augusta den 9 oktober 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

strömningar. Trots att Armfelt föredrog franska lärare för sina barn, var Augusta inte längre under hans direkta insyn och kunde råka ut för olämpliga lärare.

Armfelt ville att hans dotter skulle kunna motstå frestelsen att börja spekulera i metafysiska frågor. Hon var sin faders dotter, stor till sin kroppsbyggnad och kvick till sitt förstånd. Hon hade fått en edukation som gett henne insikter i så väl moral- som naturalhistoria och hennes far, som var tvungen att skilja sig från henne, var orolig för vad hon skulle göra med alla dessa insikter. I Frankrike hade "filosoferna" störtat hela samhället i fördärvet med sina resonemang. Armfelt hade själv, efter att ha bekantat sig med Kants *Kritik av rena förnuftet*, inom filosofin funnit argument för att respektera traditioner och sina egna värderingar och avstå från metafysiska spekulationer. Dessa argument ville han nu presentera för sin dotter. Men det var inte riskfritt. Hur skulle han genom resonemang kunna övertyga henne om resonemangets oönskvärdhet?

Mycket ofta inleder eller avslutar han sina metafysiska exkursioner med ursäkter för att han tvingar på henne dessa besvärliga resonemang. Dessa ursäkter implicerar hans uppfattning om att hon egentligen inte alls skall ägna sig åt att filosofera. Armfelt skriver t. ex. att han absolut vill bespara henne allt det som är onödigt och det som inte anses nyttigt av andra än vissa människor som ägnar sig åt skolastiskt pedanteri.³⁹⁷ "Skolastiskt pedanteri" ansågs inom adeln vara utmärkande för en kategori människor man absolut ville skilja sig från, d.v.s. lärda män och kvinnor som var försjunkna i sina egna resonemang och okapabla till det för adeln så viktiga lättflytande sociala umgänget. Den typen av lärda resonemang som Armfelt gav sig in på i sin korrespondens till Augusta var i själva verket inte alls önskvärt och definitivt inte lämpligt i den bärande adelstextkonversationen utgjorde. Således skrev Armfelt den 7 september 1799: "Ursäkta mig, mitt kära barn för denna långtråkiga avhandling, men den är nödvändig för

³⁹⁷ Armfelt till sin dotter Augusta den 15 juli 1799. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

att komma till metoden för slutledningen jag tänker göra av allt”³⁹⁸. Innebörden i detta påstående är förutom en ursäkt även en markering av utgångsläget; d.v.s. att filosofiska avhandlingar per definition är tråkiga. Han avslutar sin metafysiska exkursion en dryg månad senare den 10 oktober: “Se nu vem som är färdig, min kära Augusta. När du sammanfogat allt mitt gräl hoppas jag att att du där kan finna något nöje och framför allt en motvikt i dina omdömen gentemot de falska resonemang och principer som dagens filosofer förenklat till system. ... Om jag med hänsyn till min vilja att ge ditt förstånd [esprit] en exakt och korrekt [juste] gång, ursäkta mig den leda det har orsakat dig.”³⁹⁹ Detta citat tyder på att Augusta i själva verket kan ha gillat att diskutera mer avancerade frågor med sin far, eftersom han faktiskt såg det som en möjlighet att hon kunde finna nöje i att studera Kant.

Armfelts budskap i redogöreslen för Kants filosofi var dubbelt och paradoxalt. Augusta förväntades vara förständig, men detta innebar att hon inte skulle ägna sig åt egna resonemang. Detta avspeglar hans egen tveågsna inställning till filosofin som vetenskap. Han hade en bestämd uppfattning om vad som var vetenskap och vad som inte var det. Han ville med säkra argument ifrågasätta all samtida filosofi och dessa argument fann han hos Immanuel Kant.

Augustas studier i experimentafysik i Berlin var ett intressant inslag i hennes utbildning. Hon deltog i en kurs utanför hemmet hemma hos en lärare, möjligen

³⁹⁸ Pardonnés ma chere enfant à cette dissertation ennuyeuse mais necessire pour arriver au ce methode à conclusion que je vais faire de tout [ce] et qui a un rapport direct avec le principes de Siècle, L'ignorance et L'imorale que des fou qui s'appellent Metaphysiciens ont a fait adopter à d'autre foux imbeciles ou Sullerats – j'ai cherché a être claire, mais Les mots m'ont manqués – cependent avec grand attention et en relisant ce bourbouillage a tête rasé tu parviendra, du mois à croter voir la base que je cherche à etablir pour la force et L'etendre de jugement humain.

³⁹⁹ Voila qui est fini ma chere Auguste, quand tu auras mit tout mon barbouillage ensamble, j'espere que tu y trouvera quelque agrement et Surtout un contre poide dans ton jugements contre tous les faux raisonnements et Les Principes des philosophes du jour, reduits par eux en Systeme.oil ne s'agit par ici d'etre Specieux de créer des hypothese, ou des axiomes arangés exprès, il s'agit au contraire d'etre Simple et d'adopter dans la Solution des problemes la marche Sage et consequente qu'indique Mr Kant. Si en faveur du desir que j'ai en donner à ton esprit un tact juste et exact, tu me pardonne L'ennui que cela a pu te causer...

professor Bourguet som samma år gav ut en bok med titeln *Grundriss d. Naturlehre*. Han arbetade dessutom med en kemisk handordbok. Under kursen fick Augusta följa med otaliga experiment två kvällar i veckan. Professorn undervisade om eld, luft och elektricitet och om olika instrument, såsom optiska linser. Augusta gjorde anteckningar under kursen för senare renskrivning. Hemkommen till Sverige deltog hon i en salong där fysikaliska experiment med fosfor genomfördes. Vetenskapen hade gjort sin entré i konversationen och blev därmed tillgänglig även för kvinnor.⁴⁰⁰ Experimenten var konkreta och underhållande för åskådarna.

Även bland prinsessan Charlottas, sedermera hertiginna av Södermanland, papper finns hänvisningar till filosofi, men vid närmare betraktande måste man ta dem med största försiktighet. Augusta Armfelts naturvetenskapliga studier nästan 30 år senare var av en helt annan art. En genomläsning visar, att det i prinsessans fall endast handlar om retoriska diskurser, d.v.s. skrivövning enligt traditionell progymnasmametod. Fysiken är en diskurs om hur kroppen kan ta emot födan och börjar med en fysiko-teologisk legitimation för avhandlingen. Försynen har givit människan tänder att sönderdela maten med, både vassa och malande som fyller olika behov. Om vi inte hade tänder skulle vi vara tvungna att svälja födan i stora bitar och vi kunde kvävas och magen skulle behöva mycket mer hetta. I munnen finns också saliv som fyller en funktion. Födan måste lösas upp, ty hårda nötter och liknande skulle inte duga som föda annars. Vidare förklaras tuggandet av födan till en pasta, varvid även tungan, given av Gud, är nyttig. Gud har också skapat oss så, att maten inte hamnar i luftstrupen (vilket den alltså skulle göra utan försynens hjälp). En liten port stängs då vi äter och maten kan lyckligt landa i magen, husets kök. Födan kokas här till en sorts gelé, varav det goda tas till vara och resten avlägsnas efter en lång väg. Diskursen slutar i en förundran över hur många "maskiner" det behövs i människokroppen men att allt är så väl arrangerat, att allt finner sin plats. Men kan man studera denna underbara maskin utan att beundra dess skapares vishet? Inte ens alla världens människors förenade försäkran om att människan är ett resultat av slumpen, skulle kunna övertyga mig,

⁴⁰⁰ Walters 1997 s. 130.

slutade prinsessan sin avhandling under rubriken Fysik. Prinsessans filosofikunskaper var troligen i praktiken ringa, det enda som behandlas är gudsbevis. Inte ens vid den historiska genomgången av de sju lärde omtalas med minsta hänvisning vad respektive vise eventuellt har bidragit med för vishet.

Även i sin diskurs om filosofien skrev prinsessan Charlotta ner en redogörelse över de olika slag av kunskap som finns, men som helt saknade faktainnehåll. Det är just denna frånvaro av egentligt innehåll, som avslöjar texten som ren retorisk övning. Denna typ av vetenskapliga studier är samma undervisning i fysik som gavs i de svenska skolorna i början av seklet. Målsättningen var inte att frambringa analytiskt eller ens kritiskt tänkande, utan att bekräfta och befästa tingens ordning.

I Moskva blev Helena Frese, dotter till den nyadlade professorn Heinrich Frese, inte explicit förbjuden att ta del av filosofi under slutet av 1790-talet. Tvärtom förutsatte hennes far att hon kände till såväl Voltaire, Rousseau som Kant. Som det tidigare framkommit förespråkade Frese alltid kritisk läsning. Även filosofiska tankar fick hos Frese en estetisk dimension. I ett brev till dottern berättade han att han tillbringat en hel kväll med att bläddra i Voltaires verk då han sysslade med att placera illustrationerna inför inbindningen. Han glömde emellertid bort sig i sitt arbete då han inte kunde låta bli att läsa det stora geniets texter. I stort sett allt som han råkade läsa var sådant han läst många gånger förut, men ändå kände han samma behag som man erfar vid en första läsning av det vackra verket. De vackra formuleringarna och idéernas naivitet förvånade på varje sida och man kunde förlåta att de historiska och filosofiska sanningarna inte tål en seriös kritik. Det var därför fadern i första hand ville rekommendera Voltaires pjäser och skönlitterära texter.⁴⁰¹ Frese gick alltså en fin balansgång då det gällde kännedomen av seklets stora litterära och filosofiska namn. Det är omöjligt att säga om Frese förhöll sig på ett annat sätt till sina söner i denna fråga. Helenas läsning av Voltaire skulle påbörjas med vissa lämpliga verk, detsamma gällde läsningen av Rousseau. Det är möjligt att sönerna fick samma råd. Däremot är det också möjligt att tänka sig att

⁴⁰¹ Heinrich Frese till sin dotter Helena den 19 augusti 1799. Helena Rosalie Freses arkiv. HLA.

sönerna i högre grad undanhölls radikala texter. Ifall de förirrade sig i politiska spekulationer var deras framtid minst lika hotad som fröknarnas. Explicita läsförbud har jag inte hittat i Freses brev.

Kant var ett namn som Helena Frese borde känna till, men i samma andetag säger fadern, att filosofernas bemödanden egentligen är bortkastade eftersom människans förstånd aldrig kommer att kunna förklara allt. Egentligen följer Frese här, på samma sätt som Armfelt, Kants *Kritik av det rena förnuftet*. Freses tankevärld utgör på det hela taget en intressant blandning av utilitarism och romantiserande tendenser. Han drar i alla fall en gräns vid samhällsfilosofin; Rousseaus radikala samhällsfilosofi är inte något som intresserar flickor. Efter att Helena läst *Julie ou La Nouvelle Héloïse* av Rousseau hade fadern övervägt att sända henne också hans verk om det sociala kontraktet. Helenas goda omdömen om Rousseaus roman visade att hon var förmögen till kritisk läsning. Rousseaus verk erbjöd ju inget tankesystem, hans hjärta var förgiftat av människoförakt och han var hypokondriker. Emellertid var hans maximer förträffliga och idéerna slående. I synnerhet Rousseaus brevväxling i sex band var utmärkt läsning. Men man måste inse att allt han skrivit inte var lika bra.⁴⁰²

Filosofin hade för Frese fyra delområden: det estetiska, det moraliska, det samhälleliga och det kunskapsteoretiska. Dottern bekantade sig åtminstone ytligt med den moraliska filosofin, moralläran under faderns uppsikt. De estetiska frågorna var ständigt närvarande i den edukativa brevväxlingen, men sällan hänvisade fadern explicit till några auktoriteter. Frågan var viktig men svår enligt Frese och han ansåg att man skulle gå efter sin förädlade känsla i dessa frågor. Han menade i ett brev till dottern att det sköna var för svårt att definiera för de högmodiga filosoferna, som bara trasslade in sig i sina resonemang. Han presenterade ändå för dottern Kants tolkning av det sköna.⁴⁰³

Augusta Armfelts geografistudier tyckte fadern att kunde göras rätt ytliga, eftersom Europas kartor stod i ständig förändring. Kartorna var bra att ha

⁴⁰² Heinrich Frese till sin dotter Helena den 23 augusti 1798. Helena Rosalie Freses arkiv. HLA

⁴⁰³ Henrich Frese till sin dotter Helena den 18 juli 1794. Helena Rosalie Freses arkiv. HLA

till hands vid läsning av historia.⁴⁰⁴ Kartor och historiestudier verkar ofta ha gått hand i hand. För att kunna begripa historien måste man ha en uppfattning om geografin. Augusta Armfelt var med sina vidsträckta resor genom den europeiska kontinenten trots allt ett undantag bland unga adelsfröknar. För de flesta fröknarna var geografin ett hjälpmedel vid studierna i historia, men även samtiden och den sociala och politiska verklighet adeln levde i krävde insikter i de olika hoven och deras relationer. Diplomdottern Theresia von Stedingk studerade mycket geografi och historia. Hennes far hade anställt en ung uppsalamagister då Theresia och hennes bror var nio respektive sju år gamla. Theresia och brodern undervisades ofta två eller tre gånger i veckan i geografi och historia av magister Tannström. Informatorn stannade sannolikt i nästan ett decennium.⁴⁰⁵ Tannström övervakade brodern Ludvigs lektioner och undervisade honom sannolikt i latin, lektioner som Theresia verkar ha närvarat vid åtminstone periodvis. Tannström deltog också i uppfostran av Theresia och tillbringade s.k. fritid med henne. Theresia hyste stor respekt för honom och ville göra ett gott intryck på honom genom att studera flitigt. Dessutom hade Theresia en särskild lärare i aritmetik som undervisade henne en gång i veckan. Hennes botankiundervisning gick, liksom Augusta Armfelts, ut på att identifiera växter i naturen, samt för Theresias del att odla blommor. Theresia hade även hund och fåglar som hon skötte om.

Latinska skrivövningar och andra belägg på elementära latinstudier finns i snart sagt alla källor. Gustava Arnell och Lovisa Ulrika Horn har övat latin, liksom Theresia von Stedingk och Augusta Armfelt. Latinkunskaper gav förutom tillträde till den klassiska litteraturen även möjlighet att ta del av den samtida vetenskapliga diskussionen. Belägg för att någon av flickorna skulle ha gjort detta senare har inte påträffats, men det var åtminstone i princip möjligt för dem. Å

⁴⁰⁴ Armfelt till sin dotter Augusta den 20 januari 1801. G.M. Armfelts brevväxling. Armfelt samlingarna. RA, Helsingfors.

⁴⁰⁵ Efter välförrättad uppgift utsågs Nils Magnus Tannström till lärare för kronprinsen och utnämndes på samma gång till professor. Vid valet av Tannström till denna viktiga uppgift stöddes han kraftigt av von Stedingk, som "gjorde gällande sin mångåriga erfarenhet af Tannströms mer än vanliga skicklighet för ett så beskaffat kall". Biografi öfver Nils Magnus Tannström 1842.

andra sidan var latinundervisningen knappast särskilt omfattande, möjligen med undantag för Augusta Armfelt.⁴⁰⁶

Botaniken var traditionellt den kvinnligaste delen av naturalhistorien eftersom växterna var så nära förknippade med hushållet och konsten. Samtidigt med växters namn kunde man lära sig deras nyttjande som kryddor, sallad eller mediciner. Helena Frese vårdade de livegna på egendomen Petrovskij då de blev sjuka. Botanikstudierna gick närmast ut på att identifiera olika växter.

De teoretiska studier som adelsdöttrarna i första hand sysslade med var matematik, då närmast aritmetik, som också kunde klassas som en nyttig färdighet. Några belägg för studier i annan matematik än elementär aritmetik och geometri har inte påträffats. Möjligtvis användes en del grammatik vid språkundervisningen. I synnerhet torde man ha varit tvungen att beröra ämnet vid studier i latin. Det är möjligt att en del lärare använt sig av retoriska begrepp vid undervisningen. Det finns dock inga säkra källor på detta. Så långt som till att skriva ner det hela verkar man inte ha gått. Filosofi av olika slag ingick i en del flickors edukation. Det intressanta är hur litet spår av teori som finns bevarade i källorna. Det visar hur man målmedvetet utelämnat det teoretiska verktygen då man skrivit texter, en aktiv åtgärd för att understöda *modestien* och den delikata lättsamma och otvugna kvinnligheten i adelskulturen. Det som undersökningen visar är hur svårt det är att få ett grepp om adelsdamernas teoretiska kunskaper. Det är långt ifrån detsamma som att säga att dessa inte fanns. Edukationsmetoderna och de stränga normerna för textproduktion och dylikt gör det omöjligt att säga hur mycket teori dessa damer behärskade, eftersom den aldrig tilläts komma fram.

⁴⁰⁶ I sitt PM för dotterns studier befarar Armfelt att dotterns latinstudier skulle komma att avstanna i Sverige. Ehuru hon kanske på Åminne kunde finna en präst som kunde latin så befarade han att Augusta i skulle vara mer lärd än han. Augusta Pipers papper. Löfstad samlingen. Vadstena landsarkiv.

VI Grace, goût och modestie

En kulturs överlevnadsstrategi

Adelskulturen var under den senare delen 1700-talet och under det tidigaste 1800-talet förhållandevis enhetlig i de högsta kretsarna. De täta förbindelserna mellan adeln i olika länder, och framför allt till den franska adeln, förenade adelskulturen i de norra och nordöstra delarna av Europa. De estetiska idealen och modet sammaförde adeln som grupp och elit, samtidigt som de skapade distans till dem som stod utanför. Kulturen definierade de ramar individen kunde röra sig inom och försåg var och en med en norm för ståndsmässigheten. Denna norm angav de rådande värderingarna, såväl de estetiska, som de etiska. Dessa värderingskategorier sammanföll långt. Det som var etiskt var vackert och det som var estetiskt var korrekt. Den starka betoningen på det estetiska var utmärkande för denna kultur. Konsumtionen motiverades genom estetik, det ståndsmässiga var det vackra och det dyrbara. På detta sätt förenades estetiken och etiken till en enda värdemåttstock, ståndsmässighet, som effektivt kunde exkludera folk av olämplig härkomst. För adeln alstrade den goda smaken det dygdiga livet, snarare än tvärtom.

För att markera avståndet till folket importerade man främmande kulturella element. Det främmande var ståndsmässigt och modernt. De främmande influenserna hämtades helst från Frankrike eller också kunde element importeras utifrån med en tillräckligt stor kulturell distans, från Kina eller från bönderna i det egna landet. Dessa element var tillräckligt olika och var därför exotiska och intressanta. Elementen kunde med fördel introduceras i den egna kulturen, så länge de var otillgängliga för antikulturen, d.v.s. dem som inte tillhörde den egna kretsen. Antikulturen var det som fanns närmast inpå och som kunde smyga till sig inflytande ifall man inte såg upp. Antikulturen var medelklassen, simpla handelsmän, rika bönder, lärda och tjänstefolk, som kunde vara exotiska och smått lustiga på lämpligt avstånd, men som aktivt måste uteslutas från makt och inflytande. Adelskulturen var starkt exklusiv och normen för det acceptabla var till stora delar outtalad. Genom att låta det etiska och det

ståndsmässiga uppgå i det estetiska blev det extremt svårt för dem som inte vuxit upp inom denna kultur att identifiera normerna. Denna mekanism gjorde att adelskulturen kunde fortleva och upprätthålla en illusion av superioritet ännu ett helt sekel, trots att den s.k. medelklassen passerade adeln i fråga om förmögenhet, makt och bildning på många håll.⁴⁰⁷ Strategin kan alltså anses ha varit kulturellt rätt framgångsrik.

Adelskulturens reproduktion var förstås av central betydelse. Edukationen var något som adeln i det längsta strävade efter att ha kontroll över. Man uppfostrade och undervisade sina barn i hemmet, man valde och vrakade bland präster och lärare och importerade dem gärna från utlandet för att ha en maximal kontroll över processen. Man vidhöll edukationens formerande funktion som en fortsatt legitimering av den hierarkiska samhällsordningen. Man drillade barnen i franska och etikett, samt undervisade dem i estetiska ämnen, för att utveckla deras känsla för det normriktiga. Uppförandet skulle bevisa barnens dygdighet och förfining och legitimera deras samhällsposition. Ståndet krävde ståndsmässighet.

De enskilda individerna levde samtidigt i en intern konkurrens och med en oro för samhällsordningens fortsatta existens, i synnerhet efter den franska revolutionen. Det fanns också en förmögen borgarklass, vars livsstil i praktiken i många avseenden efterlikade adelns. För att trygga sina efterkommandes positioner i samhället blev en god utbildning allt viktigare. Det fanns en konkurrens såväl inom som utanför den egna kretsen. För adelns kvinnor var kampen på äktenskapsmarknaden dessutom blodigt allvar. Begåvade och förmögna köpmansdöttrar utgjorde många gånger lockande partier för unga adelsmän som var i behov av likvida medel. Efter giftermålet kunde ju dessutom dessa borgardöttrar använda sig av sin makes titel och status, medan däremot en

⁴⁰⁷ För diskussion om den svenska och europeiska adelns fortsatta öden se t. ex. Anders Björnsson: "Yxhugget i Körsbärsträdgården" Gunnar Wetterberg: "En öppen elit. Funktion och rekrytering i det långa perspektivet" samt Håkan Hagwall: "Ju större kaka desto säkrare". Kommentar till ett nygammalt mönster." i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.): *Eliterna som abdikerade. 12 artiklar om frånvaron, behovet och nyttan av eliter*. Stockholm 1998. Dessutom behandlas ämnet bland annat av Göran Norrby i artikeln "Deklasserad överklass eller anpassad elit? 1800-talets svenska adel och det borgerliga samhället." I *Med börd, svärd och pengar* 2003, särskilt s. 199, 204-205. Jag vill dock understryka att jag här avser adelskulturens överlevnad såsom kultur, inte adelns fortlevnad som elitgrupp.

ogift grevinna trots allt var ogift och därför hade betydligt större svårigheter att råda över sitt eget liv. Adelskvinnorna var pressade att förhindra liknande partier till förmån för sig själva och sina döttrar. Självklart ville även adelsmännen gifta bort sina egna döttrar ståndsmässigt för att ge dem en trygg tillvaro. Döttrarnas edukation var, eller borde åtminstone ha varit, en första rangens fråga.

Edukationens villkor dikterades av de yttre omständigheterna, det vill säga tillgången på lärare och undervisningsmaterial samt föräldrarnas eller de andra förmyndarnas egen förmåga att övervaka en edukation. Adelskulturens normer förutsatte en hög prioritering av den bärande treenigheten *goût, grace* och *modestie*. Dessa etisk-estetiska normer utgjorde stommen för ståndsmässigheten. Genom att leva upp till dessa ideal befäste man adelns särställning, de yttre tecknen på förfining och "klass" och, märk väl, även en hög moral, åtminstone enligt den egna uppfattningen. Genom att de yttre tecknen på adelskap uppfylldes, uppfylldes även legitimeringen av husfaderskapet, ett samhälleligt ansvarstagande och ett bekräftande av samhällspositionen.

Under 1700-talet var utbildningssystemet i Sverige och Ryssland i synnerhet vad gäller de yngsta eleverna inriktat på att ge moralisk fostran åt barn från de mindre bemedlade befolkningsgrupperna. I de högre klasserna studerade närmast pojkar som förbereddes inför en präst- eller ämbetsmannakarriär. Adelsynglingar kom i Sverige, där adelsakademier saknades, till universitetet för att ta del av den humanistiska bildningen. Men även då åtföljdes de ofta av en informator. Pojkarnas edukation avslutades gärna med en resa till kontinenten där de kunde finslipa sina språkkunskaper och stärka sitt sociala nätverk. Skolan i de lägre klasserna utgjorde inte i normala fall något alternativ för adeln, men man ansåg att pojkarna behövde behärska latinet och ta del den klassiska undervisning som gavs vid universitetet. Latinet var fortfarande under 1700-talet ett språk för de lärda och en paneuropeiskt språk som adeln ansåg sig behöva behärska. Det samma gällde retoriken och talekonsten, som fortfarande försvarade sin plats som en statsmannafärdighet.

Man kan emellertid inte säga att universitetsstudierna i sig skulle kunna stå som en norm för adelskulturen, eller att den manliga edukationen skulle

ha utgjort normen mot vilken flickornas edukation skall mätas. Under den undersökta perioden hade adelskulturen även i periferin förändrats från den mer krigiska och religiösa eventuellt med en aning klassisk bildning kryddade kultur den varit. Adelskulturens norm var inte längre "manlig", den hade förändrats genom det som av sociologiska forskare kallas civiliseringsprocessen. En förskjutning mot en ökad semiotisering och estetiska normer hade skett. Kvinnornas roll i denna process var märkbar. Men att se det som att en manligt kultur feminiserades är en förenklande förklaring. Det handlar mer om kommunikationens form, om uttryckssätt som till synes blivit mer enhetliga både i form och rum, dominerade av etikett och smak. Samtidigt blev själva kommunikationen, strukturen av tecknen och språket mer komplicerade. En följd av detta var teatraliseringen av hela adelskulturen.

De personer som levde i kulturen uppfattade sig förkroppsliga den, den var deras verklighet. Då vi försöker beskriva denna verklighet accepterar vi dess förenkling, om vi förbiser de alternativa språk och texter som fanns i periferin. Det var i den kulturella periferin det fanns utrymme för andra texter, som dem av Campe.⁴⁰⁸

Om man vill beskriva adelskulturen, dess reproduktion och ideal under denna period är det hemedukationen som bör fattas som en norm. Problemet är att normen på grund av sin dolda och därmed implicita karaktär är svår att komma åt. Källorna är få eftersom kulturen så långt låg inom konversationens delikata domäner. Vi är därför tvungna att gå till litteraturen, de populära böckerna av ärkebiskop Fénelon eller madame LePrince de Beaumont för att finna den verklighet vi söker. Här syns de viktiga strukturerna, vi finner den religiösa och den klassiska grunden med den starka betoningen av dygder och husfaderskap. Men vi finner också den estetiska strävan till enhet, de teatraliska och mytiska elementen. Formen är den i ursprunget klassiska och även kristna undervisningen i diskussionsform, förfinad med estetiska element, en översättning av det traditionella språket till ett adesspråk. Det nyttjade språket var i praktiken

⁴⁰⁸ Lotman 2001 s. 127-130.

franskan. Men i adelskulturens språk ingick även stora mängder andra ickeverbala språk som reglerades dels av strikta normer, såsom etikett, dels av de avsiktligt mer svårgripbara elementen *grace*, *modestie* och *goût*.

Då vi lämnar de vid edukationen centrala texterna och rör oss mot periferin, finner vi att polyfonin ökar och det finns andra tendenser än den kraftigt esteticerande. I praktiken motiverades edukationen med en framtida lycka. Man accepterade erfarenheten som undervisningsmetod, också erfarenheten av den lästa texten påverkade och formade barnet. Man valde texter för edukationen med stor omsorg, de skulle vara både formerande och utveckla barnets goda smak. Barnen förväntades prestera prover på viktiga områden, t. ex. brev och musik. Uppträdandet var viktigt. Man undervisade i dans, musik, teckning, skrivning och teater. Men man bildade dessutom förståndet.

I denna kontext var det möjligt att variera sakinnehållet i undervisningen för flickor. Så länge de yttre resultaten av edukationen föll inom ramen för den kulturella normen kunde man införa valfria element i edukationen. Det grundläggande faktainnehållet utgjordes av religiösa, mytologiska och historiska fakta. Dessa fakta hämtades delvis från den klassiska traditionen, som under seklet aktivt översattes till salongskultur, alltså det franska språket och till konversations- och progymnasmaform. De historiska kunskaperna kompletterades med kunskaper i geografi. Dessutom ingick en mängd fakta ur litteratur- och konsthistorien. Dessa var alla sådana som kunde meddelas genom läsning eller konversation och de var därför rätt oproblematiska i den meningen att undervisningen inte behövde komma i konflikt med adelskultuens etisk-estetiska normer. Det samma gällde de politiska och sociala insikterna, som lätt kunde överföras genom kulturell impregnering, d.v.s. inom ramen för vad man kunde kalla ståndsmässigt umgänge.

Däremot fanns det faktakunskaper som var svårare att förvandla till lättsam konversation. Det var inte ovanligt att adelsflickor fick lära sig litet latin. Vid studier i latin kom grammatiken ohjälpligt in i bilden, även om man sannolikt tonade ner den och uppställde en mer passiv latinkunskap som mål för studierna. Genom att behärska latin kunde en kvinna ta del av vetenskapliga och religiösa

diskurser och var således svårare att föra bakom ljuset. Genom att en adelsdam kunde läsa latin, kunde hon i teorin försvara sig och sin ställning mot angrepp från prästerskap och lärda. Latinundervisningen verkar ofta ha skett tillsammans med yngre bröder, vilket antyder svårigheten att ordna liknande undervisning enkom för flickor. Överlag är alla flickor i detta material äldsta dotter i en syskonskara, vilket helt klart har påverkat deras möjligheter att ta del av undervisning, eventuellt med ett undantag för Augusta Armfelt.

Mera skolmässig undervisning gavs även i matematik. Adelsflickor lärde sig åtminstone aritmetik. För detta ändamål hade man ofta en utomstående manlig lärare. En kvinna kunde inte undervisa på detta sätt, även om hon kunde emotta undervisningen. Dessutom förekom alltså undervisning i fysik och naturalhistoria som redan hade funnit sina "salongsfähiga" former under sjuttonhundratalets gång. Adelns amatörintresse för vetenskap kunde presenteras för döttrarna. Allmänbildningen var en av edukationens viktigaste målsättningar, varför man kunde tänka sig att gripa chansen då en lämplig undervisningssituation eller -person infann sig.

Mera okonventiella ter sig då studierna i filosofi. Under slutet av 1700-talet förekom en allmän politisering av samhället, och adeln blev tvungen att argumentera för sin särställning. I detta klimat ville en del fäder även ge sina döttrar redskap att hantera dessa argument. Heinrich Frese diskuterade moralfilosofi och Jean-Jacques Rousseau med sin dotter, Gustaf Mauritz Armfelt tog till Immanuel Kant. I dessa fall verkar man ha tillgripit det jag kallat transcendering av vetenskapen, d.v.s. en översättning av diskursen från en vetenskaplig text till en salongsmässig, ståndsmässig konversationstext. Detta skedde först och främst genom att man inte åtminstone i första hand presenterade några originaltexter för flickorna, utan att man på franska förklarade innehållet för dem, varvid man även tolkade och förklarade resonemangen på ett sätt som idag skulle kallas populärt. Den utbredda barn- och uppfostringslitteraturen följde ett liknande mönster.

I utgångsläget var varje tecken detsamma som sitt innehåll i den adliga kulturen. Det var av central betydelse att man såg ut som en adelsman respektive adelskvinna och betedde sig som en sådan i alla situationer. Därför var den estetiska och formerande edukationen så viktig. Medelklassens beskyllningar mot adeln för ytlighet och falskhet var på sitt sätt befogade, estetiken var överordnad etiken. Och trots att adsedukationen strävade till att göra barnen till överlägsna människor som motsvarade kulturens eget ideal, fanns det också en möjlighet att göra något helt annat, något som bara *såg ut* som adelskap.

Eftersom innehållet i adelsflickornas bildning var så löst normerad, fanns det utrymme för personliga val. Adelskulturen var rigid. Varje förändring innebar i princip en spricka, ett försvagande av kulturen. Förmågan till dialog var svag. Adelskulturen påverkades av de omstörtande politiska händelserna och de pågående samhällsförändringarna, men förändringarna i kulturen skedde osynligt genom att man bemödade sig om att bevara kulturens yttre former. Det var den skenbara genomskinligheten som gjorde att man kunde införa nytt innehåll i edukationen. Så länge den yttre formen bestod var det möjligt att förändra och vidga sakinnehållet och införa nya färdigheter. Men en annan syn på människan gjorde sig så småningom gällande, en syn där estetiken och etiken skildes åt. Denna medelklassuppfattning var oförenlig med adelskulturen, som framför allt var den goda smakens kultur.

**The Meanings of Modesty: Education of Daughters in the Culture of the
Nobility in
Northern Europe in the late 18th Century**

Summary

Jessica Parland-von Essen

By the end of the 18th century the daughters of the nobility in the northern parts of Europe received a quite different kind of education from their brothers. Although the cultural aims of the upbringing of girls were similar to that of boys, the practice of the raising of girls was less influenced by tradition. The education of boys was one of classical humanistic and military training, but the girls were more freely educated. The unity and exclusiveness of the culture of nobility were of great importance to the continued influence of this elite. The importance of education became even greater, partly because of the unstable political situation, and partly because of the changes the Enlightenment had caused in the perception of the human essence. The delicate and ambitious *hônnete homme* was expected to constantly strive to a greater perfection as a Christian. On the other hand, the great weight given to aesthetics – etiquette and taste – made individual variation of the contents of education possible.

Education consisted mainly in aesthetic studies; girls studied music, dancing, fine arts, epistolary skills and also the art of polite conversation. On the other hand, there was a demand for enlightenment, and one often finds personal political and social ambitions, which made competition in all skills necessary for the daughters as well.

Literary sources for the education of girls are Madame LePrince de Beaumont, Madame d'Épinay, Madame de Genlis and Charles Rollin. Other, perhaps even more important sources are the letters between parents and children and papers originating from studies. Diaries and memoirs also tell us about the practice of education in day to day life.

The approach of this study is semiotic. It can be stated that the code of the culture was well hidden from the outsider. This was achieved, for instance, by the adaptation of the foreign French language and culture. The core of the culture

consisted of texts which only thorough examples stated the norms which were expressed as good taste. Another important feature of the culture was its tendency towards theatricalisation. The way of life was dictated by taste, and moral values were included in the aesthetic norms through the constant striving for modesty. Pleasant manners were also correct in an ethical perspective. Morality could thus also be taught through etiquette.

Källor och litteratur

Otryckta källor:

Riksarkivet i Helsingfors (RA, Helsingfors)

Augusta Armfelts journal. G. M. Armfelts arkiv. Armfelt samlingarna.

Gustaf Mauritz Armfelts brevväxling. G. M. Armfelts arkiv. Armfelt samlingarna.

Riksarkivet i Stockholm (RA, Stockholm)

Augusta Armfelts papper. Armeltska samlingen.

Brev till Ulrika Catharina Brahe. Braheska papper. Skoklosterarkivet.

Hedvig Elisabeth Charlottas studieanteckningar. Kungliga arkiv.

Lovisa Ulrika Horns arkiv. Esplunda arkiv.

Carl Fredrik Pipers bokkataloger. C.F. Pipers arkiv. Engsöarkivet.

Fredrik Sparres dagbok. Ericsbergssamlingen.

Curt von Stedingks arkiv. Stedingkska arkivet 2.

J.C. Strömfelts papper. Börstorpssamlingen.

Vadstena landsarkiv

Augusta Pipers f. Armfelt papper. Löfstad samlingarna.

Eva Sophie Piper f. von Fersen. Brev av barnen. Löfstad samlingarna.

Räkenskaper för Löfstad senare delen av 1700-talet. Löfstad samlingarna.

Uppsala Universitetsbibliotek

Gustava Arnell: Öfvningsbok i franska.

Knut Knutsson Posse: Skrifter och anteckningar rörande undervisningsväsen.

“Berättelse om de Märkwärdiga och besynnerliga Upträde som förefallit i en af de mäst bekanta pensions skolor i Stockholm.” 1809.

Malla Silfverstolpes memoarer. Kopierade manuskript.

Lunds universitetsbibliotek

Mariana Ehrenström: “Självbiografiskt utkast”. Kopia.

Historiska och litteraturhistoriska arkivet. Svenska Litteratursällskapet i Finland. (HLA)

Helena Rosalie Freses arkiv.

Kungliga Biblioteket i Stockholm (KB)

Sophie Theresia von Stedingks dagbok. Släkten af Ugglas arkiv.

Tryckta källor:

Joseph Addison & Richard Steele and Others: *The Spectator in four volumes*. Ed. by Gregory Smith. London 1958.

Biografi öfver Nils Magnus Tannström. Lunds universitet 1842.

Adèle de Boigne: *Mémoires de la comtesse de Boigne née d’Osmond. Récits d’une tante. I. Du règne de Louis XVI à 1820*. Édition présentée et annotée par Jean-Claude Berchet. Mercure de France 2001.

J.H. Campe: *Herr J.H. Campes faderliga råd till sin til Sin dotter. En afhandling swarande mot Theopron för den upväxande Qwinliga Ungdomen.* Skara 1798.

J.H. Campe: *J.H. Campes Robinson Crusoe.* Neu bearbeitet von Julius Hoffmann. Stuttgart. Dritte auflage.

Lord Chesterfield: *Letters to his Son. Selected and edited by Dr . Kurt Schuman.* Leipzig 1918.

Lord Chesterfield: *Letters.* Oxford 1998.

David-Etienne Choffin: *Amusemens philologiques en prose et en vers: ou mélange agréable de diverses pièces Concernan l'Histoire des personnes célèbres, les Evénemens mémorables & l'histoire naturelle.* Tome I-III. Halle 1774-1777.

N. Dupuy: *Instruction d'un pere a sa fille, Tirée de l'Ecriture Sainte, Sur les plus importants sujets concernant la Réligion, les Mœurs & la manière de se conduire dans le Monde. Par le sieur Dupuy, Ci devant Sécretaire au Traité de la Paix de Riswik.* Quatrième edition. Bruxelles 1732.

Marianne Ehrenströms memoarer, utdrag tryckt i Henrik Schück: *Den sista gustavianska hovdamen.* 1919.

Madame de la Live d'Epinau: *Les conversations d'Émilie ou entretiens instructifs et amusants d'une mere avec sa fille.* Tome premier. Lausanne 1784.

Fénelon, archevêque de Cambrai: *Les Aventures de Télémaque.* Tome I-II. Paris 1920.

Fénelon, archevêque de Cambrai: *De l'éducation des filles.* 1822.

Mme de Genlis (Stéphanie): *Adèle et Théodore ou lettres sur l'éducation. Contenant tous les principes relatifs aux trois différents plans d'Éducation, des Princes, des jeunes Personnes, & de Hommes.* Tome Premier. Maestricht 1783.

Madame de Genlis (Stéphanie): *Adèle et Théodore, ou lettres sur l'éducation.* Tome second. Maestricht 1782.

Madame de Génlis (Stéphanie): *Théâtre a l'usage des jeunes personnes.* Tome premier. Paris 1785.

Mme de Genlis (Stéphanie): *Théâtre de Société;* par l'auteur du Théâtre à l'usage des jeunes Personne. Tome premier. Paris 1781.

Goethe. *Italian matka päiväkiriineen.* Valikoiden kääntänyt Sinikka Kallio. Helsinki 1999.

John Gregory: *A Legacy to his Daughter's*. 1774.

Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok. Band 3 1789-1792. Utgiven och översatt av Carl Carlson Bonde. Stockholm 1907.

Immanuel Kant: *Kritik av rena förnuftet* i urval och översättning av Richard Hejll. Lund 1922.

Immanuel Kant: "Svar på frågan: Vad är upplysning?" i *Vad är upplysning?* red. av Brutus Östling, Stockholm 1989.

Katarina II:s memoarer utgivna av Pierre Audiat och Dominique Maroger. Stockholm 1955.

Choderlos de Laclos: *Oeuvres complètes* Bibliothèque de la Pléiade. Paris 1951.

Leopold(?): "Recension av *Grundläggning til metaphysiken för seder, af Immanuel Kant, med företal af författaren.*" i Läsning i blandade ämnen N:o 2&3 1797, andra upplagan 1800.

John Locke: *The Educational Writings*. Ed. by James L. Axtell. London 1968.

Moses Mendelssohn: "Om frågan: Vad innebär upplysning?" i *Vad är upplysning?* red. av Brutus Östling, Stockholm 1989.

Andreas Meyer: Huru skal et ungt fruntimer värdigt bilda sig? Öfversättning [!] från den fjerde tyska upplagan. Göteborg 1787.

Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799-1801. Utgivna av Bo Lönnqvist. Helsingfors 1970.

Henrici Gabrielis Porthan: "Utkast till undervisning för informatorer" rörande deras skyldigheter och kloka förhållande" i *Opera omnia* II. Åbo 1963.

Mme LePrince de Beaumont: *Nyttige och nöjsame öfningar för barn och ungdom af Madame LePrince de Beaumont*. Tredje delen. (öfvers C. Knöppel) Stockholm 1772.

Mme LePrince de Beaumont: *Nyttige och nöjsame öfningar för barn och ungdom af Madame LePrince de Beaumont*. Första delen. Stockholm 1774.

Charles Rollin: "Etudes des enfans" i *De la maniere d'enseigner et d'étudier Les belles lettres*. Tome premier Paris 1782.

Christian G. Roman: *Wälmente tanckar om barna upfostring, i anseende till deras studier och lefnad*. 1743.

Jean Jacques Rousseau: *Julie ou La Nouvelle Heloïse. Lettres de deux amans, Habitans d'une petite ville au pied des Alpes. Recueillies et publiés par J.J. Rousseau.* Tome premier. Amsterdam 1761.

Åke (?) Rålamb: *En liten och kårt hand-bok utaf adelig öfning, at bruka wid många tilfällen til stor hjälpreda i åtskilliga mål, hwars innehåll på andra sida förmäles.* Stockholm 1760.

Madame de Sévigné: *Correspondece.* I mars 1646 - juillet 1675. Texte établi, présenté et annoté par Roger Duchêne. Paris 1972.

Litteratur:

Hans Aarsleff: "The Tradition of Condillac: The Problem of the Origin of Language in the Eighteenth century and the Debate in the Berlin Academy before Herder" i *From Locke to Saussure. Essays on the study of Language and Intellectual History* . Minneapolis 1982.

Med börd, svärd och pengar. Eliters maktutövning och reproduktion 1650-1900. Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrik Winton (red.). Opuscula Historica Upsaliensia 29. Uppsala 2003.

Otto Andersson: *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790-1808.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. CCLXXXIII. Helsingfors 1940.

Kerstin Anér: *Läsning i blandade ämnen. Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria.* Göteborg 1948.

Ronald G. Asch: *Nobilities in transition 1550-1700. Courtiers and rebels in Britain and Europe.* London 2003.

Elisabeth Badinter: *Émilie, Émilie. L'ambition féminine au XVIIIe siècle.* Paris 1983.

Elisabeth Badinter: *The One is the Other.* London 1989.

Barbro Bergner: "Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden" i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige* red. av Eva Österberg. Stockholm 1997.

Biographie universelle, ancienne et moderne. Supplément. Tome soixante-unième. Paris 1836.

Eva Lis Bjurman: *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750-1830.* Lund 1998.

Magnus Björkenheim: *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland.* Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 45. Helsingfors 1981.

Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.): *Eliterna som abdikerade. 12 artiklar om frånvaron, behovet och nyttan av eliter.* Stockholm 1998.

Roland Bonnel & Catherine Rubinger: "Introduction. Femmes savantes et femmes d'esprit" i *Femmes savantes et femmes d'esprit. Women intellectuals of the French Eighteenth Century* red. av samma författare. New York 1994.

Carl von Bonsdorff: *Gustaf Mauritz Armfelt. Levnadsskildring. Första delen. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. CXII.* Helsingfors 1930.

Carl von Bonsdorff: *Gustaf Mauritz Armfelt. Levnadsskildring. Andra delen. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. CCXXIII.* Helsingfors 1931

Ingmar Brohed: *Offentliga förhör och konfirmation i Sverige under 1700-talet. En case study rörande utvecklingen i Lunds stift.* Acta Universitatis Lundensis. Sectio I Theologica Juridica Humaniora 26. Bibliotheca Historico-ecclestica Lundensis VII. Lund 1965.

Peter Burke *Varieties of Cultural History.* Cambridge 1997.

Peter Burke: "Overture. The New History: Its Past and its Future" i *New Perspectives on Historical Writing.* 2nd ed. Ed. by Peter Burke. Cambridge 2001.

Sten Carlsson: *Ståndspersoner och ståndssamhälle 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning.* Lund 1949.

Kenneth Charlton: "Mothers as educative agents in pre-industrial England." *History of Education* 1994. Vol 23. No 2. London & Washington 1994.

Jakob Christensson: "Upplysningen och kvinnan. Den gustavianska tiden." Rig.1-2 1997

Jakob Christensson "Kärlek eller vänskap? En gustaviansk lexikografs slutliga ståndpunkt" i *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet.* red. av Valborg Lindegärde och Elisabeth Mansén. Stockholm 1999.

Jakob Christensson: *Vetenskapen i provinsen. Om baronerna Gyllenstierna på Krappertup och amatörernas tidevarv.* Stockholm 1999.

W.J. Courthope: *A History of English poetry*. Vol.5. London 1925

Rosena Davison: "Madame D'Epinau's Contribution to Girls' Education" in *Femmes savantes et femmes d'esprit*. red. by Roland Bonnel & Catherine Rubinger, New York 1994.

Carol Duncan: "Lyckliga mödrar och andra nya idéer i det franska 1700-tals måleriet" i Anna Lena Lindberg (red.): *Kön, konst och blick. Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*. Stockholm 1995.

Claes Ekenstam: *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700-1950*. Hedemora 1993.

Norbert Elias: *The Court Society*. Oxford 1983.

Claes Ellehag: "Adelzfolketz huus" i *Riddarhuset* red. av Alf Åberg, Claes Ellehag och Anna Hamilton. Stockholm 1999.

Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm 1989.

Anders Eriksson: *Retoriska övningar. Afthonios' progymnasmata*. Nora 2002.

Bo Eriksson: "Oeconomica - en lära om social ordning och sammanhållning" i *Renässansens eliter. Maktmänniskor i Italien och Norden*. Red. Av Gunnar Dahl och Eva Österberg. Lund 2000.

Amanda Foreman: *Georgiana. 1757-1806. En engelskas uppgång och fall*. Stockholm 2001.

Marc Fumaroli: *Quand l'Europe parlait français*. Paris 2001.

Peter Gay: *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom..* New York 1977.

Nathalie Grande: "L'instruction des romanicières" i *Femmes savantes, savoirs des femmes. Du crépuscule de la Renaissance à l'aube des Lumières*. red. av Collette Nativel. Genève 1999.

René Grevet: "La réforme des études en France au siècle des Lumières". *Revue Historique*. 601. Janvier-Mars 1997. Paris 1997

Elisabet Hammar: *L'Enseignement du français en Suède jusqu'en 1807. Méthodes et manuels*. Stockholm 1980.

Elisabet Hammar: *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare* Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Stockholm - Uppsala 1981.

Stina Hansson: *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*. Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 18. Göteborg 1988.

Stina Hansson: *Salongsretorik. Beata Rosenahne (1638-74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet nr 25. 1993.

Irene Hardach-Pinke: *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs*. Frankfurt 1993.

Susanna Hedenborg: *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar om barnet i 1700-talets Stockholm*. Acta Universitatis Stockholmsensis. Stockholm Studies in Economic History 26. Stockholm 1997.

Antero Heikkinen: *Terveiden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*. Historiallisia tutkimuksia 159. Suomen historiallinen seura. Helsinki 1991.

Yrjö Hirn: *Ön i världshavet*. Helsingfors 1928.

Daniel Hjort (red.): *Salongsliv. Salonger och salongsvärdinnor*. 1998.

Paul Hoffman: *La femme dans la pensée des Lumières*. Association des publications près les Universités de Strasbourg. Fascicule 158. 1977.

Ingrid Holmquist: *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur*. Stockholm/Stehag 2000.

Olaf Homén: *Studier i fransk klassicism (1630-1665)*. Helsingfors 1914.

Eirik Hornborg: *Helsingfors stads historia*. Del II. Helsingfors 1950.

Sten Högnäs "Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek" i *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*. red. av Valborg Lindegärde och Elisabeth Mansén. Stockholm 1999.

Risto Ikonen: *Åbo Tidningar 1771-1808 ja kasvattava yhteiskunta. Kasvatuksen maailma kustavilaisen kauden turkulaislehdessä*. Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja. N:o 38. Joensuu 1997.

Risto Ikonen: "Kauneus ja hyöty" i *Synteesi. Taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti*. 4/1999 Helsingfors.

Johanna Ilmakunnas: "Säädyllistä kuluttamista. Ylhäisaatelin rahankäyttö ja kulutustottumukset Ruotsissa 1700-luvun toisella puoliskolla". Avhandling pro gradu. Historiska institutionen. Helsingfors universitet. 2000.

Johanna Ilmakunnas: "Ståndsmässig konsumtion. Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet" i *Historisk tidskrift för Finland* 2/2001.

Knud J.V. Jespersen: "The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800" i H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe*. London 1995.

Karin Johannisson: "Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal". *Lychnos* 1979-1980.

Stig Jägerskiöld: *Från Jaktlottet till landsflykten. Nytt ljus över Carl Jonas Love Almquist's värld och diktning*. Helsingfors 1970.

Merja Keinänen: "När husmodern själv lägger sin hand vid sysslorna. Reflektioner kring Märta Helena Reenstiernas husmoderskap på Årsta gård 1793-1812" *Med börd, svärd och pengar. Eliters maktutövning och reproduktion 1650-1900*. red. Av Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrik Winton. Opuscula Historica Upsaliensia 29. Uppsala 2003.

Göte Klingberg: *Svensk barn- och ungdomslitteratur. 1591-1839. En pedagogiskhistorisk och bibliografisk översikt*. Stockholm 1964.

Matti Klinge: "Aatelin ihanteet ja "todellinen aatelismies" Ruotsin valtakunnassa 1600-luvun ensi puoliskolla." Pro gradu-avhandling. Helsingfors universitet. Historiska institutionen 1958.

Matti Klinge: "Undervisning och studier" i *Kungliga akademien i Åbo 1640-1808* av Matti Klinge m. fl. Helsingfors 1988.

Matti Klinge: "Lärdom och vetenskap. Kantianismen, krigshotet och glädjens rättmätighet" i *Kungliga Akademien i Åbo 1640-1808* av Matti Klinge m. fl. Helsingfors 1988.

Matti Klinge: "Maailmanhistoriaa Pohjanmaan mamselleille" i *Historiallinen aikakauskirja*. 1991.

Matti Klinge: "Télémaques budskap i Sverige." *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*. red. Anders Björnsson m.fl.

Karen Klitgaard Povlsen: "Attituden som æstetisk opdragelse. Ida og Friederike Brun i årene 1795-1816" i *Nordisk salonkultur*. 1998.

Liisa Lagerstam: "Aristokraattinen maailmankirja. Opintomatkat osana 1600-luvun ruotsalaista aateliskasvatusta." i *Hetkiä historiassa*. Red. av Henri Terho. *Cultural history – Kulttuurihistoria* 2 Turku 2002 .

Martin Lamm: *Upplysningens romantik. Den mystisk sentimentala strömningen i svensk litteratur. Förra delen.* Lund 1963.

Heikki Lempa: "Mitä on sivistys?" i *Historian alku. Historianfilosofia, ateistoria, maailmanhistoria* red av Tuomas Seppä m. fl. Helsinki 1993.

Heikki Lempa: "Dietetiikka, affektit ja ruumis. Saksalainen 1700-luvun filantropismi ja kasvatuskäytännön muutos." i *Terveiden lähteillä. Länsimaisten terveyskäsitysten kulttuurihistoriaa.* red. av Timo Joutsivuo & Heikki Mikkeli. Suomen historiallinen seura. Historiallinen Arkisto 106. Helsinki 1998

Sven-Eric Liedman: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria.* Stockholm 1999.

Valborg Lindegärde & Elisabeth Mansén, red.: *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet.* Stockholm 1999.

Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden.* Stockholm 1981/97.

Yuri Lotman: "Poetics of Everyday Behaviour in Eighteenth-Century Russian Culture" i *The Semiotics of Russian Cultural History.* Alexander D. Nakhimosky & Alice Stone Nakhimovsky (Ed.). Ithaca 1985.

Juri Lotman: "Zur Rolle der zufälligen Faktoren in literarischer Evolution" i *Semiotics of Culture.* ed. by Henri Broms & Rebecca Kaufmann. Helsinki 1988.

Yuri Lotman: *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture.* New York 2001.

Juri M. Lotman: *Rußlands Adel. Eine Kulturgeschichte von Peter I. bis Nikolaus I.* Köln 1997.

Yuri M. Lotman & B. A. Uspensky: "On the Semiotic Mechanism of Culture" i *New Literary History* vol. IX No. 2 Winter 1978.

Charles Louandre: *Théâtre complet de J. Racine. Édition variorum.* Publié par Charles Louandre. Paris 1892.

David Löfberg: *Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet.* Uppsala 1949.

Bo Lönnqvist: *Ting, rum och barn. Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser och gränsöverskridande.* Kansatiteellinen arkisto 38. Helsingfors 1992.

Isabel de Madariaga: "The Russian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries" i H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe.* London 1995.

Isabel de Madariaga: "Catherine II and the foundation of the Russian educational system" i de Madariaga: *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia*. London 1998.

Isabel de Madariaga: *Russia in the age of Catherine the Great*. London 2002.

Lars Magnusson: *Sveriges ekonomiska historia*. Falun 1996.

Juha Manninen: *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Historiallisia tutkimuksia 210. Helsinki 2000.

Karin J. MacHardy: "Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in 1600-century Austria". *Past and Present*. Oxford May 1999.

Edgar Melton: "The Preussian Junkers, 1600-1786." i H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe*. London 1995.

Joachim Mickwitz: "En oslipad diamant. Fröknarna Hedda Sederholm och Adelaïde von Hauswolff, fostran och ideal" i *Boken om vårt land. Festskrift till professor Matti Klinge. 31. VIII. 1996*. Helsingfors 1996

Terence Moore and Chris Carling: *The Limitations of Language*. London 1988.

Mark Motley: *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580-1715*. Princeton 1990.

Ruth Nilsson: *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*. Lund 1973.

Jussi Nuorteva: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun Akatemian perustamista 1640*. Suomen Historiallinen Seura. Bibliotheca Historica 27. 2. painos. Helsinki 1999.

Jessica Parland-von Essen: "Augusta Armfelts edukation. En hovdams plats i adelstexten." Avhandling pro gradu. Historiska institutionen. Helsingfors universitet 1996.

Jessica Parland-von Essen: "Marianne Ehrenström och de sköna konsterna. Att smickra sig fri." i *Nya Argus* Nr 7 1999.

Jessica Parland-von Essen: "Upphör inte med arbetet för hjärtats och tankens daning" i *Historiska och litteraturhistoriska studier*. 75. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 624. Helsingfors 2000.

Lucien Perey: *Furstinnan Hélène de Ligne. En förnäm dams levnadshistoria från sjuttonhundratalet*. Stockholm 1924.

Birgit Persson: "Kunglig barnuppfostran som mönster för borgerliga grupper" i *Livrustkammaren*. Vol. 18:3-4. Stockholm 1988.

Jürgen Pieter: "New Historicism: Postmodern Historiography between Narrativism and Heterology" i *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*. Vol. 39 Nr. 1/ 2000. Wesleyan University.

Hedvig och Catharina Piper: *Engsö från medeltid till nutid. Sanning Sügen Spökhistorier*. Engsö 1997.

Mika Pitkonen: "Uppfostran som grund för människans värde och samhällets väl. Jacob Tengströms uppfostringsideal." *Historisk Tidskrift för Finland*. Nr 2/2000.

Christine Quarfood: *Condillac, statyn och barnet. En studie i upplysningens filosofi och pedagogik*. Stockholm 1998.

Stig Ramel: "Gustaf Mauritz Armfelt och Svenska Akademien" i *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*. Stockholm.

David Roberts: "Introduction" to *Lord Chesterfield's Letters*. Oxford 1998.

G.S. Rousseau: "Towards a Semiotics of the Nerve: The Social History of Language in a New Key." i *Language, Self, and Society. A Social History of Language* red. av Peter Burke and Ray Porter. Cambridge 1991.

Angela Rundquist: *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850-1900*. Stockholm 1989.

Leif Runefelt: *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Economic History 34. Stockholm 2001.

Bengt Sandin: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*. Arkiv avhandlingsserie 22. Lund 1986.

Brigitte Schubert-Riese: *Das literarische Leben in Eutin im 18. Jahrhundert*. Kieler Studien zur Deutschen Literaturgeschichte. Herausgegeben von Erich Trunz. Band 11. Neumünster 1975.

Henrik Schück: *Den sista gustavianska hovdamen*. 1919.

M. G. Schybergson: *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning*. Förra delen. Helsingfors 1908

H.M. Scott: "Introduction. Serfdom and Service Nobility" i H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe*. London 1995.

H.M. Scott: "Conclusion: The Continuity of Aristocratic Power" i H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe*. London 1995.

Torgny T. Segerstedt: *Nils von Rosenstein. Samhällets människa*. Stockholm 1981.

Karin Sidén: *Den ideala barndomen. Studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion*. Stockholm 2001.

Christina Sjöblad: *Mina vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Stockholm 1997.

Wilhelm Sjöstrand: *Pedagogikens historia. III:1. Sverige och de nordiska grannländerna under frihetstiden och gustavianska tiden*. Malmö 1961.

Marie-Christine Skuncke: *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska uppfostran*. Stockholm 1993.

Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt (red.): *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstiden politiska kultur 1766-1772*. Stockholm 2003

Martine Sonnet: *L'education des filles au temps des Lumières*. Paris 1987.

Martine Sonnet: "A Daughter to Educate" i *A History of Women in the West. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*. red. av Natalie Zemon Davies & Arlette Farge. Cambridge 1993.

Samia I Spencer: "Women and Education" in *French women and the Age of Enlightenment* red. av Samia I Spencer. Bloomington 1984.

G.S. Streatfeild: *The Mind of the Spectator under the editorship of Addison & Steele*. London 1923.

Eino E. Suolahti: *Porvarispoikien opinkäynti Suomen barokkiajalla*. Porvoo 1946.

Eino E. Suolahti: "Den första stapelstaden på Estnäskatan" i *Helsingfors stads historia*. Del I. red. av Eirik Hornborg m.fl. Helsingfors 1950.

Gunnar Suolahti: *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisa kuvauksia 1500-1800-luvuilta*. toim, Matti Klinge. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 585. Helsinki 1993.

Svenskt biografiskt lexikon.

Elof Tegnér: *Gustaf Mauritz Armfelt. Studier ur Armfelts efterlemnade papper samt handskrifter och tryckta källor I. Armfelt och Gustaf III.* Stockholm 1883.

Mary Terrall: "Émilie du Châtelet and the Gendering of Science" i *Hist. Sci.*, xxxiii . 1995.

Chantal Thomas: "Ce-pays-là" Förord till Madame de Genlis: *De l'esprit des étiquettes de l'ancienne cour et des usages du monde de ce temps.* Mercure de France, 1996.

Stella Tillyard: *Aristokrater. Caroline, Emily, Louisa och Sarah Lennox 1740-1832.* Stockholm 1995.

Mary Trouille: "Eighteenth-century Amazons of the Pen. Stéphanie de Genlis & Olympe de Gouges" i *Femmes savantes et femmes d'esprit. Women Intellectuals of the French Eighteenth Century.* red. av Bonnel&Rubinger. New York 1994.

Eva Helen Ulvros: *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780-1880.* Lund 1998.

Eva Helen Ulvros: "Dansmästarna vid universiteten i Uppsala och Lund. Ett nytt bildningsideal formas." *Rig* 2/2004.

A.F. Upton: "The Swedish Nobility, 1600-1772" I H.M. Scott (red.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume two. Northern, Central and Eastern Europe.* London 1995.

Hugo Valentin: *Frihetstidens Riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik.* Stockholm 1915.

Alice N. Walters: "Conversation Pieces: Science and Politeness in Eighteenth-century England" *History of Science*, xxx, Cambridge 1997.

Sture M. Waller: *Rutger Macklean och 1809-1810 års riksdag. En studie över hans politiska verksamhet och hans åsikter mot idéhistorisk bakgrund.* Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen 39. Lund 1953.

Kaarlo Wirilander: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721-1870.* Nordiska museets handlingar 98. Stockholm 1982.

Robert Wokler: "From *l'homme physique* to *l'homme moral* and back: towards a history of Enlightenment anthropology." *History of Human Science. Vol. 6.* No 1. London 1993.

Charlotta Wolff: "Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden" i *Historisk tidskrift för Finland* 2:2001. Helsingfors.

Clas Zilliacus: "Forskare, essäister och färdmän" s. 206-210 i *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*. Utgiven av Clas Zilliacus. Helsingfors 2000.

Anna Maria Åström: "Från ideal till verklighet. Mentalitetshistoriska aspekter på en kvinnas liv 1794-1838." i *Finskt museum 1989*.

Anna Maria Åström: "*Sockenboarne*". *Herrgårdskultur i Savolax 1790-1850*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Nr 585. Folklivsstudier XIX. Helsingfors 1993.

Ann Öhrberg: *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45. Uppsala 2001.

Eva Öhrström: *Borgerliga kvinnors musicerande i 1800-talets Sverige*. Skrifter från Musikvetenskapliga institutionen, Göteborg, nr 15. 1987.

Eva Öhrström: "Musikalisk salong i Europa och Norden – en översikt." i *Nordisk salonkultur*. 1998.

Eva Öhrström: *Elfrida Andrée. Ett levnadsöde*. Stockholm 1999.